

its vfhjkt jkt unzfE ĩr
vfhjkt I gl de~
dk I eh{KRed v/;;u

dk/k fo' ofo | ky;] dk/k
dh

i h, p- Mh dh mi K/k gsrqi Lrqr

'Ksk& i zU/k

dyl&I dk;

'Ksk&Fkz

I φh I i uk pkgj

'Ksk&funf' kdk

Mkw(Jherh) I ns k vkgutk

0; k[; krk & I ĩr&foHkkx

jkt dh; egkfo | ky;] dk/k (jkt-)

I ĩr&foHkkx] dk/k fo' ofo | ky;] dk/k

2014

'k& i ek. k& i =

i ekf.kr fd;k tkrk gsf d 'k&kPNk=k (l qh) l i uk pkgj
us l i r l kfgR; ds vlr x r ^i s vfhjkt jkt hz feJ i r
^vfhjkt l gl de* dk l eh (Red v/; ; u* 'k h' k d 'k&k
i zU/k ea dk/k fo' ofo | ky;] dk/k dh i h, p-Mh- dh mi kf/k g r q
mi j k r fo" k; i j x g u r k l s v/; ; u o fo' y s k . k d j r s g q v i u h
ek s y d m n h k k o u k , i l r r q d h g a

i l r r q 'k&k&i zU/k ek s y d] fo o p u k R e d , o a l r j h ; g s v r %
i l r r q 'k&k&i zU/k d k s i h , p- M h- d h m i k f / k d s f y , e w ; k a d u g r q
i s " k r d j u s d h v u q k a k d h t k r h g a

'k&k fun s' k&k

Mk w (Jherh) l q s k v k g u t k

0; k [; k = h & l i r & fo h k k x

j k t d h ; e g k f o | k y ;] d k / k (j k t -) +

(Certificate to be given by the Supervisor)

CERTIFICATE

It is certified that the

1. Thesis entitled **^i s vflkjkt jkt unzfeJ İ r ^vflkjkt l gl de~
dk l eh(Reed v/; ; u***
submitted by **Sapna Chahar** is an original piece of research work
carried out by the candidate under my supervision.
2. Literacy presentation is satisfactory and the thesis is in a form
suitable for publication.
3. Work evinces the capacity of the candidate for critical examination
and independent judgement.

Date :

Signature of Supervisor

Place :

i kDdFku

I ðdrauke nðh okxlok[; krk egf"ðKAA

egkdfonZMh

iðkgeku nðok.kh I ðdr ds mikl d] i[kj ikf.MR; I s i wKZ
uouokðesk 'kkfyuh ifrHkk ds /kuh iks vfHkjkt jktðnz feJ dk uke
I ðdr dsifr : fp j [kusokysv/; s rkvkadsfy, u; k ughagð 20oal nh
dsmÙkj/kZI sydj orðku rd ftUgkausfujlurj I ðdr dsdnkj dksI hpk
gð gjk&Hkj k fd; k gð, ð s; ðfuekðrk dfo jktðnzfeJ dk vokþhu I ðdr
ok³e; ½.k jgsxkA I ðdr dsHk.Mkj dksvi usvHkr i wKZjpuk deZds }kj k
mUgkaus vkj vf/kd I e¼ gh ugha cuk; k oju-xqkoÙkk dh nF"V I s vkj
I kðn; Zdh nF"V I s I gHkkjrh dk mnkÙk Ùkækj Hkh fd; k gð iks vfHkjkt
jktðnzfeJ dsI tu deZdh , d yEch I pph gSft I eamudsnksegkdK0;]
44 'krd&dK0;] 64 , dkaðh] 6 y?kðFkk I ðdyuka ea vudka dFkk; ð
xt-y] xhr vkj u tkusD; k&D; k I ekfgr gð ekfyd I ðdr dsI kFk&I kFk
I eh{kk xðFk] 'kkðkxðFk] 'kkL=h; xðFk vkj tkM+nsrksI pph dk dghavkj &>kj
gh ughagð I kfgR; dh foi yrk I svfHki k; ; g ughagSfd dghaxqkoÙkk ds
I kFk I e>kðk gks, ð k Hkh ughagSxqkoÙkk dh nF"V I sHkh mudsI kfgR; dh
dkbZ I kuh ughagð mudh jI xfhkðr dk0; 'kSyh] Ùkækj dsfojg o i hMk ds
xhr] xt-y] I ân; kadsân; dk gjk gð ml ij mudh eu=eð/k dj nsusokyh
e/kj ok.kh dfo I Eesyuka o xkð'B; ka dk i k.k gð iks vfHkjkt bDdhl oha
I nh dsdkfyntl gSbl ea tj k Hkh vfr'k; kðDr ughagð

i ks vfhkjt feJ dsfoi y l kfgR; ij nfvikr djusij ejk Hkh
ekul mu ij 'kksk dk; Zdjusdk cukA vfhkjt th ij t.k nujHkk" k ij ckr
gg h rksmlgkaus vi us^vfhkjt l gl de* dks kdk0; ij 'kksk dk; Zdjusdk
l qko fn; kA l qko gh ughafn; k oju-ejs }kjk i kFkZuk djusij mlgkausrgUr
^vfhkjt l gl de* i qrd dh ifr rFkk viuk thou ifjp; Hkh ; Fkk' kh?kz
Hkst kA brusfo[; kr o egku-dfo dh bl l gtrk dksn[kdj eSHkkofohkkj
gksx; hA vi usi Bu y[ku ds0; Lr iykaeal sl e; fudky dj mlgkaus tc
Hkh dkbZl eL; k j [kh rgUr l ek/kku fd; k gA muds0; fDrRo dksn[kdj ; gh
dgg tk l drk g&

^vfhkjt l gl de* i qrd 10 'krddk0; ka dk l dyu gStksost; Ur
i d'ku bykgkcn l s2000 bz ea i d'kr gqk gA bl ean'k 'krdka ea
Øe' k% i zksk' krde/ /kkjek. Moh; e/ fgekpy' krde/ Hkkj rhi fj nou' krde/
mTtf; uh' krde/ oS kkyh' krde/ foLe; 'krde/ l kSflrd' krde/
xqtj' krde/ i kd' kkl u' krde-gA 'krd dko; tS k fd uke l sgh Li "V gks
t krk gSfofo/k fo" k; ka l sl Ec¼ gA fo" k; ; k dF; dh nfv l sugha' kSyh dh
nfv l shkh mudk vR; f/kd egjo gA muds' kr d dko; ka eafok; dh nfv
l sdgh dFku dh 'kSyh l an; kLok | gS dgtra dfontLok | gSrks dgtra ykdLok |
gA mudh dfork dk j l kLoknu dj Hkkj rh; gh ughaoju-fons kh fo }ku-Hkh
vR; Ur i Hkkfor gA cSvt; e dsxsV fo' ofo | ky; eal hdr foHkkx/; {k
t lsdkfy nkl ok³e; dsfo' ofo[; kr l ehkd gSils , - 'ki z egkn; us
jktUnzfeJ ds l kfgR; dh l ehkk dj rsgq blga, d i = fy [kk ft l dk , d
vak ; gk mnAkr g&

I have pessed your sanskrit poems and it was a pleasure to
me to learn from them. How beautifully and fluently the sanskrit

language is still written to India at this time and how devotedly and ably you are giving up your self to this, yet difficult task.

Li "V gSjktUnzfeJ dh dfork Hkkjr eagh ughaoju~l Ei wkZfo' o ea vokphu I hdr dfork dk i fruf/kRo djrh gA , d s [; kfryC/k I kfgR; dkj dh fdl h jpuk dks vi us' kskki zll/k dk fo" k; ppuuk vi us vki ea ejsfy , , d ppukr I sde ughaFkk i jUrqbl ppukr dksLohdkj djuseaekh x#o; kZ MKW I qsk vkgutk dh egloi wkZ Hkfiedk jgh ; k ; g dgwdh fo" k; p; u I s ydj] 'kskkdk; Zdh fo" k; kuDef. kdk vls 'kskki zll/k i Lr qhdj .k rd chp&chp ea tksHkh voj k&ck/kk, i vk; h mu I cdsnkj ku mudk ojn gLr geskk ejs ij jgk vls mudsI gt I jy&l g; kxh 0; fDrRo I s; g dfBu dke Hkh I gt gksx; kA eusvi us' kskk dk fo" k; **i s vfhjkt jktUnzdr ^vfhjkt I gl de- dk I ehRed v/; ; u* fu/kkjr fd; k vls bl dks 6 v/; k; ka ea foHkDr fd; kA tksbl izdkj g&**

iEe v/; k; & i s vfhjkt jktUnzfeJ dk 0; fDrRo , oadfrRo

f}rh; v/; k; & I hdr 'krd dlo; ijEijk mnHo , oafodkl

r}rh; v/; k; & ^vfhjkt I gl de~ ds'krd&dlo; kdk Oec¼foopu

prqzv/; k; & ^vfhjkt I gl de~ ds'krddlo; kdk I kdfrd] jktusrd

o I kkt'd nfv I seW; kdu

ipe v/; k; & vfhjkt I gl de~ds'krd&dlo; kdk 'ksh oKkud

v/; ; u

"KV v/; k; & vokphu I hdr 'krd y[ku ijEijk ea ^vfhjkt I gl de~

ds'krddlo; kdk eW; kdu , oakuork dls mudk I Unsk

mi l gkj

I UnHkZxLFk I ph

i Eke v/; k; ea 0; fDrRo dfrRo ds vUrxr dfo ds xgu xHkhj 0; fDrRo dks' kCnkaeackkuk vR; Ur dfBu Fkk vr%eSvUUr%I k{; kao cká I k{; ka ds vk/kkj ij dfo ds 0; fDrRo dh fo' kSkrvka dks crkus dk iz kl fd; k gA

feJ th dk dfrRo cgr gh foi y gA mudscgq/k; keh 0; fDrRo ds I eku mudscgfo/k dfrRo dh I eh{k vR; Ur dfBu dk; Z gA fo" k; dh fo' knrk dks n[krs gq geus mudsI adr dsI tZkRed I kfgR; dk I f{kr ea i fjp; fn; k gA

f}rh; v/; k; ea I adr 'krd dk 0; ijEijk mnHko o fodkl ea dk 0; dh fo/kk ds: i ea'krd dseg[0] i kphu 'krddk 0; kadk i fjp; nrs gq vokphu I adr dk 0; 'kkfL=; ka xLFkka ds vk/kkj ij 'krd dk 0; dh ijHkk"kk rFkk vokphu 'krd ijEijk o i ktr 'krd dk 0; ka dk I f{kr i fjp; fn; k gA

r}rh; v/; k; eageusvfHkjt I gl de-eal adfyr 10 'krddk 0; ka dk fo" k; oLrqdh n"V I si fjp; fn; k gA bl v/; k; dks nks Hkkxka eafokDr fd; k gSft I eafok I kUrka dh fo' kSkrv; acrkrs i kp 'krdkadks i Eke Hkkx o vU; fofok fo" k; ka ij rFkk I el kef; d ?kVukvka ij vk/kkfjr 'krdkadk f}rh; Hkkx ea o.kZu fd; k gA

prHkZ v/; k; ea 'krddk 0; ka ea of.kZ I kadfrd] jktufrd o I keftd n"V I seW; kadu fd; k x; k gA I kadfrd n"V I seW; kadu ea dfo usvi us i kphu Hkkjrh; I adr dh] Hkkjr ds i kphu xk[0] i kfrd I kSn; Zo nsk i e dh Hkkouk dh izka k dh gA

jktuŕrd nŕ"V I si kphu mnkÙk uhfr rFkk oržeku ykdra= dh fLFkr
ij dfo us [kn 0; Dr fd; k gA oržeku ea urkvka dspfj = o gj {ks= ea0; klr
jktuhfr I sdfo 0; fFkr o foMEcr gA

I kelftd nŕ"V I sdfo usl ekt ea0; klr fo"kerkvk fjrsl kelftd
o uŕrd eŕ; k f' k{kk 0; oLFkk rFkk oržeku ea l ùdr dh ghun'kk ij fpÙrk
0; Dr dh gA

ipe v/; k; ea ^vfhkjt I gl de~ ds 'ksh oSkfud v/; ; u ea
dfo dh izsk'krd dh I ân; kLok | rk] /kkjek. Moh; dh I eh{kk dh gA
bueaiz, Ør fofo/k j I k Nnk vydkjadk v/; ; u rFkk Hkk"kkxr fo'kSkrvka
dk v/; ; u fd; k gA

"kB v/; k; ea vokphu I ùdr 'krd ys[ku ijEijk ea
^vfhkjt I gl de~ ds 'krd dk0; ka dk eŕ; ka du fd; k x; k gA 'krd
dk0; ka dk mís; I ân; kLok | rk ds I kF&I kFk ykd dksmneŕku nsuk Hh gA
I kfgR; **LoUr%I qk; ij fgrk;** * nksuka gh nŕ"V; ka l s vi uh egÙoi wkZ
Hkfedk dk fuogzk djrk gA bl nŕ"V I si ks vfhkjt jktÙnz feJ ds
'krddk0; i wkZ%I Vhd gA muea i kBdka dks vkuÙn nsusdk egr-mís; rks
fNik gŕk gh gS I kFk gh oržeku ea 0; klr fol æfr; ka o foMEcukvka dk
fp=.k dj dfo i kBdka ds ekxz dks iz kLr djuk pkgrk gA nškhkDr o
nški æ bu 'krd dk0; ka dk egÙoi wkZ fclnqgA nški æ o i kphu xkso ds
Lej.k ds }kjk oržeku jk"V^a ea0; klr I eL; kvkaHkzVkpj] eŕ; kadsâkl vkš
dŕkvka l s xLr euŕ; 'kk; n I Uekxz ij i òk gks I dA 0; X; o dkdqds
ek/; e l sl Uekxz i fjr djusdk dfo dk iz kl Lrŕ; gA vr eami l gkj
ea l eLr v/; k; ka ea dh x; h ^vfhkjt I gl de~ dh I eh{kk dk I kjkâk
i Lrŕ fd; k x; k gA

i Lrqr 'kksk i zU/k dh i wkzrk dsfy, ešl oš Eke vi uh 'kksk funš' kdk
 MKW I qš k vkgutk dsifr Jk I sur gprftudsufPNy fuLokFKZ I g; kx I s
 ; g dk; š wkzgsI dk mudsifr drKrk dk Kki u djuk ek= vks plfjdk
 gA bl dk; Zeal g; kx dsfy, ešgeskk mudh ½ kh jgpkhA bl dk; Zdh
 : i j[kk I s ydj I ekfir rd MKW v#.k d[ekj] 0; k[; krk jkt dh;
 egkfo | ky;] dks/k dk fo' ksk ; ksnku jgk bl dsfy, ešmudsifr vi uk
 vkHkkj 0; Dr djrh gA

ešvi uh ekrk Jherh Hknoh pkgj fir k jkefl g pkgj dsifr Jk
 0; Dr djrh gpd; kfd ; g 'kksk&i zU/k mUghadsvk' khokh dk i frQy gA eš
 vi uh nhnh j tuh , oanks/h cgu m"kk , oaftrbnz th dshh i fr /ku; okn
 Kkfi r djrh gA ešl š dr foHkkx] jkt dh; egkfo | ky;] dks/k ds vU;
 I Hkh i k/; ki dka dks Hkh ueu djrh gprFkk bl dk; Zeal g; kx dsfy; s
 I rh'k 'kekzo Hki bnzfl g jkBs dk Hkh ān; I s/ku; okn Kkfi r djrh gA
 bl 'kksk&i zU/k ds i Lrqr dj.k ea tku&vutkusftudk Hkh I g; kx jgk
 mu I cdsifr ešān; I s drKrk Kkfi r djrh gA

ešsbl y?kq kksk i zU/k ds Vd.k dk; Zdsfy, ^ije dEl; Wj* dh
 'kcue [kku dh ešān; I svkHkkjh gprfd mlgkaus' kq Vd.k i Lrqr djusdk
 iz Ru fd; k gSi jUrqrQj Hkh I š I r dk Vd.k , d dfBu dk; Zgsvkš dŋ
 v' kq/4 k; jguk LokHkkfod gš fo}Ttu bu v' kq/4 ka dks {kek djus dh
 ĩ ik dja

I Hkkj

I i uk pkgj

vuøef.kdk

Ø-I a	fo'k; &oLrq	i"B I 4; k
1-	<p>i DdFku</p> <p>i Fke v/; k;</p> <p>i s vfhjkt jkt hzfeJ dk</p> <p>0; fDrRo , oai frRo</p>	<p>i - vi</p> <p>1 & 44</p>
j)	t le , oa oak ifjp;	
i)	f' k{kk&nh{kk	
iii)	v/; ki u dk; l	
iv)	fd' kq koLFkk ea dk0; i frHkk dk i LQWu	
v)	dfo 0; fDrRo dh l keku; fo' kSkrrk; a	
vi)	vkfLrd fopkj/kkj k	
vii)	l kfgfR; d l Eeku	
viii)	<p>i n&i fr"Bk fooj .k</p> <p>fu"d"kz</p> <p>i frRo& ifjp;</p>	
j)	egkdk0;	
i)	[k.Mdk0;	
iii)	uoxhr l xg	
iv)	xyTtfydk&l xg	

Ø-I a	fo'k; &oLrq	i'B I Ț; k
v) vi) vii) viii)	ukfVdk ukVd , dkoh&l xg dFkk&l xg I eh{kkRed I kfgR; fu"d"kz f}rh; v/; k;	45 & 93
2- j) i) iii) iv) v) vi) vii) viii)	'krd&dk0; ijEijk vĳ fodkl dk0; Lo: i dk0; &Hkn eφrd dk 0; Qi fUkyH; vFkz eφrd dk0; dk Lo: i eφrd dk0; dk oxhđj.k eφrd dk0; ijEijk i kphu 'krd dk0; ijEijk vokphu 'krd&dk0; ijEijk fu"d"kz r`rh; v/; k;	
3- j) i) iii)	is vfkjkt jkt hzfeJ ĩr ^vfkjkt I gl ze~ dk fo'k; c¼ foopu /kkjek.Moh; e~ fgekpy'krde~ mTtf; uh'krde~	

Ø-I a	fo'k; &oLrq	i"B I ħ; k
iv)	oškkyh' krde~	
v)	xqt ħ' krde~	
vi)	i zksk' krde~	
vii)	Hkkjrhi fjno'u' krde~	
viii)	foLe; ' krde~	
ix)	I kšfLrd' krde~	
x)	i kd' kkl u' krde~ fu"d"kz	
	prħkzv/; k;	130 & 181
4-	is jkt ħz feJ ĩr ^vħjkt I gl de ds'krd dħ; kdk I ħdfrd I kelt d o jkt ušrd n"V I si fj'kyu	
(1)	vħjkt I gl de~ds I ħdfrd vk; ke	
j)	thou n'kz	
i)	vk/; kfRedrk , oa /kkfeħ Hkkouk	
iii)	jkf"V ^a , Hkkouk	
(2)	I kelt d vk; ke	
j)	orħku I ekt ea 0; klr fol æfr; k;	
i)	I ħdfr dk voeW; u	
iii)	/kekħ/krk ; k /kkfeħ fo}šk	
iv)	I ekt ea ukjh dh fLFkfr	
v)	ykd thou	

Ø-I a	fo'k; &oLrq	i"B I ĩ; k
(3)	<p>jktufrd vk; ke fu"d"kz</p> <p>ipe~v/; k;</p> <p>5- vfhjkt I gl de~dk I kgr; d eŵ; kÁu</p> <p>j) 'krd&dk0; kœea I ân; kLoknrk</p> <p>ii) vfhjkt I gl de~ ea j I</p> <p>iii) vfhjkt I gl de~ ea Nn&of0/;</p> <p>iv) vydkj &fo/kku</p> <p>v) Hkk"kk&I kSBo</p> <p>fu"d"kz</p> <p>"kBe v/; k;</p>	<p>182 & 246</p>
6-	<p>volphu I adr I kgr; 'krd yflu ijEijk ea^vfhjkt I gl de~ ds 'krd&dk0; kœdk eŵ; kdu</p> <p>mi I gkj</p> <p>I nHkzbfk I ph</p>	<p>247 & 267</p> <p>268 & 277</p> <p>278 & 282</p>

i Eke v/; k;

f}rh; v/; k;

r̀rh; v/; k;

průzkv / ; k;

i pe~ v/ ; k;

'k'Be ~ v/; k;

mi l gkj

I aHz xUFk

I ph

i Fke v/; k;

vfhjkt jktñzfeJ dk 0; fDrRo , oaí frRo

uo&uokdešk 'kkfyuh i frHkk ds /kuh] vokžphu I ðdr ok³e; ea fofo/k fo/kkvka ds blnz/kuðkh jakka dks Hkj us okys 'kCn fp=dkj] Kku foKku] /keh' kZu] dk0; 'kkL= bfrgkl &0; kdj.k vkfn fofo/k 'kkL=ka ds i ðk.M i kf.MR; I s i wZ I ðdr Hkkj rh dh I ðk ea vgfuzk I ayXu] vkdf'kZr o vtrk'k=q0; fDrRo I s ifji wZ ân; eavi fjfer i hMk d.B eaek/kq Zvkš v/kjka ij fLer gkl fy, iks vfhjkt jktñzfeJ dk vkrfjd o cká 0; fDrRo fdl h dksHkh I gt i Hkkfor dj I drk gA I ðdr I kfgR; ea: fp j [kusokyk 'kk; n gh , ð k dkbZ i kBd gksk tks jktñz feJ th ds vtrk'k=q0; fDrRo I s vijfpr gkA , ð s vnHkr o vyksdd 0; fDrRo bz oj dh egrh dik dk gh i frQyu gkrsgA I ðdr txr- , ð s vi fre 0; fDrRo dks ikdj vius vki dks xkš okflor vuðko djrk gA iks vfhjkt jktñzfeJ usvokžphu I ðdr ok³e; dh I rr-i ðkgeku /kkjk dks uohu xfr o ÁtkZ inku dh gA I ðdr Hkk"kk vk/kfudrk ds uohu ifj/kku igudj fo'o jæp ij vius dks i Lrŕ djrh gðZ tks ofo/; i Lrŕ dj jgh gS ml dk Jš MKW feJ tš s i frHkk I Eilu I ðdr&yš[kdka dks tkrk gS ftUgkaus I ðdr Hkk"kk dh I ðktárk o 'kk'orrk dks I e>k gS vkš ml s tu&tu rd i gpkusdk vuFkd Je fd; k gA blgkaus i jkrurk o uohurk dse/; I ejl rk dk I rŕqckdkdj uohu dF; o f'kyi }jkk I ðdr dks ^i jk.kh ; qfr* ds: i ea i Lrŕ fd; k gA

i ks jktñzfeJ dk 0; fDrRo ckgqv; keh gA muds0; fDrRo dks 'kCnka ea ck/k i kuk vR; Ur dfBu gA muds0; fDrRo dks 'kCnka eack/kusdk iz kI MKW jktš k ðekjh feJ 'jktJh* usfd; k gš og bl i ðkj g&

šv/; ; u ds {ks= ea vdqB i frHkk! bykgkckn fo' ofo | ky; dh , e, - , ijh{kk (I ðir) ds Q&YVhVki dj! dfoRo {ks= ea 'kh"kkZ/kf"Br! d.Bek/kq Z, ð k

fd I Eekgu dh I fV dj nsrFkk Jkrkvkadsân; xäj eamrj tk; A 0; k[; ku&i½r
, d h I kjxtgh] I Ei ßk.kh; rkhkh rFkk xgu 'kkk I sifjiwkzfd Jkrk fofLerk gks
mBA Hkk"kk ij , d k vl he vf/kdkj fd ?k.V\$ nks?k.V\$ <kbZ?k.Vsdh I kjh oDr`rk
, d I ka k eA iks vfHkkt jktñzfeJ dk I c dñ viire g\$ foy{k.k g\$
nð&inük gsvk\$ bu I cl segku-gsmudh fouerk] I gtrk] I jyrk] fujgødkjrk
rFkk fe=orI yrkAp¹

, d svnHkk 0; fDrRo ds/kuh iks vfHkkt jktñzfeJ ds0; fDrRo dsdñ
i gypkats smudk tle] f'k{k&nh{k} i kfjokjd ifjosk] muds thou I ðk"ko
mudsKku dh I rr I k/kuk dsdñ egroi wkzfcñq/kadksvki dsI e{k j [kuk ejk
mís; gA

0 tle ,oaoák ifjp; &

volpku I kfgR; dsI ðir dko; kujkfxtukadsân; fl gkl u ij fojkteku
vfHkkt jktñzfeJ th dk ifjp; 'kCnkaI sj\$kkdr djuk ejsl keF; Zeaugha
gA pñd mudh i fr mRi "Vrk] fpUru] n'kz] I kaksI kark] fofokrk] foi gyrki wkz
mudk I Ei wkzdk0; I d kj gh mudk okLrfod ifjp; gA i jUrqfQj Hkh mudsdñ
thou I w=ka dks ðk[kykc¼ dj jgh gA

volpku I ðir I kfgR; f'kjkef.k Jh vfHkkt jktñzfeJ th dk tle
foØe I ðr 1999 egk iSk i".k i {k ea uoafnu ('kfuokj) 2 tuojh 1943
dkscāosyk eamÜkj insk jkT; dstkuij tuin eal bzunh (okYehfd jkek; .k
eaof.kr L; flndk) dsrVorhZxke nkskhi j eagpKA tlei =h eamudk tle 26
fnl Ecj 1942 iklr gksk gA ; Fkk &

B'kØokj] I wkh; ds i 'pkr~ 'kfuokj] rkjh[k 26 fnlEcj 1942 bz]
tleLFkku nkskhi j] tleI e; % LVk-Vk-d- 4 fe- 30 LFkfu dtle I a 1999
fo- (fnu) LFkfu dtle I wkh; gA

AAJh x.kk; ueAA l t; fr fl dkjonuks noks ; Ri kni ÁtLej.kkeA
okl jef.kfjfo rel ka jk'khékk'k; fr fo?ukukeAA1AA LofLr
Jheéki foØekd&jkT; l e; krhrl dr~1999 res o"kz rFkkp JhenHki fr'kkfy&
okguir'kkds 1964 elleFkukel dRI js ; kE; k; us gælr ½rks l UekÁY; ins
ekl kðkes i kSkekl s'í".ks i {ks rrrh; k; ka frFkS ?kV; % 48 iykfu 11 i ja prf; kþ
tUefrFkS Hkxþkl js i q; s u{k=s ?kV; % 50 iykfu 04 i ja vk'ySkktUeu{k=s
, ðnz kxs?kV; %3 iykfu 12 i ja oSkfrtUe; ksrkrRdkfydscodj.ksdðj'kf'kLFkrs
plns jkf'kuoekáks---|s---[; s---nðR; splns jkf'ki rksEktkj; ksukSjk{kI x.kscã.k
o.kz typjo'; s---oxz---Hkx; qk; ka---gd ds vUR; k&ukMhfLFkrs JhQ.kh'ojpØs
/kuþ l ØKursirkákk 11 d- 05 fo- 37 l e; s Jhl w kZcEckn; kfn"V?kV; % 54
iykfu 20 l e; sof'pdyXuogekuk; ka'kkosyk; ka--KkrkS Jh 5 nqkã il knfeJL;
xgs l kS vfhkjt hnoh nf{k.kdðkS i e j RutUeA rnfHk/kkua vk'ySkku{k=L;
i Fkep j.kkuqra Mh v{kjki fj-----Lojki fj ddj'k'; k p fMO; ef.k% bfr uke
i frf"BreAA

i ja ekrkfi =k#Yyki us ; Fkk: fpA ?kkrk[; e~ek?k ekl % 2-7-12 frFk; %
cdkokj% vujk/kk u{k=a/kp ; kx 7 yXue~5 l w l 2 plnekAAAbfrAA

AAJHrAA 'HahorAA dY; k.leLrAA

bl izkj tlei=h ds vk/kkj ij i kS vfhkjt jkt ðnz feJ vkd"kd
0; fDrRo ds/kuh u\$ fxðl i frHkk l Eilu egkfonøku l R; oDrk l q[kh cgqt u fiz
'k=ftr vkj egk; 'kLoh gksAA

xkðke xk= ea tkij tuin ea ykðki dkjka ds dkj.k i [; kr efr , oa
, so; Zokys i jk.kdFkk dsokpu ea i ðh.k ia dk'khjke ds rhu i e-ka Jh jkedqj]
Jh jkedqj vkj ia jkenykyj th ea l sia jkenykyj dsT; SV i e ia jkekuln

feJ | Ei wkZl | ekt eaifl f¼dks i klr gq FkA mudsi e nqkZl i kn feJ , oaekrk
 vfhkjkth nsh dh ea-yh | rku ef.kdYi Hkr jkt ðnzfeJ gA vk; kZ; kSDr'krde-
 eamlgk usvi uk ifjp; bl idkj fn; k g&

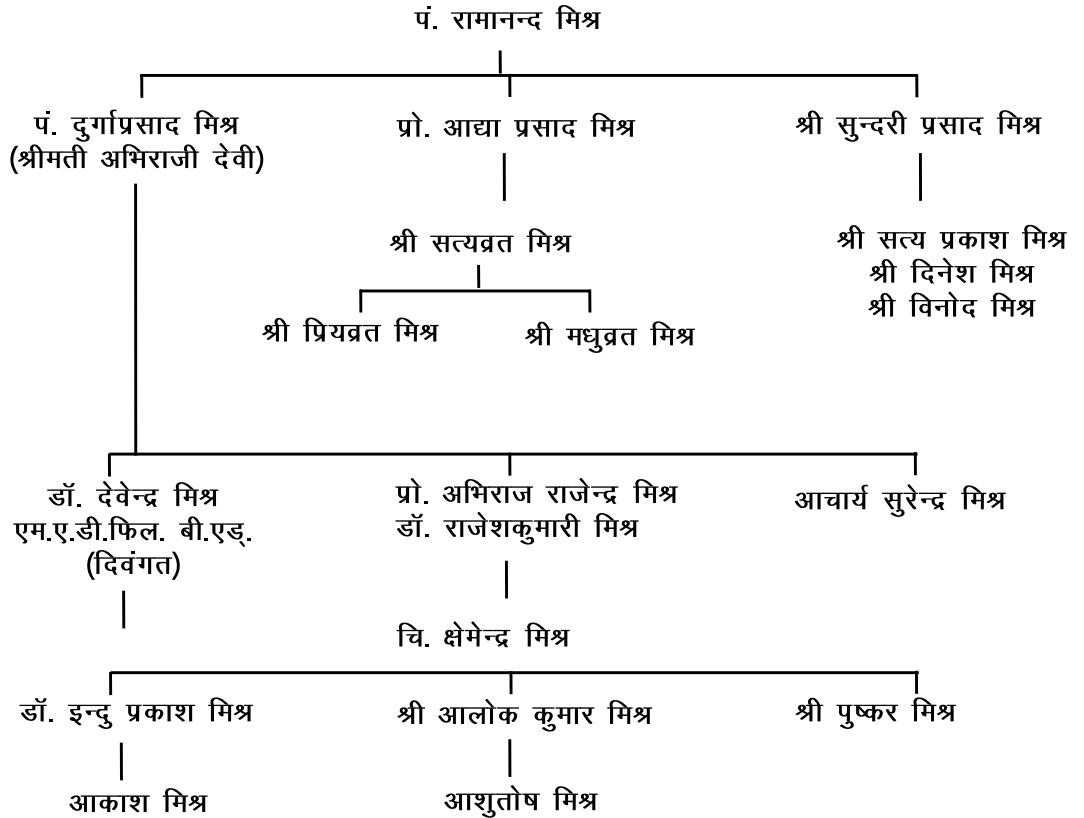
Hk; k[; fo idáks t fu efudYi %dksfi xk eh; A

Jhegk kulhshkork Ásf/kt k i jeAA

rRi k-%l ofoj; aJhe nqkZl i knPp tkr%

vfhkjkthruç lek [; kRi sfhkjk jkt ðnzboAA ('yk d I a 103&104)

MkW vfhkjk jkt ðnzfeJ dk oá k o{k bl idkj g&

oáko{k ds vuç kj i ks vfhkjk feJ dk vi us rhuka Hk kbZ; ka ea e/; e Øe
 gA vxzt MkW nsh ðnzfeJ th (, e-, -Mh fQy-bykgkckn ; fuofl V/h) , d LFkkuh;
 b.Vj dKWyst ea v/; ki d FkA 11 uoEcj 1992 bZ dks, d uko nqkZl/uk eamudk

vl e; fu/ku gksx; kA vuqt | jhznzfeJ th , d l l i r egkfo | ky; eavkpk; l
gA vi uk o vi us Hkkbz, ka ds Øe dk mYy[k MKW feJ th us ^okeukorj .k*
egkdk0; eabl izdkj fd; k&

**^Jh nshz l jhze/; ee .h jkt hnzfeJksu | ksâÜKV; Sforukr okeu; 'ks
xhokz k ok. ; k- u?ke-----A*2**

Jherh vfhkjkth nsh feJk dfo dh i utuh; k ek; dk uke gA bl h eeRo
dsdkj .k dfo usmi uke dsfy, ^vfhkjkth* 'kCn pukA vi uh l l i r ukV; i fr
^ukV; i ^px0; e& eadfo usfy [kk g&

**Bvfhkjkth ukEukl tufu rLeKngel; fhkjkth
Roefl enFk; euk&xzk&Hjr /kjpyjktAA
; rldf ^nfi d rksfi dnki Dofpnfi ; eku dnye-
HrHwHhorkauuqrSARoefl tufu! 'kleyeAAB**

Bek! rē uke l svfhkjkth gk\$ vr, o rēgjk i ē gks ds dkj .k eš Hkh
vfhkjkth gA rēghaejsfy, xzk&; euk gk\$ Hkkjr tuuh gk\$ fgef xjh gkA tks dñ
Hkh dghal § dHkh Hkh] dñ Hkh ejs vupny g\$ Hkr o Hkfo"; eagksokysml 'kdk
ds eny ea gs ek! rē gh gkA bl izdkj dfo dk l Ei wZ 0; fDrRo vi uh
eerke; h ek; ^vfhkjkth* ds Jhpj .kka eavfi r gA

dPph mez ea gh dfo ds fir k Jh ia nqkz iz kn feJ th dk
fu/ku gksx; k tc vki ek= <kbzo"lz ds vckk f' k' kqFkA vki rc l sgh fujUrj
vHkkoka eai yA xe [kk; k&vk] wfi ; srFkk vkReo ^puk dsokrkoj .k eal ka yhA

**y?kthousfi n^Vajlxfojlxki # i ifj .keueA
rsi p gfj inyhu%Lolusek/kodi kuthAA (vk; iz106)**

LotukarFkk l j {kdkadh ifj l Fkfr tu; mi {kk , oam l smi tsl dVkaus
dfo dks, d nk: .k okR; kpØ ea Qd k fn; kA >Bs yk Nuk vi eku tud i fj l Fkfr; ka
rFkk dVq dh l ofo/k vl gk; n'kkvka dschp jgdj Hkh dfo dks vi uk food
l atksuk i Mk rFkk ek; l j Lorh dh oh.kkra=h dks v{kr cuk; sj [kuk i Mka

Bnksikr uha&ru ikr velykAb eal d'fyr , d xhr eaHkh dfo dh ; gh
0; Fkk iLQqVr gpZgA

**y?kq thou eagh vukFk cuk
tudk Jr Lug gw k l iuk
fQj Hhfdl iW; fir k dsfy,]
ejk eu l nk yypk; k djs
fdl i s l dk vugke l [k
eu dh d'fork cu tk; k dja'**

Mkw feJ th dk fookg l kS jkt'sk d'ekjh l s l Ei lu gw k mudk mi uke
'jkt Jh' gStksvki dsnh{k k xq i jekjk/; Lokeh Jh jkeHknkpk; Z th egjkt l s
feyk gA vki , e-,] , e- fQy-rFkk ih-, p-Mh- gA vki ful xZ%Lok/; k; h rFkk
fondk gA vki feJ th ds thou eal ok'ek fcEc&i frfcEc Hko l s l Ei Dr gA

or'eku eaMkw feJ th dk ifjokj i e- fp- {kebnz l s; D'r l k/ku&l Ei lu
, oahkjk&i jk gA rFkk vki , d l gt thou th jgsgA vki ds i kfjokjd thou
dh l okZ/kd eg'oi wZ?kVuk&fi rghu vukFk 'kSko rFkk nB; &ngk' kfu/kZurk l s
eD'r gkdj l kjLor i fr"Bk rFkk yk'sdd l e f% dsf' k[kj rd i gpukA ; g l c
vki dh ri flouh ek; ds vk' kt% l s l Hko gw kA

(i) f'k{k&nh{k

igys(vaxst h tekusea) v/; ; u&ijEijk d'v'icxr FkA oak ijEijk l s
; g f'k{k ubZ i h<h dksfeyrh jgh fo'kSkr%deZdk.M rFkk i kS kSgR; l Ecu/kh] ml
l e; l sgh i fjokj eagj cPpsdksf'kf{kr djusdk n<+l dYi FkA Qyr%ifjokj
dsgj l nL; f'kf{kr FkA vki ds i fjokj eai kp i k/; ki d] nksMkwVj] nksbat hfu; j
rFkk dbZyk d iz kkl u eal okjr gA

t'leHke dsvullrj vki dk ifjokj bykgkckn uxj ead'Unr jgkA ogha
vki dh mPp f'k{k i wZ gpZ rFkk fo' ofo | ky; k/; ki u i kjEHk gw kA i kj fEHkd

f'k{kk tle{ks=L; t; fgln b.Vj dkwyst rsth cktkj] tk&i ij eal Eillu djusds
ckn vki usmPp f'k{kk bykgkckn fo'ofO | ky; ea i klr dhA vki us l u~1964
bz dh ,e,- (l ði r) ij h{kk i Fke Jskh i Fke LFkku ds l kFk mÙkh.kz dh rFkk
l eph vkV+ ZQ&YVh eaVkw fd; kA , rnfkZ vki dks Dohu foDVksj; k Lo.kā nd l s
vyā r fd; k x; kA ^l ði r&l kfgR; ea vU; kSDr dk mnHko , oafodkl * fo"K;
ij Ük% fi r0; i ks vk | ki ð kn feJ dsfunð ku eamRi "B 'kksk i zU/k fy [kdj
vki us Mh-fQy- mi kf/k i klr dhA vki dk v/; ; u o v/; ki u dk vf/kd l e;
iz kx ea chrkA vr% vk; k0; kSDr' krde~ea vki us dgk g&

fuf[ky t xnfO[; krsfo'ofO | ky; si z kxLFksp

uuq' kijnðl ðh u; fr fnual (kLok/; k; SA (vk; k 105)

f'keyk fo'ofO | ky; ds vki i Fke Mh-fyV- gSl ði r fo"K; eafOðef'kyk
fo | ki hB (fcgkj) usvki dksekun Mh- fyV-(fo | kl kxj) l s vyā r fd; k gA

vki dk 'k{kf.kd /; s fo'ofO | ky; i kQd j cuuk rFkk l ði r] fglnh ea
mRi "B eksyd ok³e; dh l tZuk djuk gh FkkA

(iii) v/; ki u dk; Z&

f'k{kk rFkk 'kksk ds vullrj vki us l oā Fke 10 fnl Ecj 1966 dks
l ði r&foHkx&bykgkckn fo'ofO | ky; ea v/; ki u i kjEHk fd; kA rc l stuojh
1991 rd iðDrk , oajHMj inkā ij dk; j r jgA bl h chp Hkkjr l jdkj dh
fu; ðr ij viy] 1987 l sekpZ 1989 rd ckyh}hi ds mn; u fo'ofO | ky;
(b.Mksuf'k; k) eafoftVax i kQd j Hkh jgA rFkk mPpLrjh; vUlj&V²; 'kksk dk; Z
fd; kA

Hkkjr ykV/rsgh feJ th f'keyk fo'ofO | ky; ea i kQd j fu; ðr gksx; s
rFkk i k; %12 o"kkz dh l ðk dsckn vki 24 viy 2002 dks l Ei wkkZUn l ði r
fo'ofO | ky;] okjk.kl h dsdyi fr&i n ij vf/kf"Br gq A

fglunh] l l i r] Hkkt i g h] vaxst h rFkk tkohHkk"kk eadk0;] ukV;] dFkk , oa
l eh{kk ds ifrHkk l t d l an; dfo , oa i z[kj fpUrd i ks jktUnz feJ th
vUrrjk"V; [; kfr dsfo}ku gA vki dk Kku ft ruk xHkhj , oacg&vk; keh g\$
vfhk0; fDr mruh gh i Hkko'kkyh] eksyd , oackkxE; A vki dh ok.kh dk l Eekgu
ykska dks c j c l egh; l h egknsh oekZ dk Lej .k djkrk gA

(iv) fd'kjkolFkk eadk0; ifrHk dk iLQVU &

l kfgR; eavki dh : fp oLr r% i dztUekftz gA l ka kfjd nf"V l sdforo
l l dkj rjg o"Z dh dkeyo; eagh tkxr gq tc vki uohadsNk= FksA1957
bz earHkh vki dh nks i fr; k; fou; eatjh* rFkk ^dkkd i xfr* l oki d tkSiig
l si d kf'kr gksxbzFkhA

vki usdk0; ys[ku i gysfglunh eai kjEHk fd; k [kVh cksyh rFkk ykd Hkk"kk
(Hkkt i g h) ds l kFk&l kFk] l EHkor%1954 ea tc vki d{kk N% dsfo | kFkhZ FkA
1957 dspuko eavki dsykdxhr e'pkaij vki dsgh d.B l sykd fi z gq A

vki dk igyk l kfgR; d xhr ^rjkt* l oki d tkSiig l si d kf'kr
^l e; * l klrkfgd ds eq ki "B ij 17 tykbz 1957 dks Ni kA

vki dks dk0; dh ij .kk feyh vukFk 'kSko eafdl h 'kk'or l Ecy dh
[kkt eA bl dk foLr r foj .k vki us ^JqrEHkj k* dh Hkfiedk eafd; k gS^enh; k
dk0; ; k=k* 'kh"kd l A ; g vkys[k l kxj&l aksBh eai < k x; k FkA

l l i r ea ys[ku vki us 1960 bz ds xh"ekodk'k ea i kjEHk fd; k b.Vj
dh i jh{kk nus dscknA vki dh i Fke i fr& ^xhjkepfjre* tks vHh Hh vi d kf'kr gA

vki dh igyh l l i r dfork ^i z kxfo' ofo | ky; % Hkfor0; e- l klrkfgd
ukxi g l sNih 1962 eA rc l svc rd dh l l i r l t uk ykd ds l e{k gA

vki us; Fkk: fp] ; Fkko l j] ; Fkks f{kr&l l i r dh dk0;] ukV;] dFkk , oa
l eh{kk pkj ka gh fo/kkvka ea fy [kA

bl i zdkj Nk=koLFkk ea gh fo | k foykl ds l kFk&l kFk vki dk dfork
foykl Hkh fo [; kr gvk l p rks ; g gsfv vki us døy fo | kFkz ka dh Hkkfr
dky; ki u vFkok thfodktz dsfy, ughai <k vfi rqvki dh f'k{kk dk y{; Fkk
l kfgR; l k/kuk] tksfo | k xg.k ds l e; l sgh l kFk&l kFk pyr k jgkA

(v) dfo 0; fDrRo dh l keW; fo 'kkrk; a&

0; fDrRo euq; ds l Ei wZ 0; ogkj dk ni Zk gA 0; fDrRo ea fodkl ea
døy gekjh ey i dfUk; ka dk gh i Hkko ughajgrk vfi rqfofHkUu i frfØ; kvka ds
QyLo: i 0; fDrRo dk fuekZk gkrk gA 0; fDr ds dk; Z, oa i i' fr; ka eam l dk
0; fDrRo i frfcfEcr gkrk gA 0; fDrRo ds fodkl ea oákkuøe rFkk i kfjokfjd
okrkoy .k Hkh vi uk i Hkko MkyrsgA f'k{kk ds QyLo: i fofHkUu vftZ 0; ogkj
Hkh fd l h 0; fDr ds 0; fDrRo dksfn'kk i nku djrsgA vr%0; fDrRo dk fo'yšk.k
0; fDr fd 0; ogkj dk fo'yšk.k gA 0; fDr dh ok.kh l sgh ml ds 0; fDrRo dk i rk
pyrk gsdfo dh jpuk, j muds 0; fDrRo dk foey vkn'kz gA vkd"kd l k&]
'kkyhurk] dk 0; l 'tu dh fui qkrk] okd+ Vrk ds /kuh MKW vfhkjt jktUnzfeJ
th dsfo'kky 0; fDrRo dksLi 'kzek= djusdk iz kl dj jgh gA

(a) vki fr] i fjošk , oaLohko &

vki vks r Åps dn ds xBhys 'kjhj okys 0; fDr gA fo'kky eLrd]
nshl; eku yykV] fNrjcky] mHkhj gpbZBks-h , oapednkj vk[ksvki dh 'kjhj d
l jpuk dh i zck fo'kkrk gA vki dk 0; fDrRo vR; Ur vkd"kd , oa l Eekgd gs
, d ckj l Ei dZeaavkus i j vkxUrpd vki dk gh gks tkrk gA vki vR; Ur Hkkod
i i' fr ds gsvki dsfy, dHkh&dHkh vi uh Hkkoukvka i j fu; U=.k j [kuk Hkh dN
dfBu gks tkrk gA fd l h Hkh 0; fDr l svi uk dke djokusdh dyk ea vki vR; Ur
i dh.k gA pñcdh; l Eekgd&'kDr ds dkj .k vki ds l e{k bdkj djuk vR; Ur

dfBu gA bl fy, vki dh vkKk; avFkok vugjksk I Hkh dsfy, f'kjkskk; ZgA j I
u\$ fxbI fo'kskrk ds dkj .k vki ds vuq kf; ; ka dh I d[; k cgr vf/kd gA

; | fi I keku; r%vki cgr eny LoHkko dsgSfdUrqFkkMh Hkh foi jhr ckr
vkus ij ; fn HkMd mBsrc vki dk vi usvki dks I EHkkyuk vR; Ur dfBu gks
tkrk gA dHkh&dHkh vki ds LoHkko ea {kf.kd vfLFkjrk Hkh nf"Vxkpj gksrh gA
vki ds I Ei dZdk {ks= vR; Ur 0; ki d gA mPpLrjh; I Eeku , oaykd fi z rk rks
vki ds ikl u\$ fxbI : i I smi yC/k gA jktuhr eadN : fp gA fdUrqfo'ksk
: fp , oa[; kfr y[ku ds {ks= ea iklr gA

(b) 'k'or&I e`tI 0; fDrRo ds/kuh &

i ks vfHkjt jktbnz feJ 'k'or I ke`tL; 0; fDrRo ds/kuh gA muds
fo"k; eadkbZ Hkh ughadg I drk fd mlugkaus thou eafdl h dk vfgr fd; k gkskA
nI jkadh nf"V eaegku gksuk rks I jy gSi jUrqvi uh nf"V eaegku-gksuk dfBu
gA vi uh nf"V eaogh 0; fDr egku gks I drk gS tks cfgjUr%LQVdNoy gk
funkk gk bZ oj h&foHkfr I s vkr&ikr gks rFkk , di[; gkA vfHkjt jktbnz
vi uh I ddr fglnh dforkvkaeai wkr%I eji gA dfo Lo; adks/kjk/ke ij mrjk
, d foy{k.k i k.kh ekurk gSft I usdHkh fd I h dk vfgr ughapkgA ft I usn[kka
dks [kk; k] Øksk dksfi ; k vk\$ fulln dks(oL= cukdj) i guk vk\$ fQj Hkh I d[
dh uhn I krk jgk&

vfgrau ; sik dlf³{radL; kfi} rafn"V; k

vof'k"Vedahkrysi' ; r tuk% I lsge]AA

n[kap[kn] i i kS: "h uuqi fjn/ksfulhke~

v/kj klfafut thuaok³e; egksdRok

; lsi wq n-olxh'ojh i' ; r tuk% I lsgeAA ('kkyHkf`tdk] i-92)

dfo dk thou l a"ka wZjgkA mUgkusthou ea tksdN Hkksk ml dsfy,
l fg".kqk gkuk vko' ; d gSvr%og bZoj l si kFKZuk djrsg&fd&

nfg ; LeSf=oslhdost houe~

ral fg".kfo/kjfr l Ei kFKZ, AA(eUkokj.kh) i: 6)

(c) i hMk dk xk; d dfo &

vki vfhkjt jktbnzfeJ i hMk dsxk; d dfo gA fo' kskdj mudsxhrkao
xtykaea i hMk dseeLi 'khZLoj gA og 0; Fkk o i hMk dks thou ds l kjHkur rRo
ds: i eaLohdkj djrsgA i hMk dsckn gh l qk dh vuukfr dk eglo gA vr%og
dgrsg& 0; Fkk ; su HqrknXL=afuihre~

l qkub rTthouaglr ohreAA ('kyM ^tdh i: 18)

MWvf[ky[k {k=; dk dFku gSfd MWVfeJ emyr%onuk dsdfo gA i hMk
dsxk; d gA t\$ syykV ea l ekbZHKX; fyfi dh dkbZb; Ukk ughagSm l h i dki
eu eavkr&i kr i hMk dk Hkh dkbZvkj &Nkj ughagA

Nk/k l k eu ejk ij i hj bruh

ekfiseal ek; srdnhj ft ruhAA

f'k'kqds l i u eaf=ykd dh ttgkbZ

; kfd vuC; kgh dsu; u eadlgkbZ

t\$ sehdku eahpu&je.kh!

dfo d#.kk dsxk; d okYehfd dh i hMk dksLo; aeal ekfgr fd; sgq gA
vr%osvksdgrsg&

eavuftz nku dk ; kpd ugha

clgwadh vxzyk eacn gfr

clak ysdk#.; & i kjkokj dks

vfndfo dh Ouhuk dk Nuh gA

I qk&nqk thou pØ dh xfr dsnsNkj gA dfo dk n<+eur0; gsfid nqk
dsckn I qk vkrk gh gA fuekzk dsfy, fouk'k t#jh gA cht vi uk vlRrRo
[kkcdj gh vcdj ds: i eaQWrk gA

I;kl I stuerhvejkorh
gj ygj] ojnku dk vfhk'kki gA
gj gj h dselu esjku Hjk
gj fnuk; ; g fu'k dh Nki gA
Hk; Jh ifriy pyh tkrh ugha
dkV I qirka sfeyh I kkr gA
i oZdh ; g jkr ; pgh [ksu nls

bl izkj i ks vfhkkt jktbnzfeJ dh I kfgR; I k/kuk dk i kjEHk fglnh
xhrka l sgSrFkk mudsxhrkaeadfo dh vkrfjd i hMk o onuk dh vfhk0; fDr gA

(a) I ldr dsifr I efiZ 0; fDrRo &

i ks vfhkkt jktbnzdk 0; fDrRo I ldr dsifr i wkr; k I efiZ gA ; gh
dkj .k gsfid , d I kkrRdkj eatc dq fuofnrk diZusfeJ th I siz u fd; k fd
vki I ldr v/; ki d ds: i eal arqV gsrc feJ th dk mukj Fkk fd& Bl ldr
i k/; ki d gkuk ejsfy, bl thou dh I kfkdrk gA efiwkr% I arqV gj I ldr I dh
gksdsdkj .ka vkusokys tlekaeahkh ejsfy; s ldr rj dkbzvu; fodYi ugha
ejh bu Hkkoukvka ds KkukFkz i i ; k ejk dk0; ^ I ldr 'krde* i <AP

bl izkj feJ th dk I Ei wZ thou I ldr ds ipkj&iZ kj dsfy,
I efiZ gA bl tle ea ugha vkusokys tlekaeahkh og I ldr I od gh cuuk
pkgrsg I ldr dsifr , s h fu"Bk cgr de ykxkaean[kusdksfeyshA mudk
fo'okl gsfid nok.kh I ldr I epsjk"V"eal qki wZ th jgh gA 'kdk djusokyka
dksbl ckr dk fo'okl efvfhkkt dfoUn cudj dj kApxkA ; Fkk&

I qk&st10; rsl qkxnuhel; gksjk'V3

dfoUnHkq I ak; rkugaiR; k; f; "; kfeAA (eUkokj .kh) i: 28)

vfhkjt th dksvud jpuvkæal ði r Hkk"kk dh izka k vksj ml dsifr
I eiZk dh iækf.kdrk i klr gkrh gð I ði r'krd dko; rksmudh I ðdr fu"Brk
dk ifj.kke gSgh i HkkreAy 'krd ea I ðdr dh I ðdkjfu"Brk o ijsjk"V" ea
ml dh egùkk dksLohdkj rsgq dgrsg&

; RI EHosi fj.k; sej.ksp rV; a

I ðdkj deL.k I nk fuf[kysfi jk"VA

iBpk; Zsl fou; auuql ðdrarn~

noKJZafn'krqesuol qHkkreAA

bl izdkj tle I sydj eR; qrd I ðdr I Ei wkZjk"V" dh I ðdkj Hkk"kk gð
I ðdr dh dko; I k/kuk eajr dfo vi usdks/KU; ekurk gð I ðdr dh vkjk/kuk
eajr ifjokj eaackY; dkj I sgh i ysc<sgq vfhkjt th dksI ðdr vi usI ðdkjka
ea i klr gþZgSvr% t\$ k 'kjhj dk vkRek I sl Ecdk gkrk gð , s k gh dñ I Ecdk
y\$kd dk I ðdr ds I kfk gð I ðdr djs 'kk' or Hkk"kk ds : i ea xkus okys
i ks vfhkjt jktbnzfeJ th ds; sxhr ^u erkj fez rsu efj"; fr ok* jk"VHkkj rh
Hkorql ðdre-en; fr ufg dal e/kj puka jk"VHkkj rh Hkorql ðdre-yksdHkkj rh
Hkorql ðdre-vkfn xhr I ðdr dh I e¼rk dk xqkxku gh ughaoju-Hkkj r dh
jk"VHkk"kk o ykd Hkk"kk cukus ds Lotu dksHkh I atks s gð

(v) vñLrd fopkj/kjk &

dfooj /kkfeð fopkja ds ifjokj ea tleA ijekRek 'kfDr ij vki dks
vVy fo'okl vkthou jgkA vki dk thou fu; fer I ð; k Lok/; k;] ; ksxkH; kI
i ðd 0; rhr gkrk gð bZoj fo'okl ea vfmX jgus ds dkj.k vki cMh&cMh
dfBukb; ka ea ugha?kcjkrsgð vki dk er gSfd& 'fo/kkrk tksdjrk gS' kþkk' kþk deZ
dsQyLo: i gh vr, o fojksk ea tyuk 0; FkZgð ; gh vki dk I nð i ð Uurk dk
eny jgk vki HkkX; , oadeZnkuka ij fo'okl djus okys gð

B; n~Hkkfo rnHkorþ I kFk gh BdeZ ; dkf/kdkjLrb eU= dh iwKZ : isk
ikyuk djrsgA vkš blghadsQyr%os'KY; kadks i wZtUe dk i fj .kkeksedq k deZ
ekudj i jsl a e ds I kFk vkRel kr~djrsgA

D; kfd& **Bvo'**; eö HÖr0; aI radeZ 'kk' 'kpeA

feJ th dk er gSfd& BeþsdHkh dkbZHkh fLFkfr] ?kVuk vFkok I anHKZ
i frdny vFkok Dyškn yxk gh ughA ?kVuk cpkjh dk D; k nksk\ og rks?kVusds
fy, ck/; gA ml dk vffkulnu djuk pkfg; A ml svuþny ; k i frdny vuttko
djuk rks0; fDrxr izu gAp⁵

/keZdsfo"K; eavki dk er gSfd& eutþ; cusjgusdsfy, /keZvfuoK; Z
gSc'krZgSfd og fo'otuhu gkš 'kk'or , oafpjaru gkA fdl h fof'k"V 0; fDr
}kjkl fdl h tkfr vFkok ox&fo'kš dsfy, u cuk; k x; k gksox&tkfr] Hko[k.M
rFkk dky dh I hek ea I hfer fdl h nškuk dks/keZ ugha dgk tk I drkA , š k
ngkxgfofogu 'kk'or rFkk fo'oekuorki ; kxh /keZ dny vk; ZkeZ gA vk; Z /keZ
dk fu"Bki wbd ikyu djusokyk i R; d 0; fDr 'fglun& (vk; D) gš pkgog fo'o ds
fdl h Hkh Hkkx ea i šk gþk gksfdl h Hkh oxZdk gkš fdl h Hkh Hkk"kk eackyrk gkA

vkjk/; nörkj 0; fDr ; k Ükš I r ds fo"K; ea feJ th ekþ dks gh
vkjk/; k ekurs gš pkgog ^vffkjkt h' gks vFkok f=i gkl þnjh i jkEck! HkxorhA
ekþ dsegk0; fDrRo eagh I kjsnoX.k I ekfgr gA vki f'kjMh ds I kbZckck rFkk
vkpk; ZcPþnyky voLFkh ds i fr Hkh Ükšour rFkk I efi Z gA

(vi) I kfgR; d I Eku &

egkegki k/; k;] cāf"q fo/kkydkj rFkk i f.MrjRu vkfn i nfo; ka I sfoHkfr
'krkf/kd I lI r] fglunh] tkoh rFkk vaxst h i fr; kads; 'kLoh y[kd i ks vffkjkt
jktUnz feJ vokþhu&lI r dh thollrrkj jpuk/kfeZk , oa prjL= I ef¼ ds

fo'ol uh; ifreku gA volkphu I lI' r dk oržeku dky [k.M i ks feJ th ds
 uke I st'kuk&i gpkuk tk jgk gA I kfgR; vdkneh] , u-I h-bžvkj-Vh- fo' ofo | ky;
 vuŋku vk; kx rFkk vkbZl h-I h-vkj- ds i frufuf/k : i ea I lI' r dh vfoLej.kh;
 I ok dh gA vki dksbu egku-I kfgR; d dk; kž dsfy; sfuEu I Eeku I svyā r
 fd; k x; k&

(1) mUkj i nšK I kfgR; d I Eeku & (X; kjg ckj)

- (i) ukVž; i 'px0; e~ ds fy, 1972 ea
- (ii) vfd 'pudk 'pue~ ds fy, 1974 ea
- (iii) vk; kØ; kšDr'krde~ ds fy, 1975 ea
- (iv) uok"Vdekfydk ds fy, 1976 ea
- (v) okXo?kw/h ds fy, 1978 ea
- (vi) prŋi Fkh; e~ ds fy, 1983 ea
- (vii) i e }'kukfVdk ds fy, 1984 ea
- (viii) vfhkjt I Ir'krh ds fy, 1987 ea
- (ix) JŋrEHkj k ds fy, 1989 ea
- (x) jkĀMk ds fy, 1994 ea
- (xi) dLeSnok; gfo"kk fo/kæ ds fy, 1997 ea i nku fd; k x; kA

(2) fnYyh I lI' r vdkneh i jLdkj & (rhu ckj)

- (i) fo | kškekukfVdk ds fy, 1994 ea
- (ii) jkĀMk ds fy, 1994 ea
- (iii) ukVž; I Irine~ ds fy, 1998 ea (vkfnR; ukFk >k ukVž; j puk
 i jLdkj i nku fd; k x; kA)

(3) jktLFku I lI' r vdkneh I okp i jLdkj &

- (i) ŋkeukorj.ke* egkd0; ij 1999 ea i nku fd; kA

(4) dkyntl I Eeku & e-iz I h'ir vdknehj Hki ky (nksckj)

- i) tkudhthoue~ dsfy, 1988 ea
- ii) jkAMk (dFkk I xg) dsfy, 1998 ea

(5) I kfgR; vdkneh volMZ& b{kqU/kk (dFkk I xg) dsfy, 1988 ea

(6) oipLifr I Eeku & (dsds fcjyk Qkm.Ms'ku) }kjk

- i) tkudhthoue~ dsfy, 1993 ea inku fd; kA

(7) dYioYyh&igLdkj & (Hkkjrh; Hkk"kk&ij"kn dydUkk) }kjk

- i) fo | kskkukfVdk dsfy, 1996 ea inku fd; kA

(8) egkefge jk'Vifr I Eeku & 1991 ea inku fd; kA

(9) jk'Vh; vRrek igLdkj & dkuij }kjk

- i) I iuka ea Mrc x; k eu dsfy, 1983 ea inku fd; kA

(10) okYefd&igLdkj & fp=dW (doh)

I h'ir I ok gsrq 1987 ea

(11) MWjke dckj oekZ, dkh iq Ldkj &

('kdt'ryk fl jkSB; k igLdkj&l fevr] bykgkckn }kjk)
jDrkfhk"kd gsrq % 1988 ea inku fd; kA

(12) Lokh /kekUhn I jLorh I kfgR; & I Eeku &

(ijekFk&vkJe] gj }kj }kjk)
I h'ir&l ok gsrq % 1994 ea inUk

(13) MWfo | fuokl feJ I h'ir I Eeku &

?kkj koy] I kshknz gsrq & 2000 bz ea inku fd; kA

(14) I gl kh jru I Eeku & tfeuh vdknehj ikuhi r }kjk 2001 bz

(15) MmVvkvSV vP; qjke 'kekZl h'ir igLdkj &

on Hkkj rh] gñjkckn }kjk l h'ir & l ok grq 2002 bZ ea inku fd; kA

(16) ekul l ze l kfgR; l Eeku & dkuij }kjk jkek; .k ddfou-dsfy,

2003 eA

(17) egkegki k/; k; & mHk; ihBk/kh'oj Jh Lo: ikulln l jLorh T; kfreB

cnfjdkJe }kjk inuk 2003 bZ eA

(18) cãf'V& Jh Lokeh fuR; kulln ijegã]

; kfxjkt nõjkgk ckck vkJe eby

nõfj; k }kjk inuk 2003 bZ ea

(vii) in&ifr'Bl&fooj.k &

1) foftVx ikQlj & mn; u ; fuofl V/h] Msi l kj] ckyh] b.Mksuf'k; k

(1987&89) Hkkjr l jdkj }kjk fu; ØrA

2) ; kx b.Vjuškuy] iñl yokfu; k vefjdk ea l Eiknd e.My ds l nL;

jgA

3) yfošt dã YVsV & l kfgR; vdkneh] ubZfnYyh (, ' ; sV bf.M; u fyVjppj

ikstDV] l Eiknd%iks eYynø: eš j fo' ofo | ky;) A

4) l D'kuy iñ HMsV & 35ok; vf[ky Hkkj rh; i kP; fo | k l Eesy] gj }kjk

l kmFk bLV , f'k; u l ðl uA

5) dk; ðKj.k&l nL; & 36ok; vf[ky Hkkj rh; i kP; fo | k l Eesy] i wkA

6) l D'kuy iñ HMsV & 37ok; vf[ky Hkkj rh; i kP; fo | k l Eesy] jkgrd

Dykl dy l h'ir l D'kuA

7) l D'kuy iñ HMsV & 40ok; vf[ky Hkkj rh; i kP; fo/kk l Eesy] pñubz

ekMuZl h'ir fyVjppj l D'ku

- 8) **I D'kuy i d HMsV &** 41ok₁ vf[ky Hkkj rh; i kP; fo | k I Eesyu] i ghA
i jk.kf r gkl I D'kuA
- 9) **okbi i d HMsV &** 42ok₁ vf[ky Hkkj rh; i kP; fo | k I Eesyu I Ei wkkZuln
I l i r fo' ofo | ky;] okj.k.kl h 2004 bZA
- 10) **I j{k d (i V u) &** i d U; wt v k b bf.M; k (i w h z m U k i n s k) bykgkckn (m-i z)
- 11) **v/; {k &** I kfgR; dkj & I d n (egh; I h egkn o h oekZ }kj k I l Fkkf i r)
j I w y k c k n] bykgkckn m-i z A
- 12) **v/; {k &** n o k . k h & i f j " k n } v k j & 6 o k . k h f c g k j] u b z f n Y y h & 5 9 A
- 13) **v/; {k &** I g; k s h H k p z k , o a i z k ' k u I g d k j h & I f e f r] b y k g k c k n A
- 14) **I l F k i d v/; {k &** L o j o f / k z h (I k f g R; I l F k k) 8 c k ? k E c j h e k x] b y k g k c k n
(m-i z) A
- 15) **I n L; &** i z l / k & I f e f r] d k f y n k l I e k j k g & I f e f r f o Ø e f o ' o f o | k y ;
m T t u e - i z (n k s c k j) A
- 16) **f u n s k d &** y k d H k k " k k i p k j & I f e f r] f g e k p y i n s k ' k k [k k f ' k e y k
(e d ; k y ; c M v k s M ; k e B] t x l u k F k i g h A
- 17) **I n L; &** L F k k ; h I f e f r , o a f o } r l f e f r] f g l u n h I k f g R; I E e s y u] i z k x
b y k g k c k n (m - i z) A
- 18) **I l F k i d i z l / k &** n o b n z f ' k { k k I l F k k u] n k s k h i g] t k s i g (m - i z) A
- 19) **I n L; &** f o " k ; & I f e f r] e k / ; f e d f ' k { k i f j " k n } m - i z] b y k g k c k n A
- 20) **I n L; &** g k ; j , t w d s k u x k . V t d e h ' k u] e / ; i n s k] H k k i k y A
- 21) **I n L; &** I k e k U ; i f j " k n , o a ' k k l h i f j " k n] j k f " V a , I l i r I l F k k u] u b z
f n Y y h H k k j r I j d k j } k j k u k f e r A
- 22) **I n L; &** d l n h ; I l i r c k M] e k u o I d k / k u f o d k l e l = k y ;] u b z f n Y y h A
- 23) **I n L; &** c k n j k ; . k o n 0 ; k l j k " V i f r I E e k u & I f e f r e k u o I d k / k u f o d k l
e l = k y ;] u b z f n Y y h A

- 24) I nL; & I sV'y bULVhV; W vKQ bXy'k , .M Qkjsu yXost st] gñjkcknA
 'kkl u }kjk ukfer@ekuo I d k/ku fodkl el=ky;] ubZfnYyhA
- 25) I nL; & ckMzvKQ LVMhtA , dMfced dkl y@'kkskl fefr jkuh nqkzbrh
 fo'ofok|ky;] tcyij @ jktLFkku fo'ofok|ky;] t; iġA ouLFkyh
 fo|kihB @ I kxj fo'ofok|ky;] I kxj

fu"d"K&

fu"d"K-%dg I drsgdfd iks vfhkjtjktñzfeJ dk 0; fDrxr thou
 vks mudsfoyk{k.k 0; fDrRo ds i hNsmu ij bz oj dh vl he vupeik o mudh
 ekrk vfhkjtth dk vyksdd vk'khokh gh mudsvl k/kkj .k 0; fDrRo ds i hNsdk; Z
 dj jgk gA bl rjg ds i frHkk I Ei uu dfo] I kfgR; dkj dk mri uu gksuk I d i r
 txr~dks xks o inku djus ds fy, gA , d h vl k/kkj .k i frHkk o vl keku;
 0; fDrRo dk I ekt eal gt o I jy : i eagksuk vi usvki eavk'p; Zdk dkj .k
 gA mudh ; g vl keku; rk oLr-%dñ ykxkaebz; kzo 'kdk dk dkj .k Hkh gks
 I drh gA

thou eatks I a'k'kzmlgkaus I g ml dh onuk o i hMk dksmlgkaus; Fkk LFkku
 vi uh i fr; kaea vfhk; Dr fd; k gA mudk ckY; dky fi rk dh eR; qds mi jkuR
 I a'k'kz; gh jgk vr%vi uh ekrk ds I a'k'kz; thou] mudh dh og NVi VkgV
 Lo; adfo ds dko; kaea Hkh fn [kk; h nrh gSrFkk vi uh ekj ds i fr vxk/k J% dk
 dkj .k Hkh ; gh gA

dfo dk vl k/kkj .k dfo dez bl h i hMk ds mri I sgh tle yrk gA
 Bfo; kxh gksk igyk dfo vkg I smi tk gksk xkuPA

; g i fDr; k; bl rF; dks i zkf.kdrk inku djrh gA ; gh dkj .k gSfd feJ
 th cpi u I sgh fojg o 0; Fkk ds xk; d dfo cu x; A Lo.kzvfXu eari dj dpu
 cu tkrk gA Bhd ml h izdkj 'kskodky I sl a'k'kz dsekxZ ij pyrsgq jktñzfeJ
 , d vl k/kkj .k foy{k.k 0; fDrRo ds /kuh cu x; A

bl idkj foifjr ifjLFkfr; ka eaHkh vnE; I kgl dsl kFk I keuk djrs
gg Jh vfhkjt jktbnz th us ifjLFkfr; ka dks ihNs NkM+fn; k vks , d i fo=
I dYi dsl kFk vkxsc<rsx; A ; g mudsvfMx] I kgl h o fu'Ny 0; fDrRo dh
i gpk u gA

volp hu I ldr ok³e; dsifi ¼ dfo **MWg"b/kz ek/ko** MW vfhkjt
jktbnzfeJ ds0; fDrRo dsfo"k; eadgrsgfd& Bdgk; xak ; epk , oa(xw+)
I jLorh ds l æe ij cl k rhFkjt iz kx vks dgk; ckyh}hi dh jkt/kkuh
Msi I kj! dgk; nolke dk ân; LFky f'keyk vks dgk; euHkou f'ko dsf='ky
dh ukad ij fVdh] rhuka I sU; kjh eDrnkf; uh dk'kh! blghadsokgq k'k eafoyfl r
jgk gSi ks jktbnzfeJ dk I kjLor 0; fDrRoA bl 0; fDrRo dh egkfojKvrk vHkh
vks Li "Vrk I sidV gksusdksgA

İfrRo ifjp; &

i ks vfhkjt jktbnzfeJ usfoiny I kfgR; dk I 'tu fd; k gA mlgkaus
I ldr] fglnh] Hkkt ij h vkfn vud Hk"kkvka dks vi uh ys[kuh I s l e¼ cuk; ka
I ldr ea mlgkaus egkd0;] x | dk0;] eDrPNm dfork] ukVd] xt ya xhr]
, dkd; kj mi U; kl] y?kpfk; a vkfn vud fo/kkva eafy[kk gA I ldr dh fofo/k
fo/kkva vks 'ksy; ka ea fy[kus ds dkj .k mudh dk0; j puk dk o{k fofo/k
: i kRed gA vi uh dfork dsfo"k; eaog Lo; afy[krsgfd&

eyaJhdfofkynkl dfork Jh g"b.k.kruA

i=aJht ; nonsopuaJfcYg.koral HeA

JheRi f.Mrjkt d10; xfjek ; Led i waQya

t10; kük ful xak ; efhjk³-jktbnz10; nA

dkfynkl dh dfork ftI dh tM+gJ Jhg"lz dh ok.kh ftI dk ruk gJ
t; n0 dh I ldr dfork ftI dk i= I em gJ fcYg.k dk dfoRo ftI dk i ti gS

rFkk if.Mrjkt txllukFk dsdk0; dh xfjek gh ftI dk , dek= i fo= Qy g\$
 vfhkkt jktñzfeJ dk og I gt dk0; r# fpjat hoh g\$ vfhkkt th dk ; g
 foLr r dk0; r# bl idkj g\$

i ks jktñz feJ dh cgw;k; keh jpuk/kfezk ds fo"K; ea MKW g"KZ ek/ko
 mudh ryuk ; KdqB I sI EofRkr prckgku&fn0; i# "k I sekurs g\$ muds
 vuq kj Bi ks feJ th prckgku-jpukdkj g\$ muds, d gkFk eadk0;] nñ jsea
 ukV;] rñ jseadFkk vkj pKksea'kkL= (I eh{kk) g\$; g dkjh izkd k ugh cfYdh
 , d I R; gSftI dk I eFku vud Hkkjrh; , oafons kh I LdirKkausfd; k g\$P

(d) volphu&I Ì r&I fgr;

egkd0; e~%	1- tkudhthoue~ (21 I xk%)	1988	bZ
	2- okeukorj.ke~ (17 I xk%)	1994	bZ
[k.Mdl0; e~%	1- vk; k; ksDr'krde~	1975	bZ
	2- uok"Vdekfydk	1976	bZ
	3- ij kEck'krde~	1981	bZ
	4- 'krkCnhdk0; e~	1987	bZ
	5- vfhkkt I Ir'krh	1987	bZ
	6- /kekZUnpfj re~	1992	bZ
	7- i 'pdY; k	1993	bZ
	8- dj 'kyukFkekgrE; e~	1996	bZ
	9- dLeSnok; gfo"kk fo/ke	1996	bZ
	10- vj.; kuh	1999	bZ
	11- vfhkkt I gòde~	2000	bZ
	12- exkÁnre~	2004	bZ
	13- ppjh	2004	bZ

	14- tokgj iz kflrdk0; e-	
uoxhr l xg %	1- okko/kvh (55 xhrkfu)	1978 bž
	2- enohdk (53 xhrkfu)	1985 bž
	3- JfirEHjk (38 xhrkfu)	1989 bž
	4- e/kj .khž (68 xhrkfu)	2000 bž
	5- dkekje~ (51 f'k' kxhrkfu)	2000 bž
	6- vfhkjt xhrk (xhr l dyu)	2011 bž
xty l xg %	1- eUkokj .kh (xty l xg%)	2003 bž
	2- duhfudk	
	3- 'kkyef ´ tdk	
	4- gfo/kkžh	

([k] volphu&l ĩr&: id (4 ukVd] 65 , dldh)

, dldh l dyu	1- ukV; i ´px0; e~(5 ukV; kfu)	1971 bž
	2- vfd ´pudk ´pue~(1 ukV; e)	1974 bž
	3- ukV; i ´pkere~(5 ukV; kfu)	1977 bž
	4- prđi Fkh; e~(4 ukV; kfu)	1983 bž
	5- : i : nh; e~(11 ukV; kfu)	1986 bž
	6- ukV; l Irine~(7 ukV; kfu)	1996 bž
	7- ukV; uoxge~(9 ukV; kfu)	1999 bž
	8- : i foá kfrdk (20 ukV; kfu)	-----

ukVdk; a	1- i e}jk (prj fÁdk)	1984 bž
	2- fo kškek (prj fÁdk)	1992 bž
	3- iz kUrk?koe~(l IrkÁukVde)	2008 bž
	4- yhykHkst jkte~(l IrkÁukVde)	2011 bž

(x) volp&I ĩr&dFkI kfgR;

dFk I xg %	1- b{kxU/kk (8 dFk%)	1986	bĹ
	2- jkÂMk (9 dFk%)	1992	bĹ
	3- fp=i .khĹ (60 y?k dFk%)	1999	bĹ
	4- i puĹk (dFk%)	2008	bĹ
	5- vfHkuoi ´prU=e~	2009	bĹ
	6- dklrkjdFk (Jungle Story Book)	2009	bĹ
	7- fNueLrk (9 dFk)	2010	bĹ

(?k) I eh{k&I kfgR; ,oai kB; xĹFk

'k&xĹFk %	1- I ĩr I kfgR; ea vU; kSDr Mh- fQy- 'kkski zU/k	1985	bĹ
	2- ef.kdk ´pu (18 fgUhh 'kkskfucU/k)	1985	bĹ
	3- 'kkL=kykpue~ (18 I ĩr 'kkskfucU/k)	1995	bĹ
	4- I eh{kkl kĹHke~ (25 'kkskfucU/k)	2003	bĹ
	5- Poetry and Poetics (vaxst h 'kkskfucU/k)	2004	bĹ
	6- I Ir/kkj k (I kr 'křkzka ea foHkDr 50 fucU/k)	2004	bĹ

i kB; xĹFk %	1- fdjkrktĹh; e~ (i Fkel x%)] (i Fke I Ĺdj .k)	1970	bĹ
	2- dknEcjhdFke[ke~(B.A. Class)	1973	bĹ
	3- NUns yÁkj I kĹHke~(B.A. Class)	1980	bĹ
	4- jI fu: i .ke~(B.A. Class)	1986	bĹ
	5- I ĩr x kere~(B.A. Class)	1996	bĹ
	6- I kfgR; niZk%(3 ifjpNn) (B.A. Class)	1999	bĹ

(3) dN fof'KV ïfr;k

1 - Sejarah Kesusastran Sanskerta

(History of Sanskrit In Bahasa Indonesia)

First Ed. 1988, Denpasar, bali, (Indonesia)

2 - Number of Rasas (jI kadh I ð; k)

(Mkw jk?kou~izkhr xbfk dk fglnh : i kUrj.k) A

gfj; k.kk I kfgR; &vdknehj p.Mhx<+ }kjk izdk'; A

3 - jkek; .kddfou~(; o}hi h; jkek; .k)

(nouxjh fyl; Urj.k] fglnh vuøkn , oafolr'r Hkfiedk)

I Ei wkkZUn I ðïr fo'ofok|ky;] okjk.kl h }kjk izdkf'kr 1995 bZ

4 - I q.ðhi h; jkedFk & jk"Vh; I ðïr I ðFku] ubZ fnYyh }kjk izdkf'kr

1996 bZ

5 - ckyh}hi sHkjrh; k I ðïr% bLVuZcp fydl I fnYyh }kjk izdkf'kr 1996

bZ6- dLeSnok; gfo"kk fo/ke (izdkf'kre} 1997 bZ)

nøLr[r] egkReLr[r] fo}RLr[r] jktLr[r] I Ei q "kLr[r] , oazdh.kLr[r] 'kh"kdka

ea foHkDr ik; % 100 v"VdA

7 - Hkjrh; I ðïr dk tholr irhd %ckyh }hi

jk"Vh; I ðïr I ðFku] ubZ fnYyh }kjk izdkf'kr] 1999 bZA

8 - vðkjfoKkue~(I kbækl ckck&izkhræ) fglnh : i kUrj , oa Hkfiedk (; U=LFk)

9 - Lo.kt; Urhl ðïrdk; e~(i 'pk'kfUerkuka em; dohuka dk; kfu)

I Eiknu] I dyu , oa HkfiedkA xqjkr jkT; I ðïr vdkneh }kjk izdk';

(; U=LFk)

10- foak'krkOhl ðïrdk; kere~('krkf/kdI ðïrdk; dkjk.kka dfoRoøkoe)

I Eiknu] I dyu , oa HkfiedkA fnYyh I ðïr vdkneh }kjk izdkf'krA

Aafglnh , oavxat hAA

d10; l xg %

1 - nks ikr uh&rhu ikr vekyk (68 dfork, i)	1968 bē
2 - eDr/kkj k (20 xhr)	1972 bē
3 - l i ukæ eaMæ x; k eu (55 xhr)	1972 bē
4 - iydkæ dscln }kj (53 xhr)	1990 bē
5 - rVLFk (tuoknh dfork, i)	2003 bē

[k.Md10; %

1 - onuk (Hkfiedk % ia l fje=kullnu i Ur)	1966 bē
2 - i u?kV (Hkfiedk %MKW jkedekj oek)	1967 bē
3 - eDrnr (gkbLdny ds i kB; Øe eafu/kkj r)	1975 bē
4 - i wkðke (Hkj r ij vkfJr)	1975 bē
5 - xgR; kx (rFkxr ij vkfJr)	1975 bē

cky l fgr; %

1 - cPpkæ ds i kgu (i ´prU= dh i dFkk, i)	1975 bē
2 - i <æ vks cuks(l fp= ckydFkk, i)	1975 bē
3 - ou dsxhr&eu dsehr (i dFkk, i)	1976 bē
4 - u; k fogku (rhu , dkÁh)	1976 bē
5 - egkHkkj r dh fd' kkj dFkk, i	1981 bē
6 - frryh ds i ðk (30 f'k' kdfork, i)	1982 bē
7 - jDrkfhk"kd (rhu , dkÁh)	1985 bē

Hst i gh d10; l xg %

1 - Qkxqh c; kj (120 xhr)	1992 bē

x | ok³e; %

1 - fo/kok (vk ´pfyd mi U; kl)	1973 bē
2 - nðjk gtkjh (dFkkl xg)	1994 bē
3 - jDro&j.kh (dFkkl xg)	2004 bē

I Eiknr&xlfk %

- 1 - nðok.khl økl %(nksHkkx) 1993 bZ
AA MKW jekdkUr 'køpy vfhkulu&xlfkAA
- 2 - irkfuuh (dk0; l æg%) 1996 bZ
AA vkpk; ZcPpyky voLFkh&i z.khrAA
- 3 - cãfo | kj l k; ue~ 2004 bZ
AA vkpk; Zvk | ki l kn feJ&vfhkulu&xlfkAA
- 4 - f'ko'ks[kj l eKk 2004 bZ
AA i ks f'ko'ks[kj feJ&vfhkulu&xlfkAA

vidf'krok³e; e~%

- 1 - cnjk Hkby ekjk nwr (eðknwr dk Hkkst i gh : i kUrj .k)
- 2 - fcjgk dSj& ([k.Mdk0;)
- 3 - l dþryk (Hkkst i gh egdk0;)
- 4 - xU/keknu (jk"Vh; dk0; l æg)
- 5 - l q .kZ([k.Mdk0;)
- 6 - i k"kk.kh ([k.Mdk0;)
- 7 - f=.kkfpdr (dk0; : i d)
- 8 - vn' ; Urh (i ksf.kd ukVd] rhu vad)
- 9 - nq kZkuo/k (eph; ukVd] i kp vad)
- 10 - jknl h (egdk0;] 15 l xZ vi wkZ)
- 11 - fVVud okMZdh i kp jkra(Mk; jh)
- 12 - fgekpy dsvkxu ea(; k=koÙk)
- 13 - ejh i Fke nf{k.k Hkkjr&; k=k (; k=koÙk)
- 14 - l ø.kZ}hi ea Hkkjr; opLo
- 15 - egdky dh uxjh ea(; k=koÙk)
- 16 - vLFkdy'k ([k.Mdk0;)
- 17 - ukP; kScgr xki ky (vkRedFkk)

- 18- vfhkjt n.Mde-(i kp n.Md)
- 19- ckyhfoykl e-([k.Mdk0; e)
- 20- xhrHkkjre- (Hkkjri z kflri je)
- 21- vfhkjt pEi % (pEi v xg%)
- 22- dk0; rjfÂ.kh (l lî r l kfgR; frgkl %)
- 23- NUnks fhkjt h; e- (vfhkuoPNUn ' ' kkl=e)
- 24- vfhkjt ; 'kkkkkk.ke- (vfhkuodk0; 'kkl=e)

**ils vfhkjt jkt hz feJ ds l tûkRed l lîr l kfgR; dk
l fkr ifjp; &**

(d) egkdk0;

1- tkudhtbue~&

bl egkdk0; dh fo'kkrk gSl hrk&fuokl u i l x dk i wkr% i R; k[; ku
rFkk jkedFkk dks, d ykd&l Eer Lo: i inku djukA bl eagj l xz dks l hrk
dsLo: i dh ifjpk; d l kkvka l sl Eck&kr fd; k x; k gA egkdk0; eal xk&dk
ifrik| bl idkj g&

**vorkj%(v; kutk) f'k'kpfy%(tudufhuh) Lejk³edj%(uo; k&uk)
jk?lokujkx%(ykdfoJrk)] j?gkt l Âe%(l k&k; orh)] i vj kx%(vu j kx.kh)]
Lo; o j%(ifj.krk)] 'o l jky; %(fiz k&rk) o/okpj%(jkefiz k)] ouokl %
(l gpjh)] jko.ki gjk%(vi ârk)] v'k&oukJ; %(rifLouh)] gu&Ri klr%
(i R; q tlfork)] y&kfot; %(l e'rk)] vfhuijh(k (hr&rh)] jkt; fhk'kd%
(jktefg'h)] tuki okn%(l âk; rk)] vi oknfu.kz %(i q; 'kryk)] yodqk&n; %
(ohj i l foh)] v'o&sl%(v/MLÂuh) jlek; .k&kue-(vuqlfr&k) Å**

2- okeukorj.ke~&

; g egkdk0; 17 l xk&ea fuc¼ gA bl ea Jh enHkkxor egki jk.k ea
l foLrkj of.kr cfy okeu dFkkud dksmi th0; cukdj fy[kk x; k gA

okeukorj.k egkdK0; dk eq; y{; g& nøjkt blnz }kjk LFkfi r vkn'kz
nø l ketT; dsek/; e l svkn'kzHkkjrh; ykdrU= dh ifjdYi ukA dfo usbl
egkdK0; eankuojkt cfy dksHkxoku-okeu }kjk nf.Mr ugha vfi rqi hfro'k
vuqçghr Lohdkj fd; k gA⁶

(K) [k.MdK0;

3- vk; K0; kDr'krde-&

vk; kz NUUnka ea iz khr 'krkf/kd vU; kDr; ka dk l æg^vk; K0; kDr'krde^z
gStksost; Uri zk'ku] bykgkcn l sl u~1975 bz ea izdkf'kr gqkA bl l æg
ea ,e-, y-,] vYl f'k; u 'oku] of'pd] çgékyk] tjnxk\$ l Ldkjghu Nk=]
ygl u vkfn vud izhd l oFkk uohu gâftUgavk/kj cukdj eeLi 'kz vU; kDr; k;
fy [kh xbz gA⁷

4- uokVdekydk &

ejUnek/kj hLroue~(l jLorh) Lrull/k; dUnue~(nækz) vk'kqkSkkj k?kue~
(f'ko) l f"VeyLroue-(fo".k) nðnyplç pfjre-(l".k) fi 'kphk' tue-(vk' tus)
ek/kj kfe/kkue-(dfox.k) rFkk eÂyk; uxhre~(x.ki fr) 'kh"kd ukSnø&Lrouka
dk ; g l dyu eyr%Lrks=dk0; dh dksV ea vkrk gA ukSv"Vdka dh ekyk ds
vUlr ea dfo us vkRefuonue- 'kh"kd l s vkB eeLi 'kz i | Hkh fy [ks gâ tks
o\$ fDrð vuHkfr; ka l svks i kr gA

5- ijKek'krde-&

Hkxorh ijKek (nækz) dksvfi z 'krkf/kd Hkq: Âi z kr&fuc¼Lrçr; ka dk
; g l æg Lrks=dk0; dh f?kl h&fi Vh ijEijk l sl oFkk i Fkd-gA bl ea Hkxorh
ijKek dscgçr fo'kSk.kek= gh ughagSvfi rçj pukdkj dh vkReh; vkfrz ka dk
izk'ku Hkh gA bu vkfrzuonuka ea vUçr l kfgfr; d fcEc] mRi çkk; a rFkk l j l
dYi uk; afo | eku gA oLrçr%; g Lrks= ek&cs/sds l ðkn l k izhr gkr k gA⁸

6- 'krknhdl0; e-&

'i wZ dk d fEct* dgk tkusokyk bykgkckn fo' ofo | ky; I u~1987 bZ
ea bl dk 'krknh I ekjkg euk; k x; kA

ml , frgkfl d vol j ij iz khr 'krknhdl0; e~ea dty i kp [k.M gA
i Lrkouk I xZ(32 i |) ea iz kx uxj dh efgek&xfjek dk xku djrs gg
fo' ofo | ky; &LFkki uk dh i "Bhkfe fu: fir dh xbz gA I LFkki uk&I xZ
(37 i |) ea fo' ofo | ky; dh LFkki uk rFkk I x.kuk&I xZ(36 i |) es 1887
I s1987 dschp fu; Dr dty i fr; kads0; fDro , oaerRo dk i fjp; dj k; k x; k
gA xošk.kk&I xZ(42 i |) ea fo' ofo | ky; dsfofo/k I adk; kA foHkxkA Nk=kokl kA
vkokl xgka (ykt) rFkk vU; kU; egUoi wkZ Hkouka dk fooj .k gS rFkk vflre
ij kpuk&I xZ(103 i |) ea bykgkckn fo' ofo | ky; dh i æ[k oSkfud] I kfgR; d
foHkfr; ka dk ; 'kksku fd; k x; k gA⁹

7- vfhjkt I Ir'krh &

bl ea u0; Hkkjr'rkrde~ (102 'ykd) ekr'rkrde~ (104 i |)
i HkkreÂy'krde~(104 i |) I Hkkf'krks}kj'krde~(102 i |) prfkhZ krde
(102 i |) Hkkjrn.Mde~ rFkk I Ecks'ku'krde~(100 i |) uked dk0; ka dk
I adyu gA

u0; Hkkjr'rkrd ea Lokra; kskj Hkkjr ea i ui h nqi dfUk; ka dk euLrki kRed
fp=.k gA ekr'rkrde~eajpukdkj dh vHkr i wZ ekrfu x k dk n'kZ feyrk gA
oLr r%tlenk=h egh; I h vfhjkt h nsh ds Jhpj .kka ea vfi r dfo dh HkkoHkfr
gh dk0; cu xbA¹⁰

8- /kekUnpfjre-&

/kekUnpfjre~dh dfo usLokeh /kekUn ds i jekfkZvkJe ea I Ei lu dhA
bl ea Lokeh th ds'k\$ko] ; ksu] i k\$+dk vf/kd o.kZ gA ; g dk0; Lokeh th
}kj k Lo; a(dfo ds i fr) i zkf'kr rF; ka dk foLr r fooj .k gA

9- i ˘pdŋ;k&

; g i ks feJ dk f}rh; dksk dk0; gA bl ea5 'krdka dk l dyu gA foeku; k=k'krde} ckyhi R; feKku'krde} ; ol kfgR; 'krde} l gHkkj rhn.Mde} rFkk nDok.khgA kj 'krdeA

10- dj 'kwyulFkekgRE; e~&

bl y?kq dk0; ea dfo us vi uh vUq dYi uk l s Lo; EHkw f'kofyA dj 'kwy'oj dks i ks kf.kd xfjek inku dh gA vkl & i kl dsxkpkarFkk {ks=ka dh Hkh i g.k.k&l Eer 0; k[; k dh xbZgSft l l srhFkZ dk ekgkRE; c<+x; k gA¹¹

11- dLeSnok; gfo"k fo/ka &

; g dks kdk0; dbZ [k.Mka eafHkDr g& nD Lrfqr (14 vOd)] egkReLrfqr (l kbZukFK] l R; l kb] vjfoln] ijekpk; Z plnz ks[kj bnd jLorh] t; bnd jLorh] xq xksfoln] n'kx#] 'kpdno] dkfynkl] HkoHkfr] Hkktjkt] i i kyq th egkkt] nh{kx# LokehjekHknkpk;] fur; kuln] uhedjkyh ckck rFkk fuxeckdkrhFKZ fo}LRrfqr (43 fo}kuka dh izkflr; ki) jktLrfqr (xkl/kh] ekyoh;] jkt bnd ckc] tokgj] l Ei wkkZun] ch-ch- fxfj] bflnjkl jktho] ijkykjRue} l h-oh-jko] l R; ukjk; .k jMMh] okti s h] tks kh] jkOfr) l Ri q "kLrfqr (11 egki q "kka dh izkflr) izdh.kLrfqr (25 fo}kuka ds l UnHkZeaLQW/ i |) A

bu ikp [k.Mka l si Fkd-vfHkktjkt bnd izkflr 'kh"Zd , d vkj [k.M gs ft l eadfo dh vi uh izkflr; ka dk l xg gA ; g xFk m-iz l l i r l l Fkku }kj k ijLi r gA¹²

12- vj.; kuh &

46 'kh"Zdka eafHkDr mu okf.kZd oUkks fuc¼ dforvkka dk l dyu gs tks 1962 bZ l s 1999 ds chp izkhr dh x; hA¹³

13- eXkÁnre~&

eʃknir dh gh rjg ; g dk0; Hkh eUnkØkUrK oUkka (55\$75¾130) ea mi fuc¼ gS rFkk i ɔɛxkÁ&mUkjexkÁ Hkxka eafokDr gA i ɔɛxkÁ eapUnz dh ckyh I s/kuŋdkV rd dh ; k=k of.kr gA ftI eavkrsg& I ɛk=k ds?kustaxj] vUMeku&fudkckj rFkk dEckSM; k ds eUnjA mUkjexkÁ eapUnek dh Hkjr ; k=k gSftI eaog fr: oulri]j] enj]b] jkešoj] i]h] dydUkk] xkŋkVh] fnYyh] t; i]j] mTt& vkfn dh ; k=k dj vlrr%dfo dsxguxj iz kx (bykgkckn) igpdj ek; vfhkjkth dks dfo ds I Unskka I s I kURouk nrk gA¹⁴

14- ppjh(LQV/dk0; &I xg) &

I kr [k.Mka eafokDr ppjh&I ĩr dko; ea ik; %gtkj LQV i |ka dk I dyu gA ; s[k.M g& okDppk] noppk] jkŌppk] vkReppk] txPppk] xqkppk] rFkk ri'ppkA¹⁵

15- tokjizkLrdk0; e~&

izkLreĀye} mn; iĀHe% dkey'ksoe} izkLsue} drD; ckk%
LokrkI ejkĀ.ke} Lok/hurkI o% vfhkujkŌfuekZke} egki z k.ke~ rFkk
mi I gkj%uked n'k [k.Mka eafokDr rFkk 201 i |ka I s ; ɔr ; g [k.Mdk0;]
Lora&Hkjr dsi Fke izkuea=h] fo' ofoJr&dhrZds/kuh ia tokgyky ug:
ds0; fDrRo , oadrRo dk dk0; e; izk'ku djrk gA

xFk dsvlr eai a ug:] bUnjk] jktho vkfn I s I Ec¼ dfo& izkhr LQV
dforkvka dk I dyu Hkh fd; k x; k gA¹⁶

(x) uoxhr&I xg &

16- okkO/W/h &

i ks feJ us I ĩr dfork dh I jyrk , oal jI rk dksfl ¼ djusdsfy; s
mUkj i nsk ds i ɔkZ pyh; ykdxhrka(dtjh] dgjok] Qkx] pS-k] I kgj vkfn) dks

Hkh l ði r xhrkaea<kyk ft l l sog l Ei wkl ân; & l eT; k eaNk x; A og eW;
uoxhrdkj ds: i eaifrfx r gksx; A¹⁷

17- e}hdk &

e}hdk eal ðfyr frji u uoxhr dgy Ng [k.MkaeafokDr gðftudsuke
g& uel; kj : i Jh% ft thfo"kk] jkÔ%Jh%rFkk i ðh.kêA bu uoxhrkaea okXo?kw/h
dsxhrka l sdghavf/kd ifj"dkj i k&+rFkk ykd 0; kflr gA¹⁸

18- JfrEHjk &

l ði r/ofu (l kr xhr) jkÔ%ofu (N%xhr) i ðkl /ofu (N%xhr) ful xZofu
(ukSxhr) rFkk vkRe/ofu (ukSxhr) ds l ðhl xhrka dh l ðyuk JfrEHjk dk
i Fke l ðdj.k 1889 bZ ea rFkk f}rh; l ðdj.k 2007 bZ eþ oSt; Uri ðk'ku
}kjk i ðkf'kr gq/kA¹⁹

19- e/kj .kz&

1989 l s 2000 bZ ds e/; orhZ X; kjg o"ks ea izkhr uoxhrkþ xtyka
rFkk NunkeÐr dforkvka dk l ðyuk g& e/kj .kzA ; g xþFk rhu Hkkxka ea
foHkDr gA

xyTttfydk 'kh"kd i Fke [k.M ea 22 xtya gþ xhr; % 'kh"kd f}rh;
[k.M ea 27 uoxhr gðrFkk eÐrPNunkal 'kh"kd rhl js [k.M ea 18 NunkeÐr
yEch Hkko i ð.k ðko; kfhko; fDr; kj gA²⁰

20- vfHkjt xhrk &

vfHkjt xhrk eafofo/k fo"k; ka i j vk/kfjr jktÐnzfeJ th dsxhrka dk
l Áyu gA bu xhrka dk l Ei knu eþuJhJRudhfrZot;] eþuJh/keðhfrZot;
vkþ eþu JhdY; k.kdhfrZot; (dhfrZ; h) usfd; k gA ; g xhr l ðyuk 2011
bZ ea JHknÁjkn; f'k{k.k VLV] xkþkjk l si ðkf'kr gq/k gA vfHkjt xhrk dsxhr
10 Hkkxka ea foHkDr gA eÂyhxre} Lokrxhre} okxh'ojhxhre}
l jHkjrhxhre} jk"VîZ kflrxhre-(l Ei Uujk"Vê) jk"VîZ kflrxhre-(foi Uujk"Vê)]

Hkkjrh; l dfrxhre} i xrfoykl xhre} f'k'kjkoukxhre} i zlh.kē~ 'kh'kzka l s
fohkDr bu xhrkaea'kk; n gh gkbzfo"k; Nw/k gkA i qrd dschp fn; sx; sfp=]
l gt l jy Hkk"kk eaf'k'kqxhr vkfn i qrd dh l a kst uk l d'r Hkk"kk ds i pkj
o i l kj dh fn'kk ea, d Lrq; iz kl gA vfhkuoxhrk ds: i eavk'kk gSl d'r
txr-eabl i qrd dk Lokxr gkxkA

(K) xyTtfydk&l xg &

21- dufudk &

dufudk i ks vfhkjtjktbn&izkhr i kjhkd dky[k.M dh xtyka dk
Lora l xg gSftl dh jpukof/k gA 1968 l s 1999 bz oLr%bl dky[k.M
dh xtydkVd xhfr; kj okXo/kw/h] e}hdk] JqrEHkj rFkk e/kq .khz vkfn
uoxhr&l xgkaeagh l dfyr Fkha

dufudk ea okXo/kw/h] e}hdk] JqrEHkj rFkk e/kq .khz [k.Mka l s l Ec¼
dy frji u xtya gA xBFkjEHk ea jpukdj us viuh xty; k=k dk vR; Ur
jkd , oaikef.kd , frg; i Lr fd; k gA²¹

22- 'kkyHkf`tdk&

jkô², l h'r&l hFku] ubzfnYyh (ekfur fo'ofolky;) ds; 'kLoh
dy i fr vkpk; Zjk/kkoYyHk f=i k Bh dsuhj & {khjfoodh eW; kAu ('kkyHkf`tdk%
vuFkd dk0; ; k=k dk u; k i Mko) l s Jhef.Mr 'kkyHkf`tdk ea 23 vDVWj
2003 bz l s 9 tu 2006 bz ds e/; izkhr 68 xtyka dk l dyu
fo|eku gA

bl l dyu dh mi kyEHk u nh; ju} i bfrohFkh xHkhjk&xHkhjk] Hkfork
rnø foy{k.k] ekeofg {keke} xrHkhjga tkr% ; nk ogékl e} glr Hkw ksefj"; §
r , o cl/kpj k% Hkt Âk% dFke\] i Fkerh tkrk] de ok/D; sol se\ u eka
l glr} l ks ge} ee~ 'kkyHkks uj kx% uneko'; de} fda egloa gk; ukuke\] r'skka

l w kñ; ks | gLr§ dhñ'ka l kãne\ jE; jkek; .kef ; = dkdñjk' pñnu&pñnus
rFkk 'kkylkf ´tdk vkfn 'kh"kd dh xtyadfo l eok; kaeavR; Ur ykdfiz; rFkk
fpÙkkuj ´td fl ¼ gpZ gA²²

23- eÙkokj.kh &

bl eal kB xtyal ðfyr gA ; g l ðyuh HkêeFkj kukFk 'kkL=h , oacPpwyky
volFkh 'Kku* dsJh pj.kkaevfi Òr gA foykfdrk] fde= fo/kh; rkef dlfxye-
jk"VL; jkt/kkuh] /kkj/kjksgef eÙkokj.kh vkfn xtya bl eal ðfyr gA

24- gfo/kkZuh &

gfo/kkZuh dh xtya FkkM/h fhkUu gA gfo/kkZuh dk vFkZ gh gS ; KdqM]
gfo"; kék dh onhA ; KdqM fuofÙki jd vFkok /kekÙe[k thou dk irhd gStks
'kqprk] ifo=rk] food] vUr''ke rFkk o§kX; dk Hkko izdkf'kr djrk gA
l pep] gfo/kkZuh dh xtya ikjykd dd J§ ekxZrFkk Hkks&fojfdR dks l ðsrr
djrh gA²³

(3) ukVdk&ukVd &

24- iè}jkukVdk &

JhenHkxor egki jk.k , oaegkHkjr eamiyC/k egf"lZ ièfr ds iè : #
, oaegf"lZ LFkydsk dh dU; k iè}jk dh izk; dFkk ij vk/kkfjr ; g ukVdk
fo'kk ukV; 'kkL=h; ekun.Mka ij fy[kh xbZ gA bl eapkj vad gA

ukV; 'kkL=h; ekun.M dkspfjrkFkdjusgrqjpukdkj us: # dksvkuR&ujsk
dk tkekrk] ijUrqjkt dh; oBko&foykl l sfujišk , d /khj&yfyr uk; d
fpf=r fd; k gA ukVdk JÃkj l & izkku gA²⁴

25- fo | kùlekukVdk &

i ks feJ&izkhr fo}Ttxr-eavfr'k; pfpR ; g ukVdk egkdfo dlfynkl
, oa mudh v/kkZÃuh ui uflnuh fo | kùkek ds feyu&fcNkg dh i hfBdk ij

vk/kfjr gA bl , frgkfl d ukVdk ea i ks feJ usbfrgkl , oadfodYi uk dk
vUq l ello; i Lrqr fd; k gsftl l sdkfynkl &fo" k; d vud foifri fUk; ka dk
l ek/kku fey tkrk gA²⁵

26- izkkurjk?koe~&

izkkurjk?koe~ l lrkA ukVd g& vu?kj k?ko] mnkUkj k?ko] mUeUkj k?ko]
iz Uujk?ko dh ijEijk ea izkhrA oLrqr%; g ukVd dfo&izkhr tkudhthoue-
egkdK0; dsgh (l hrkfuokl u&jfgr) dFkkud ij vk/kfjr gksusdsdkj .k e; kzk
iq "kkske jke dsdV/c&i d.k izkkur 0; fDrRo dks iLrqr djrk gA bl ukVd dh
i edk fo' kskrk; a g& jkedFkkRed ukVdka dh ijEijk dsfo: ¼ izkkurjk?ko ea
fonkkd (fi .Mksnd) dh vorkj .kkj fonkkd dk ijEijk&eDr 0; fDrRo gksukj
ukVd ea ikphu iki rkadsLFkku ij vk/kfud iki rka(Hkkst ij h] vo/kh] czt Hkk"kk)
dk iz ksxA²⁶

27- yhyHkkstjkte~&

ekyošoj Hkkstnø ds thou ij vk/kfjr ; g i `pkA ukVd Hkh bfrgkl
, oadYi uk dk vUq l æ&LFky gA

[kj xke ([kj xksu) ds , d l keUr }kj k fufeŕ f'ko&efUnj ea i frek
(f'kofyA) dsegkfhk"ksdkFkZjktk Hkkst tkrsgA l keUr dh vful | &l ũnjh du; k
i gysl sgh Hkkstnø eavujDr , oavkl Dr gSrFkk ml usmlghadksoj: i ea i kus
dk vFkok vkthou dkek; &or vi ukusdk l adYi dj j [kk gA²⁷

(p) , dkdh&l xg &

28- ukV; i `px0; e~&

dfol Eesyue} jk/kkek/koh; e} Q.Vũ pfjr&(i R; ũkpfjr) Hkk. k%
uojl i gl ue~ rFkk dpkfhk' kki e~ uked i kp , dkfd; ka dk ; g l xg
mUkj&ins' kkl u }kj k ij LI r gA ; s, dkdh dfo dsNk= thou l si k/; ki d gks
rd dh vof/k (1965&71) ea fy [ks x; s gA²⁸

29- vfd ´pudk´pue-&

; g , dek= , dkadh , d ; wukuh dFkk dk ekfyd ukV; : i kUrj gA ehMkd ~
uked , d l p.k&i eh jktk dksnonir Lolu eaonku nrk gSfd ml dsLi 'k&ek=
l si R; d oLrqI kusdh gks tk; schA ev[kzjktk uhn VWrsgh fof{klr gkdj gj oLrq
Nusyxrk gSrFkk os l c l kusdh gks tkrh gSi jUrqt c bl h i dkg eaml dh, dek=
du; k Hkh l onu&fogh u Lo.k&ifrek cu tkrh gSrc ml svi usvi jk/k, oave; ktr
ytkk dk dsk gkrk gA og l p.k&ekg l sl nk&l nk dsfy; sepr gks tkrk gA nonir
dsgh vk'khokh l sog i p%vi uh du; k dks thfor n'kk ea i klr djrk gA²⁹

30- ukV; i ´plere-&

nkL; ki uknue-(vergj .k }kjk} if{kjkt x: M+dk vi uh tlenk=h fourk
dks l i zkrk dnwdh nkl rk l sepr djuk) vtukoz kh; e-(vtu }kjk Loxlea
nokakuk moz kh ds izk; dks Bpdjuk rFkk og=yk cuus dk 'kki i klr djuk)
l eprrefukde-(1965 ds Hkkjr&ikd ; q ea Mks kbz ekpš ij estj vk'kkjke
R; kxh dk vkRecfynku&ok) i hrfu; ktr ue-(vkyexhj vks x ts rFkk ppye
dh urbh t ukckbz dh eeLi 'khz i e&dFkk) rFkk Nfyrk/ke.k&- (ngstytkkh , d
cki }kjk gV&vVd dk cgkuk ydj vi usfo |kfou; &ef.Mr cV/sl s, d vuesy
fookg&l Ecl/k Lohdkj djy uk) uked i kp , dkad; kadk l adyuA m-i z 'kkl u
ijLi r ukV; i fra³⁰

31- prti Fh; e-&

l i r ea u p d M+ ukVdka dk mukod , dkadh&l xgA blntkye}
osks kfoOee} fuxg?k&e-rFkk eknda dsu Hkf{kre\ 'kh"kd pkj y?kukV; ka dk
l xgA blntkye-ea enkjh vks tejs }kjk l kekftd vf/k{ki i Lr r gS rks
osks foOee-ea vl Urfyr ifjokj dk nti fj .kka fuxg?k&e-ea dk; kzy; rFkk

?kj eanpZkxLr , d depkjh dk oUk gSrksekndadsu Hkf{kre~ea , d jkpd
ykdoUkA m-iz 'kkl u }kjk igLir ukV; ifrA³¹

32- : i : nr; e~&

bl l dyu eady 11 , dkdh g& l dyu ds pkj , dkdh l keftd
dksV ds g& 'lolukTtkxj.kaoje* , d eukoSkfud , dkdh g& dVfcj{k.ke}
jktjktk&k; E-dks fot; rsu& Kkre~rFkk jDrkfk"kd , frgkfl d , dkdh g&
dk' ; i kfhk'kk; e} , dal f}ik cgqkk onflur] nks i k}kf.kd dksV ds g&³²

33- ukV; l Irine~&

i ^p l h u eh] ok.kh?kVdesyde} cf/kj igl ue} l k{kkRdkj% : i erh]
ngyhi fjon&ue~ rFkk f}l U/kkue&'kh"kd l kr vR; Ur jkpd] eeLi'kh]
vf/k{ksi kRed y?kukV; kadk l xg i k<+, oadFkkfol; kl dh nf"V l svR; Ur mUke
g\$, d k l eh{kdkadk ekuuk g&³³

34- ukV; uojRue~&

e.Midi gl ue} ifrHki jh{k.ke} oknfu.kz; ue} cf/kj igl ue} l oknkr'l Eesyue}
i R; {kj k\$oe} Lo; ojd&ne} Øhrkulne~rFkk 'kkjnkoekuue~'kh"kd y?kq ukV; ka
dk l dyu ukV; uojRue~l oZk vNirs fo"k; kadh i Lrfir g& dksV&dk; bkgh]
dkjxkj&fujh{k.k] Hkh[k ekxus ds foy{k.k ut [k] du; k&fookg dh fur ubz
l eL; k; a rFkk jkfO^, &ifjošk ea l oE fo}kuk&fopkj dka dh voekuuk&; s
vk/kfud Hkjr h; &l ekt ds ToyUr i {k g&ftUgaukV; dkj usl Hkor%i gyh ckj
e ^p&i Lrfir dk fo"k; cuk; k g&³⁴

35- ukV; uoxge~&

; g ukSf'k'kqtuki ; ksh , dkfid; kadk l dyu g\$ ftudk izdk'ku i wZea
l LirJh% (Jhjaxe) ea gks pdk g& buds uke g& bz ojkUošk.ke~ (depj

/kɔ̃&dFkkud) x#nf{k.kk (ntsk&nij n oš Hkko rFkk vt̃u }kjk nij n dh i jkt;)
 nkL; eŋDr%(dn&fourk dFkkud) 'or&kj%(okYehfd jkek; .k eaof.kr 'or&dFkk)
 I R; dketkcky%(I R; dkeegf"kk&se dFkkud) jRui R; fHkKkue~(fi rkeg Hkh'e
 }kjk ntsk dk I Eeku , oaf'k{k&d : i eamudh fu; ŋDr) ukedj .ke~(jko.k dk
 dSykl k&Fkki u iz; kl rFkk nokf/kno f'ko }kjk nf.Mr g&ukA jko.kk ukedj .k)
 fl g&tEcph; e~(i 'pra&dFkk) xqkk%i vt&kLFkkue~(dfYi r oŋk) A³⁵

; g cky ukV; dkj }kjk c&v{s{k&bnz dksvfi r g&

36- ukV; uok.k&e~&

eŋ.Mre.Mueŋ [kk&[khi g&l ueŋ fo | ky; fujh{k.keŋ dfydk&ŋde-
 mi us=i g&l ueŋ orkyi g&l ueŋ f} tPNk=h; e~ vŋŋT; k&r"ke~ rFkk
 eñ&ŋkl i g&l ue~uked uk&uŋdM+ukV; k&dk i zdk' ku jkŌŋ frl Eekfur vkpk; Z
 jekdkŋr'kŋy dh I kfHki k; Hkfedk ds I kFk g&v k g&³⁶

(N) dFk&I xg (dFk&fudk , oay?k&Fk) &

37- b{k&U/k (dFk&fudk&I xg) &

ft t hfo"kk] I q[k'kf; ri fPNdk] vukfedk] , dgk; uh] 'kri fo&dk]
 Hk&ui 'tj& rk&cydj&okfguh rFkk b{k&U/k&'k&"k&d eeLi'k&z dFk&fudk&vka
 dk ; g I ŋy 1988 ds I kfgR; vdkneh&i g&Ldkj I sJhef.Mr g&SrFkk jkŌ^a ds
 vud (I kxj] fcgkj] fp=dW) fo' ofo | ky; k&ea v&kr%vFkok i w&kr%fu/k&ŋj r g&
 vok&phu&I ŋi r ds i k&B; Ōe e& I ŋy dh I elr dgfu; k; i k; %ukjh thou
 dh I eL; kvka I sgh t&h g&³⁷

38- jk&Mk (dFk&fudk&I xg) &

^jk&Mk* I ŋi r&enyd tkoh 'k&n g& ; g I ŋi r j.Mk (fo/kok) dk rŋo
 g& tkok&ckyh ea³ rFkk doxk&ŋk&adh I fu/k g&us i j] xdkj dk vkxe g&stkrk
 g&tŋ & v&A&v&ŋ&d] vk&dkj] j.Mk&jk&Mk vkfnA

I dyu dh ; g eekrd dFkk ckyhujšk /kekñ; unø oelzdh fo/kok jkuh egñnùkk dh d: .kkkhj thoudFkk ij vkfJr gS tks vius vfhkpkj kēēk dki kfyd/kekU; dsdkj .kj u dōy oš.koerkujkxh ifr I si fjR; Dr gōzvfi rō turk dschp eahkh vuknir , oadyidr gōA vkt og i rōk/kho'ojh jkÂMk ds: i eackyh&tkok eal efpōr dh tk jgh gā³⁸

39- i qužk(dFkkfudk&I xz) &

I dyi % I i Ruhj okXnùkkj U; k; ega dfj"; § /kōLokfeuhj oU/; kj U; kl j {kk} e: U; xkšk% i qužk] rFkk izk; h i bfrdW/L; (mùkjck.khkêkRedFkk) 'kh"kd X; kjg dFkkfudkvka dk I xz i qužk ošt; Urizk'ku dk vfhkuo izk'ku (I u&2008 bz) gā bl I dyu dh ek= , d dFkk egkdfo ck.khkê I sl Ec¼gksusdsdkj .k , frgkfl d&dksV dh gā vU; Fkk vU; I kjh dFkk; a gekjs nšufūnu&I ekt ea mhkj rh I Ri dFk; k&nđi dFk; ka dk i frfcEc&ek= gā bu dFkkvka ea ; Fkkol j i kšLR; &ik'pkU; I l i fr dk I ello;] fo/kok&fookg dk 'kkL=h; I eFkU (i qužk) nđi ik (I i Ruhj oU/; k) I R; &/ke&j {kkFkZ vkRecfyunku (U; k; j {kk}) vkfn rF; ka dks xēQr fd; k x; k gā³⁹

40- fp=i.kz(y?kōFk&I xz) &

fp=i .kz dh 65 y?kōFk; a I Pps vFkš ea y?kōFk g& dyoj rFkk I ōnuk&nkukagh nF"V; ka l A ; sdgkfu; k; , dokD; h; I ōnuk; agātksfctyh dh dkk I h i dV gksh gārFkk ru&eu dks>³ī r] mīhr dj xk; c gkštkrh gā bu y?kōFkvka eal eji eeZpruk dkspeRi r dj nrk gā⁴⁰

41- fNéleLrk&

I vl hūee rkrikn% i bfrniZk% e/; kekTtōk] fNéleLrk ik; fūpūke} ekrfūzeūke} okMokx% fi r"ol k rFkk dU; knkue~ 'kh"kd ukšuru dFkkfudkvka dk ; g I dyu i R; d nF"V I si kš feJ ds dFkys[ku dk f'kpkjfcūnqdgk tk I drk gā⁴¹

(t) cky&l fgr; &

42- dlelje-(f'k'khr) &

dlelje-eaf'k'k'ukt spr 52 xhrka dk l xg gA ; sxhr cPpkadh c<rh
voLFkk ds l kFk mUkjkkj i d/keku mudh fpUru&'kfDr] dYi uk&foLrkj rFkk
ifjp; & ifjfk ds vuq kr eafy [ks x; sgA⁴²

43- vflkuoi 'prl=e-&

vflkuoi 'prl=e&dFkk dsoDrk , oaJkrk rks i jkusgh gA i jUrql xg dh
16 dFkk; a l oFkk uohu gA bueaHkh fe=i kflr] fe=Hkn rFkk dkdksydh; & idj.k
dh dFkk; arksHkkj rh; i fjošk dh gA i jUrqyC/ki zkk'k , oavi jhf{krdkjd&idj.k
dh dgkfu; k; (ekpZ1987 bz ea i ks jktUnzfeJ dsckyh}hi pystkusdsdkj.k)
tkok&ckyh}hi ka ds i fjošk l s l Ec¼ gA⁴³

4 4 - dUrkdFk (The Jungle Episode) &

xkp dsepxy uked ckā.k dsMs+eghusdscPpsdk; 'kke dks/kqkydsej
HkSM; k mBk ystkrk g; uo&i l wrk eknk HkSM; sdsHkkt ukFkA i jUrqog cPpsdks
rRdky [kkrh ughagA l a kxo'k cPpk ekp eay&drk HkSM; kuh dh Nkrh l s l V
tkrk gsvk; ml dk Lru i husyxrk gA eknk HkSM; k dh eerk vpkud fojKV-cu
tkrh gsvk; og ekuo&'k'kqdkstHk l spkV&i kN dj l kQ dj nrh gA cPpk
vkd.B nvlk i hdj l ks tkrk gA⁴⁴ epxy dk ; gh i e&eksyh gA ; g : M; kmZ
fdflyx dh eydFkk dFkk l svf/kd jkpd o jkpd] i j .kkLin o eeLi 'khz gA

(>) l eh(WRed&l fgr; (l bi r] fgUth] vxst h) &

45- vflkjt ; 'kkk.ke-(vflkuodk; 'kk=e) &

i ks vflkjt jktUnzfeJ&izkhr ; g bDdhl oha'krh bz dk vk | Ur ekfyd
dk; 'kkL= l Eifr l epsjkO^a eapfpzr gksjgk gA

vfhkjt; 'kkkkk.k oržku 'krh dk i Fke l kaks kak dk0; 'kkL= gSftl ds
i kp mleskkaevud vfhkuo i eš kads l kFk gh l kFkj i k; %l Hkh i kphu i kjEi fjd
foob; &fo"k; 'kkfey fd; s x; s gA bl xDFk ea 568 ekfyd dkfjdk; a rFkk
177 mnkgj.k 'ykd gSftl eal sik; %'krkf/kd mnkgj.k 'ykd xDFkdj iz khr
gh gA⁴⁵

'kkL=kykpue~('kkky[ki dyue)

'kkL=kykpue~ ea fofo/k fo"k; ka l s l Ec¼ dy l =g 'kksk&fucU/k
l kfgR; dYi r#% vfhkjtjktbnz g&

- 1 - vkHkhjk.k kka ; knoRoe~
- 2 - l ġdrok³e; s , dkfÁ: i dk.kkeñHkoks fodkl ÜpA
- 3 - v/kpkrul ġdrdfork; k eyi dÜk; %A
- 4 - mÜkješksdkfynkl iz ġä k%L=hokpdk%' kCnk%A

bl rjg buds17 fucU/kkadk l dyu gA

fu"d"lZ&

fu"d"lZ; g gSfd vfhkjt MKWjktbnzfeJ vk/kfud l ġir dk0; txr-
ds'jktbnž gA mlugkaus ijEijk ds l kFk vk/kfud ; qk cksk dksviuh icy ys[kuh
l s tks vfhk0; fDr nh gSml dsfy; sos'krkfCn; kard vfhkuUnuh; jgsxA⁴⁶

bdfoežh'h i fjHkLo; Hk; g okD; , s gh l Qy ġfrdkj dsfy; s
mi; Dp gA oLr r%MKWfeJ dk dk0; l kfgR; l ġir txr~dh veV; fuf/k gA
; fn mlugavk/kfud txr dk dkfynkl dgk tk; srksdkbZvfr'; kSDr u gksxA

i ks jktbnz feJ us ^enh; k dk0; ; k=k* (JqrEHkj k dh Hkfiedk) ea Lo; a
Lohdkj fd; k gSfd og ek= 'ys[ku dsfy, ys[ku* ughadjrA ; fn vkReLQfirZ

ugha rks i k; % eghuka ugha fy [krA i jUrqHkxorh 'kkjnk dh i j .kk gpZ rks ogn-
dyoj dk0; Hkh nkspkj fnu eafy [k yrsga mudh l kjh jpuk /kfezk l kjLor
i fjLQj .k ek= g&

uk gadjke dforked 'kjin
l k .Rekue ´t ; fr eRdouPNysA
xU/warukr tytau futiHkoS
foLQitral dyeo rndy{E; kAA⁴⁷

I mH7&

- 1- tle & MKW vfhkjt jkt0nz feJ }kjk i f"kr ck; kMKV k ea l smn/krA
- 2- ikfjokfjd i "BHKie & f=oskh dfo vfhkjt jkt0nz feJ & 0; fDrRo , oa ifrRo i-l a& 46&i-l a 82A
 - 1- okeukorj.k egkdk0; & 0; fDrRo , oa ifrRo&
 - 2- ukV; i px0; e~ & 0; fDrRo , oa ifrRo & i-l a 79
 - 3- nls i kr uhu& rhu i kr velyk & 0; fDrRo , oa ifrRo & i-l a 82
- 3- f'k{kk & f=oskh dfo vfhkjt jkt0nz feJ & 0; fDrRo , oa ifrRo i-l a&47] 48
- 4- dk; {ks= & MKW feJ th }kjk i f"kr i fjpkf; dk l smn/krA
- 5- nd~Hkkj rh]
- 6- l kfgR; dYi r# vfhkjt jkt0nz feJ] i-&169
- 7- og°] i-&170
- 8- og°] i-&170
- 9- og°] i-&171
- 10- og°] i-&171&172
- 11- og°] i-&172
- 12- og°] i-&174
- 13- og°] i-&174
- 14- og°] i-&175
- 15- og°] i-&178
- 16- og°] i-&178
- 17- og°] i-&179
- 18- og°] i-&180
- 19- og°] i-&181

- 20- og°] i-181
- 21- og°] i-181
- 22- og°] i-183
- 23- og°] i-183
- 24- og°] i-184
- 25- og°] i-184
- 26- og°] i-185
- 27- og°] i-186
- 28- og°] i-187
- 29- og°] i-188
- 30- og°] i-188
- 31- og°] i-188&187
- 32- og°] i-189
- 33- og°] i-189
- 34- og°] i-190
- 35- og°] i-190
- 36- og°] i-191
- 37- og°] i-191
- 38- og°] i-192
- 39- og°] i-192
- 40- og°] i-193
- 41- og°] i-194
- 42- og°] i-194
- 43- og°] i-194
- 44- og°] i-195
- 45- og°] i-195
- 46- og°] i-196
- 47- og°] i-115&116

f}rh; v/; k;

'krd&dk0; ijEijk vkj fodkl

① dk0; Lo: i &

I ðir I kfgR; dsvud vkpk; k&}kjk dk0; dsLo: i dk foopu fd; k
x; k g& vud I Eirk; ka l s I Ec¼ mlgkaus rFkuq i dk0; y{k.k i Lr r fd; sgS
; Fk& vydkj okn dsiorðl Hkkg dk dk0; y{k.k&

'kCnkFk&I fgrkSdl0; eL

ft I eamlgkaus, s 'kCn vFkz dksdk0; ekuk gsftudk vydkj ; kst uk ds
QyLo: i I kCn; Zc<+x; k g& bl h i dkj vkpk; Zn.Mh dser eaHkh vyðr
'kCnkFkz; qy gh dk0; gS; Fk&

^kj hjarkofn"vFkz0; ofPNluk i nkoyh²

/ofuoknh vkpk; Z vkullno/kz }kjk dk0; ea /ofu dk ifriknu fd; k
x; k g&

B; =kFk%'kCn sok reFk&q I tZhi r LokFA

0; Dr%dk0; fo'k&%'I /ofufjfr I fjh%dfFkr³

rFkk vkullno%z }kjk dk0; dh vkRek /ofu dksLohdkj fd; k x; k g&

Bdl0; L; kRek /ofu%⁴

jkt 'k[kj usvi usxðFk dk0; eheda k eadk0; dksi q "k dk Lo: i i nku
dj dk0; iq "k dk Lo: i o.kz i Lr r 'ykd dsek/; e I sfd; k g&

BpRokj ðak=; kL; i knk }s'kFk&I IrgLrkl kL; A

f=/k c%so'kHsjkjofr egknokseR; kzkooSkAP⁵

bl h i d k j o Ø k s D r d k j v k p k ; Z d t j r d u s v i u s p k r q z w k z o . k z u l s o Ø k s D r
v y d k j d k s g h d k 0 ; L o : i e a L F k k u i n k u f d ; k g &

B' k n k F k s l f g r k s o Ø d f o 0 ; k i k j ' k r y f u A

c u / s 0 ; o f L F k r k s d l 0 ; a r f } n l g y k n d k j f . k A P

mi ; Ø r l H k h y { k . k k a d k s l e f l o r : i e a v k p k ; Z e E e V u s v i u s d k 0 ;
x b F k d k 0 ; i d k ' k e a i L r r f d ; k g &

B r n n k s k s ' k n k F k s l x q k o u y ä f r i q % D o k i P

v F k k z ~ , d s ' k c n v k s v F k z d k 0 ; g s t k s d k 0 ; R o f o ? k k r d n k s k k a l s j f g r g A
e k / k q k z n x q k k a l s ; Ø r g s v k s p k g s d g h a L Q v v y d k j j f g r H k h g A

v k p k ; Z e E e V d s d k 0 ; y { k . k d s i L r r h d j . k d s m i j k l r v k p k ; Z f o ' o u k F k
u s v i u s d k 0 ; x b F k ' l k f g R ; n i z k * e a j l d h e g U k k i n f ' k z d j r s g q d k 0 ; L o : i
d k s i f r i k f n r f d ; k g &

f o l 0 ; j l k R e d a d l 0 ; e A P 8

v k p k ; Z f o ' o u k F k d s v u d k j j l k R e d o k D ; g h d k 0 ; g A

bl i d k j m i ; Ø r f o o p u } k j k i f r i k f n r g k r k g s f d l e ; & l e ; i j
f o f H k u u v k p k ; k s } k j k d k 0 ; d s L o : i d k i f r i k n u f d ; k x ; k g s f d l r q b l e a
l E i w k z l Q y r k v k p k ; Z e E e V d k s g h i k l r g p z g A

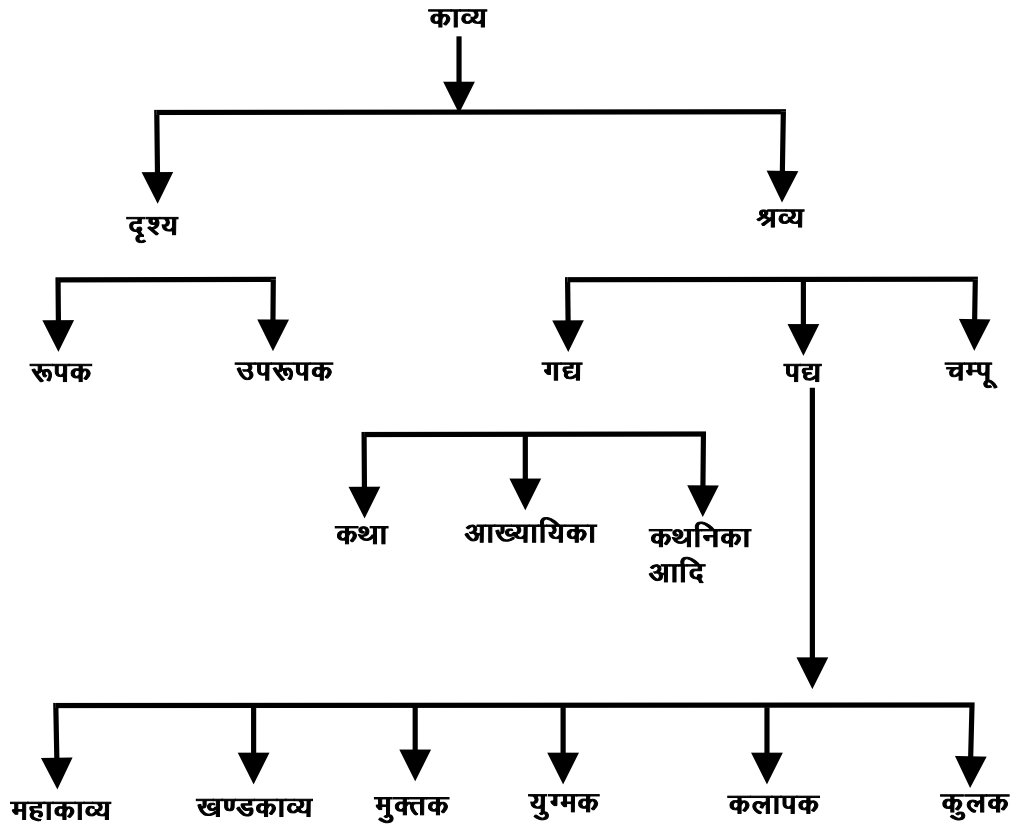
v k p k ; Z e E e V d k d k 0 ; y { k . k l k e k f t d o d f o n k s u k a g h n f " V l s i w k z g s
i f r v k s v u t k r l E c u / k l s j [k u s o k y k g s r F k k i k p h u e r k a d k l e f l o r : i g A
v y d k j o k n h j h f r o k n h j o Ø k s D r d k j , o a / o f u o k n h l H k h l E i n k ; k a d s d k 0 ; y { k . k
b l e a v k f e y r s g A o L r r r k s d k 0 ; d k L o : i v y k s d d g A

d k 0 ; r k s y k d k s k j o . k z u k f u i q k d f o d e z g A m l s y { k . k , o a i f j H k k " k k d s
f i a t j a e a d s s c k a k k t k l d r k g A

(i) काव्य, दृश्य & श्रव्य

काव्य: लो: इतु: इ.क दसि 'पुनर-काव्य: दसहकनका इज हक नरु'वि कुर वको'; द गण
 काव्य: दसहकनका इज इकपहुदक्य इ सघ फुकुज द; क तुक जगक गसुरफक फुकुहुवु वकुक; क
 }कुक काव्य: दसहकनका दकु ओखुदुज.क द; क ख; क गण एयर% इ इर एदकु; 'कन वर; उर
 0; क इ द वरुके इ इ; उर गुरक गस; फक काव्य: दकु वरुके गस इ इ वरुके; A

युक्तकाव्य: दुह नरु'व इ सकु; दकु ओखुदुज.क फुए इ इकु इ सद; क तुक इ दुरक गण

फुक; फुकुज दुह नरु'व इ सवुख रुज इ सोखुदुज.क दकु क; कन मरु गुरक

; फक & (1) एगकु; (2) युक्तकाव्य; A

युक्तकाव्य: दकु हक फुक; वरु जपुक दुह नरु'व इ सफुकुतु द; क तुक इ दुरक गण

मनकु. कुरके & (1) इकु/कुरके (2) एरुद

दुकुनक दकु एरुनरु इकु/कुरके [क. मकु; गस रक हकुरुज दस 'कुरद=;

एरुद काव्य: गण¹⁰

bl izdkj Li "V gksrk gSfd dko; , d y/kq'kCn uk gkdj , d ogn-fo"K;
 gSftI s dN 'kCnka ea l eV dj of.kz djuk ntdj dk; Z gSfdUrqgekjs egku
 vkpk; k&us vi us dko; xBfKka ; Fkk dko; izk'k (eEeV)] l kfgR; ni Zk (vkpk; Z
 fo'oukFk)] n'k: ide-(/kult;) vkfn eadko; dsLo: i] Hksnkfn dk ifri knu
 dj ml sl Hkh izdkj l sl qe cukdj gekjsl e{k i Lrq fd; k gSftI sl keku; tu
 Hkh l jyrk l san; xæ dj l dA

(ii) eDrd dk 0; Bi fUkyH; vFkZ&

eDrd vFkZr~l mHkZ izdj.k vkfn l seDrd vFkok jfgr dko; A eDr 'kCn
 ep-/kkrq l s Dr iR; ; yxus l sfu"iUu gSvkS ; g Hkardky , oa QyKJ; ds
 l ekuf/kdj.k fo'kSk.k dk Kku djkrk gS vFkZr~eDr 'kCn fo'kSk.k dk dk; Z
 djrk gSvkS ml dk vFkZ&Lora= vFkok Nk/k gq/kA¹¹

eDrd dk 0; Bi fUkyH; vFkZ g& eD; rs Lefr eDre} eDre~âLoa nD; a
 eDre&vFkZr eDrd ml nD; dk uke gStkseDr gSvkS ftI dk dyoj Nk/k gkA
 ds koir dYi nêdksk ea ^eDr* 'kCn ds fuEufyf[kr vFkZfn; sx; sg&

Bfouki rafjgr 0; ofPNUafo'kS'kreA

fHkUaL ; knFk fu0; jyseDra; sok fr'kHkueAAP

MkVjkel kxj f=i kBh ds vuq kj mDr 'ykd ds fouki r] fojgr] 0; ofPNUu
 vkS fHkUu yxHkx , dkFkzkph gA pfd e[; r; k ^eDrd* dk iz kx , d s dko; ds
 fy, fd; k tkrk gStks i dki j fuji {k} Lor%i ; bfl r , oa izU/k fHkUu gksrk gA
 vr%eDr 'kCn l sfu"iUu gksus ds dkj.k eDrd 'kCn dk ; g vFkZ l oFkk mi ; Dr
 gh gSfd tks dko; vFkZ& i rhfr ds fy, ijki {kh u gkS og eDrd dgykrk gA¹³

(v) eDrd dko; dk Lo: i &

dko; 'kfl=; ka us dko; dse[; r% nks Hkn fd , g&

(1) izU/k (2) eDrdA Hkkg¹⁴ ds vuq kj budh l Kk Øe'k% egkdko;
 rFkk vfuc¼ dko; gA

dko; kn'kzdkj nM/h mlga l xzdk vkS LQV dko; dgrsg¹⁵ ogh vfxu i jk.k
 dk dFku gSfd ^eDrda'ykda, oS'peRdkj {ke% l rle-(337@36) A vFkZr~

eÞrd , d gh 'ykd dksdgrsgâ tksl ân; kadsân; eaþeRdkj dk vk/kku djus
eal {ke gkA vkpk; Zokeu dser l seÞrd i zâk dk l ki ku ek= gSD; kâd ml ds
LQW/ dysj eadfork dsl Ei wkZl kân; Zdk i zâk'ku ughagksl drkA eÞrd døy
þeRdkj i zku gh ugh gkrkj og vi usy?kqdyøj ea'jl * dh xfjek dksHkh l es/s
jgrk gð bl rF; dk l oZ Fke fo'kn l æsr /oll; kykdckj vkulno%u usfd; k g&

izUkseÞrdsok fi ok}þePNrk——A (/oll; kykd&3@390)

vkysdckj ds vuq kj izU/k dh rjg eÞrd ea dfo LoPNkuq kj
jl çâkkfHkfuosk djrs gA¹⁶

vfHkuoxþr ds 'kCnka ea & Bi wkZ j fuji {kk-fi fg ; su jl pozkk fØ; rs rno
eÞrdeþ vFkkz i wkZ j i z æ dsfunðk dsfy, vkj i |kadk l gjk u gkus ij
Hkh ftl ea'jl dh vfHko; fDr gks tk, ml dks eÞrd dgrsgA¹⁷

vkpk; ZjkeþUnz 'kþy ds 'kCnka ea^; fn izU/k dk0; , d foLr r ouLFkyh
gSrks eÞrd dk0; , d þuk gþk xgynLrkA¹⁸

eÞrd , d , d h eÞrkef.k gSft l s'krdkj l Ir'krdka ; k l gL=dka dh
Nks/h&cMh fi Vkj h eal æg fd; k tk, vFkok fdl h i zâk dsdFkki dkgh l = ea xFkk
tk, og l oZ= vi uh mTToy ^vc* vkj xohyh LoPNUnrk l sl ân; kadk jat u
djuseal {ke gkrk gA l Hkkj l ektkaea i zâk dh ouLFkyh l sughavfi rqeÞrd
dseukje i þi Lrcdksl sgh 'kkâkk dk vk/kku fd; k tk l drk gA l Hkkvka vkj
l ân; eMfy; kaavi usþeRdkj xqk dsdkj .k eÞrd gh fo'kðk ykd fi z; jgk gS
D; kâd ml dh LokoyEch l æ{kLrrk , oa LQW/ i HkkokfUofr dk0; kâd"lz dh l |%
Lohi fr dsfy, vf/kd mi ; Þr gkrh gA¹⁹

izU/kdkj dh rþuk ea eÞrddkj dk dk; ZdfBu gkrk gA ml ds i kl
dFkk&dþgy] i k=&vHkko vFkok jl kLokn dh l gyHkrk inku djusokyk l mHkz
vkfn dþ Hkh ugha gkrkA eÞrd dk Nks/k l k Hkh nksk ; Fkk 'kh?kz nf"Vxkpj gks
tkrk gA

xhfrdk0; ds i zkj ka ea Hkko l ðgu dsfy, eÞrd vull; gA FkkM/s l e;
eaux.; l kexh ds }kj j l nf"V dh vnHkr dk; Zl k/kuk ml dh fo'kðkrk gA nks
vFkok þkj i fDr; kads' ykd ea Hkko] Hkk"kk] fopkj] ÅfeZ vkj dk0; ds vyækj kfn

cfgjækadksl tñj , oa l 0; ofLFkr : i l shkj fn; k tkrk gsfð og 'ykð cM/s-dk0;
 dh , d l okæ l tñj Nfo cu i Mfæ gð l tñj eðrd , d i kuh okyseksrh ft ruk
 eksgd gkrk gð eðrd dk , d nll jk vFkzcækuun i klr Hkh gkrk gð MKW i jekuan
 'kkL=h useðrd dh l tñj 0; k[; k nh g&

Beðrd vFkzr~, d , d k 'ykð tks fujišk gksus ij Hkh i wkz vFkz dh
 vfHk0; fDr ea l eFkz gkrk gð perl'ir] xqQu , oa/ofu vkfn fo'kSkrvka d
 dkj.k je.kh; rFk cækuun l gknj j l kullkñir }kjk ân; dkseðr djuseal eFkz
 gkrk gð²⁰

l kj.kh : i ea eðrd dk0; dk oxhðj.k fuEufyf[kr : i ea l r r fd; k
 tk l drk g&

(v) eðrd dk0; dk oxhðj.k¹

v	c	l	n
'ykð l 4; kds vk/kj ij	ek/; e dsv/kkj ij	o.; Zfo"k; ds v/kkj ij	ik'pR; oxhðj.k
1- eðrd	1- ikB; eðrd		1- dlyv
2- l nkfurd	2- xhfreðrd		2- DokVjv
3- fo'kSkd			3- gðl kehVj
4- dyki d			4- gðVkehVj
5- dyd			5- l kuv
6- l ækk			
7- dksk			
8- i 2kVvd	jkt'k[kj 'ir	cynð mik/; k; 'ir	jkel kxj f=i k Bh
9- fodh.kð	1- 'kq4 2- fp= 3- dFkk&Fk 4- vk[; kud	1- ykðdd 2- /kkfeð 3- i zkflr	1- j l kRed 2- /kkfeð 3- i zkflr 4- l fDr

(vi) eðrd dko; ijEijk &

eðrd jpuk dh bl ijEijk dk eny gea1Xon I siklr gkrk gStkseuo I H; rk dh ikphure iðrd gSrFkk I f"V dk mi yC/k vkfn xðFk gSolRr 1Xon fdl h Hkh , d dky dh jpuk ughavfi rqvusd 'krkfn; kaefc [kjh gpz , d foLr'r I kfgR; jkf'k dk I dyu ek= gA²²

1Xon Hkkjrh; jhfr&uhfr] vkpkj&fopkj] /ke&n'kz] I H; rk&I ði'fr vkfn dk gh eny mnxe ughavfi rgeðrd dko; dk Hkh enyLkr gA²³

I j tktZfxz I zu dk Li"V vñker gSfd dko; ds: i ea1Xon eaijortz mPpdksV dh jpukvadh vi\$kk Hkysgh vlrj gksy\$du eðrd dko; /kkjk dk xked[k fu'p; gh 1Xon gA²⁴

ofnd ; q ds i'pkr~ tuHkk"kk ikfy ea fyf[kr ck& I kfgR; ea I j I eðrdkadh ijEijk geadoy FkjxkFkk vks FkjhxkFkk ea i klr gsrh gA FkjhxkFkk eðrd ijEijk dsi Eke mRFkku dh I okz/kd egROIwkZjpuk gA eðrd ijEijk dk f}rh; mRFkku i k'i r dky bZ k dh i Eke 'krkfnh I si k jEHk gkrk gsvks ml ds i k jEHk dk 'ka[kukn gSegkdfo gky dh ^xkgkl ðkl bZ tkseðrd dko; txr dk I cl segku , oa I okz/kd egROIwkZ dksk xðFk gA

bl dsi'pkr eðrd dko; /kkjk I rr~: i I siðkgr gsrh jghA ftl dk i æ.k k dkyklrj eagkusokyh jpuk, agS; Fkk& egkHkkj r ('krl kgL=h I fgrk)] o= dh prp 'ykdh] rkj I lrd] ; epk"Vd] xak"Vd] I Ttuxqk n'kd] c\$ky& i pfo'kardk] }kkf=a k ri ðkfydk] egkdfo foYgaki' r pks i pkf'kdk] Hkkk.k iz.khr f'kok ckouh] 'kðl lrr vkfnA²⁵

bl h eðrd dko; ijEijk dk , d vñkku vax 'krd&dko; Hkh gSftl ea eðrd I kfgR; dksvull; @vl he I EiLurk inku dh gSrFkk ftl dk eðrd dko; ijEijk ea , d egROIwkZ LFkku gS; Fkk& ve: dfo dk ve: d'krd] egkdfo Hkrz'fj ds'krd=; vkfnA

(vii) i kphu 'krd&dk0; ijEijk &

ifjp;

'kr\$du~iR; ; I s'krd 'kCh dh 0; Bi fUk gPZgA 'krd vFKZ~I k&I kSi | ka
ea fuc¼ jpuK dk I hI r I kfgR; ea 'krd ukedj.k fd; k x; k gA yxHkx
2000 o"kk&I s yxHkx 100 i | ka ds eDrd I adyu dks ; k , d gh fo"k; ij
fy[ksx, I kSo.kZukRed i | ka dks ml fo"k; dk mYys[k dj 'krd uke nsusdh
ijEijk py jgh gA

; g mYys[kuh; gSfd 'krd eauki &rkSydj I kSgh i | gks, \$ k fu; e ugha
gA i | de ; k i zki kadsdkj.k dHkh&dHkh I kSI sHkh vf/kd 'ykd gksI drsgA; Fkk
ve: d'krd dsfofHku I h dj.kka ea 63 I sydj 163 rd i | gSfdUrqog
dgykrk 'krd gh gA

vr%I {klr eadgk tk, rksog i | jpuK ftI eadFkkud ughagkrk oju-
fdl h , d fo"k; ij Loræ i | gksrgAmUgauhfr'krd] 'kkir'krd] noh'krd vkfn
uke I sfn, tkrgA²⁶

'krd dk0; ijEijk &

'krd dh ijEijk dk I e; i kjEHk gksusdk I e; Kkr djuk ntdj dk; Z
gSfdUrq; g vo'; ekuk tkrk gSfd g"kb¼u dsI Hkkdfoc.k.kHV/V dk ^p.Mh'krd*
i kphure 'krdkaeal s, d g\$ tks, d L=kr dk0; gA

'krd&dk0; ijEijk dks ykdfiz; cukus ea ve: d dfo }kjk fojfr
ve: d'krd rFkk egkdfo HkrZfj }kjk fojfr rhu 'krdk&(1) Ük&kj&'krd
(2) uhfr'krd (3) o\$ kX; 'krd dk egroi wkZ; ksnku gA

I keku; r%L=kr dk0; kads 'krd ds: i eafy[kusdh ijEijk I Hkh ; qka
ea i kbZ tkrh gS; Fkk e; yj dfo usdqV jksx I sefDr i kusdsfy, I w Zdh Lrfir ea
I w Zkrd fy[kkA norkvkadh Lrfir ea, \$ s'krd fy[kusdh ftI i dzkj ijEijk
pyh ml h i dzkj I Hkkf"kr vksj uhfr dsi | kads 'krdkadH Hkh yEch ijEijk pyrh
jghA

vkBoha l nh ds d' ehjh dfo HkYyV dk l Hkkf"kr l æg 'HkYyV&'krd*
uke l sdK0; ekyk dsf}rh; xPND eaNik Fkk] tks, d mPp Lrjh; jpuk gA

bl h ijEijk ds l eku vU; kSDr; ka ds: i ea eDrd fy[kus vLj mudk
ukedj.k 'krd ds: i eadjusdh yEch Ükã[kyk py i MhA uohal nh dsjktk
'krdj oekZdsjkt if.Mr oYyky usvU; kSDr; ka dk l æg 'oYyky 'krd* uke
l sfy[kkA bl h izkj 'kEHkw dfo dk ^vU; kSDr eDrkyrk 'krd* rFkk ohjsoj
dfo dk ^vU; kSDr 'krd* Hkh mPpLrjh; jpuk gA

vli; nhf{kr dsHkrhtsuhyd.B nhf{kr dsHkh nks 'krd ifl ¼ g&

iEke & vU; kSDr l dyu ds: i ea^vU; kin'sk 'krd*A

f}rh; & o}kX; dsi |ka ds: i ea^o}kX; 'krd*A

uohal nh dsotnÜk usL=X/kjk oÜk ea^voykSDrsoj 'krd* dh jpuk dhA
rjgoh l nh ea tlea f'kYg.k ea^kkar 'krd* jfpr fd; kA bl ea uhfr ds i |
l dyfr gSfdUrqukedj.k uhfr 'krd u djds^kkar 'krd* djuk vf/kd mfpr
l e>kA

rjgoha'krkCnh dscaxyh ctã.k jkeplnz dfo Hkkj rh yadk x, vLj ct&
cusrFkk 'HkfDr 'krd* dh jpuk dhA pksngohal nh dsdd eno us^n"Vkur dfydk
'krd* vutVij -NUn eafy[kkA l ksygohal nh dsdfo d.kã ij us^vk; kZkrd* uke
l s'krd fy[kkA

Lrks= ds: i eadk'kh dsvk/kqud dky dsmnHkV fo}ku vLj vnHkr dfo
if.Mr jkekorkj i k.Ms dk ^ek: fr 'krd* Hkh ifl ¼ gA bl eamUgkausguæku th
dh Lrfir eal X/kjk Nn eacMh i kS+ 'kSyh ea^ek: fr 'krd* fy[kkA²⁷

mRi fkk oYyHk ds^l qnjh 'krd* ea ukjh l kOn; Zdk izkflr ; Dr fdUrq
if=e o.ku gA fo'osoj ds^jkekoyh 'krd* eapkrq Zvo'; gSijUrqv'yhyrk
nf"Vxr gkstkrh gA dkejkt ds^Ükãkj dfydk f='kri' ea'ykd vdkjfn Øe

ea gA jkeplnir ^jfl d jat u* vks t su dfo l kei Hk ds Uak kj o s kX; r j f x . kh
 ea 'y sk ds } kj k Uak kj vks o s kX; nks uk adk o . k z u gA tukn z u x k l okeh vks u j g f j
 ds Uak kj 'kr d* g Srks / kun o us Uak kj] o s kX; o uhfr bu rhuka fo "k; ka i j 'kr d ka
 dh j puk dh gA c k s 'kr d Lrks = ka ea ek r p s / dk ^ kri p k ' k fr d Lrks = ka Hk X uko ' k s k
 vo L Fk ea g Sr Fk budk ^ pr o 'kr d Lrks = x f k Hk h gA t su 'kr d Lrks = ka ea t E cu d
 dfo dk l X / kj k o U k ea j f pr ^ ft u 'kr d* m Y y s [kuh; gA

bl ds v fr f j Dr x k d y uk Fk ds 'f' ko 'kr d* vkulno % Lu k p k; Z ds ^ no h 'kr d*
 vks l ke s o j ds ^ j ke 'kr d* Hk h m Y y s [kuh; gA vorkj i r ^ b z o j 'kr d* vks
 vkulno % Lu ds ^ no h 'kr d* ea Hk f Dr Hk ko ds r Ro fo ' k s k f n [k k b z u g h a n r s g A x e p f u
 dk ^ mi n s 'k 'kr d* vk; k z N U n ea j f pr gA uk x j k t i r ' Hk ko 'kr d* ea fo fo / k N U n ka
 dk i z k s g A ²⁸

Bvud dfo; ka us n s k Hk f Dr ds 'kr d Hk h fy [k s g f t l u g a ^ Hk k j r 'kr d* vkfn
 uke nsfn, x, gA t; i j ds i fl ¼ dfo o s] j k t i ". k j ke Hk V V us l; k t dh i z k d k
 ea 'kr d fy [k k g s f t l dk 'kh " k z d g & ^ i y k . M j k t 'kr de * A e F k j k ds j ? k a k F k
 i z kn pr o p h us d k f y n k l] ek ? k] J h g " k z vkfn dfo; ka i j vud 'kr d fy [k s g A

bl i z k j fu " d " k z : i ea dgk tk l drk g s f d l h i r earhu p k j fo "k; ka
 i j e p r d dk o; ka ds : i ea 'kr d fy [kus dh i j E i j k i k p h u d k y l s p y h vk j g h
 g s f d U r q l ekurk d o y 'kh " k z d dh gh g s c k f d fo "k; o L r q v k s N a n ; k s t uk fo fo / k
 i z k j dh g s v k s 'k s y h dk o s o / ; r k s c g r gh Li " V g A ²⁹

i k p h u l h d r 'kr d k a d k l k e l U ; i f j p ; &

1- Hkr z f j ds 'kr d = ;

^ d f o o j Hk r z f j dh dk o; i r ; k f t r u h gh i z ; kr vks l eknir g s m u d k
 o; f Dr Ro , o a f L F k r d k y m r u k gh v K k r , o a f o o k n k L i n g A t u J f r ds v u d k j
 ; seg k j k t k fo O e k f n R ; d s c M s H k k b z F k A d n ds v u d k j H k f e d k o ; ds j p f ; r k v k s
 'kr d = ; ds d U k k z , d gh Hk r z f j gh F k A p h u h ; k = h b f R l x ds v u d k j Hk r z f j

xgLFkkJe vks I U; kl kJe dschp yEch vof/k rd eMjkrsgsvks mlga l kr
ckj fu'p; ifjorū djuk iMk ijUrqbruk I R; vo'; gSfd mudk I ECU/k
fdl h jkt d y I sFkk vks thou dk ikj Hkd Hkx Hkx foykl I sifjiwkz Fkk
ftl sdbz xgjh B l yxh vks thou idkg ojkx; dh vks eM+x; k vf/kdk k
fo}ku-mudk fLFkfrdky 7oha'krkCnh Lohdkj djrsg

Hkr'gfj ds'krd =; I l'ir ikBd I ekt eacMsl eknr gA 'krd dk
rkri ; ZgSI kS dk I e g vr%'krd=; I srkri ; Zg g rhu , s h j p u k , j f t u e a
i R; d e a l k & I k S ' y k d g A e g k d f o H k r ' g f j d s r h u ' k r d g & (1) u l f r ' k r d |
(2) U l a k j ' k r d (3) o j k x ; ' k r d A

(i) ulfr'krd

ulfr'krd ea eu Lefr vks egkHkjr dh usrdk dkyfnykl dh I h
i frHk dsI kFk i LQqVr gpZgfo | k| ohjrk] eS-h] mnkjrk] i j k i d k j t S h m n k j
ofUk; ka dk cMh I j l i n k o y h e a o . k u f d ; k x ; k g A b u e a f t u u l f r f l 1 / 2 U r k a
dk ifriknu fd; k x; k os l a k j dh fd l h Hk h t k f r v F k o k / k e z d s f y , H k k . k
Lo: i gA³⁰

ulfr'krd eaHkr'gfj mu mnkUk xqkadsxg.k dsfy, vxg fn[kykrsgs
ftudk vudkhyu I exzekuo I ekt dk ije exy I k/kd gSoseut; thou
dksl n x q k a d s m i k t u I s l Q y c u k u s d s i { k e a g A H k r ' g f j d h n f V e a o g h o k L r o
e a l T t u g S t k s n h j k a d s i j e k . k q d s l e k u N k s / s x q k d k s H k h i o r d s l e k u c u k d j
v i u s f p U k e a i j e I r k s k d k v u t k o d j r k g &

B i j x q k & i j e k . k q ~ i o z h i R ; f u R ; e A

f u t a f n & f o d l U r % l f u r I U r % f d ; U r % A A P ³¹

Hkr'gfj dh 'kSyh ikl kfnd] egkojnkj vks eat h gpz gA ml ea idkg]
i nykyfR;] Hkkoib.krk vks vFkkzHko; fDr gA Hk'kk bruh I jy] LokHk'fod
vks I qksk gSfd dfo dk rkri ; Zi | ka d k s , d c k j i < e s l s g h H k y H k k a r K k r g k s

tkrk gA nsud thou dsxw+, oai R; {k l R; kadksHkrzgfj uscM\$ân; xtgh <æ l s
i Lrqr fd; k gA

uhfr'krd dk gh , d mnkgj .k i Lrqr g&

; kafpur; ke l rraef; l k fojDrk

l k l; U; fePNfr tual tulsU; l DrA

vL; ĩrsp ifj 'k; fr dkfpnU; k

f/kd-rlap r= enuap belap elapAA

vFkz-ftl dkfeuh dk efpplru djrk gwml dsân; eaejsifr dkbz
vujkx ugha og , d , d siq "k ij vkl Dr gS tksLo; afdl h vU; L=h l siæ
djrk gA ejsfy, dkbzvkj gh L=h mRdãBr gksjgh gA f/kDdkj gSml dkfeuh dk
ml iq "k dk\$ dkeno dk\$ bl L=h dksvkj eq dka³²

vr%; g l R; gh gSdK0; Ro dh n"V l suhfr'krd mRi "V eDrd dk0; gS
ftl ea Hkrzgfj us nl [k.Mka ea ; Fkk&e[kz i ¼r] fo}r¼r] eku'kks z i ¼r]
vFkã ¼r] nqtz i ¼r] l Ttu i ¼r] ijki dkj&i ¼r] /k\$ z i ¼r] nð&i ¼r]
de&i ¼r] ykd 0; ogkj dsfy, mi ; kxh uhfr dk mi nsk fn; k gA

Hkrzgfj dsuhfr'krd l sgh ij .kk xg.k dj Jh johUnz dækj i .Mk }kjk
^rsdsu tkuheg\$ 'krd dk fuelz k fd; k x; k gA uhfr'krd eamnAr nqtz
i ¼r o l Ttu i ¼r ^rsdsu tkuheg\$ 'krda dk o.; fo"k; gA bl h ds l kFk
gh Jh johUnz dækj i .Mk us'krd ds i R; d i | eami fLFkr in ^rsdsu tkuheg\$
uhfr'krd ds i Lrqr i | l smnAr fd; k g&

B, rsl Ri q "k i jk/kzV dk%LoFkz~ifjR; T; ; \$

l kelU; kLrqi jkFkzq ehkr%LoFkz fojksu ; A

rseh eluk jk(kl k%i jfgralokFkz fu?ufur ; \$

;sfu?ufur fujFkz dai jfgrarsdsu tkuhegAAB³

(ii) **Ükækj 'krd**

Ükækj 'krd ds10 [kM gSrfk i R; d [kM ea10 i | gA Ükækj 'krd ea dfo Ükækj dk pVdhyk fp=.k djuseaughapwdrkA og ukjh ân; dh I Pph i j [k j [krk gA i e I si Hkkfor dkeh vksj dkepdksdfp= ea tks ofÜk; k; vi uk yfyr [ksy fn[kyk; k djrh gSmUga; g dfo I (e n"V I snS[krk g\$ i jUrqog bu jachyh fØ; kvka ds fo"k; & i fj .kke I s Hkh Hkyh Hkkfr i fjfpr gA³⁴

Ükækj 'krd eadfo us yfyr e/kj 'ksh eafn [kk; k gSfd fL=; k; vi us vkd"lz k }kjk i q "kka i j ds k tknwMkyrh g&

fdpē i d dyfdrngk xls i ; ksj dfe i rgkj kA

uqjgā j .Ri ni | k%clau o'khdq rshfpjkekAAB

dfo Ükækj 'krd eavk; Zi q "kka i si NRk gSfd crykb, i oŕ dh xQkvka ea tkdj fuokl djuk vPNk gSvFkok foykfl fu; kadsfurEckadk I ou djuk&

BeRI ; žqI k; Zfopk; Zdk; žk; k%l e; kzhemkgjUrqi Œ; k furEck%drq Hkkjk.ker LejLej foykfl uhukeAAB

I p i nk tk, rksÜkækj 'krd ea i gysÜkækj jI I svkd"lz k dk fp=.k fd; k x; k gSfdUrq/khj&/khjsml dh vLFkjrk fn[kyk dj 'kkUr jI dh rgyuk ea mudh rŕNRk izdV dh xbZgA

(iii) **oſkK; 'krd**

bl 'krd eadfo usrk: .; vksj fujkdtyrk dsI kFk I ā kj dh I kjghurk rFkk oſkK; dh vko'; drk I e>kbZgA ; Fkk I ā kj , d fofp= i gsyh g& dgħa oh.kk dh I e/kj rku I ukbz i Mfh gSrksdgħafoyki vksj gkgkd kj dk d: .k Loj] dgħa fo}kuka dh I Hkk gks jgh gS rks dgħa I jiki ku I s mlēÜk ykska dk dyg nŕ"Vxkpj gkrk g\$ dgħa I ũnj jef.k; k; gārksdgħadŕB jks i hfMŕ 'kjhj I scgrs gg ?kko] vc i rk ugha; g I ā kj vere; gSvFkok fo"ke;] ojnk u gSvFkok vfHk' kki A

**ƆDofp }h.Ɔok| aDofpnfi p glgŕ : fnre-
Dofpf } }n-xkŔBh Dofpnfi I jkeŬk dyg%
Dofpnkek jE; k%Dofpnfi xyRdŬB oi Ŭks
u tkusl á kj%deere; %fdafo"le; %AAp**

, d vŬ; mnkgj .k i Lrŕ gS; Fkk& eqk ij >fjž k i M+tkusij Hkh fl j ds
cky I Qn gks tkusij Hkh rFkk vak iR; x dsf' kFky gks tkusij Hkh Hkksx r".kk
rksr: .kh gh cuh jgrh g&

**ofyflkeŬkekŬr ifyrŕfdŕ f'kj%
xk=f. k f' kFkyk; Ŭrsr".kŬk r: .kk; rAA**

BHkržfj dsvuŭ kj oŕkŬ; dk vkJ; yusij gh vHk; dh i kŬr gksrh gS
D; kŬd fo"k; HkkskŬdk Hk;] mPp dy eaP; ŕ gks tkusdk Hk;] /ku gksusij jktk
dk Hk;] I Eeku eanhurk dk Hk;] cy ea'k=qdk Hk;] ; gk rd fd iR; Ŭd oLrq
eafdl h u fdl h dk Hk; yxk jgrk gAp³⁵

Hkržfj dsrhuka'krd vi u&vi us{k= dh mRi "V j puk; j gŕfofHku NŬnka
eafy [ksx, bu eŕrdkaeabusvuŬs<x l s, d&, d dF; I at ks k x; k gSfd
iR; Ŭd i | vi usvki ea, d dk0; ds l eku i Hkko NkMŕk gA

2- ve: d dk ve: d'krd

ve: d dh dfo dh dfork ft ruh fo[; kr gSmruk gh mudk 0; fDrRo
vi fl ¼gA ; sdc vŬŕ dgk; gq] bl dk Bhd&Bhd i rk ughapyrkA ; g fdonŬr
vo'; gSfd e.Mu feJ dh i gyh i Ruh 'kkjnk }kjk fd, x, dke'kkL= fo"k; d
i ž ukadk mŬkj nsusdsfy, Lo; aJh 'kŬj kpk; Zusve: d uked jktk dser 'kj hj
ea i Ŭsk djdsve: d 'krd dh j puk dh FkA ; g fdonŬrh di ky dfYi r i rhr
gksrh gSD; kŬd bl xŬk dh j puk fdl h i ž ukŬkj ds: i eaughagŕgA

Jh vkullnoŬkpk; Z (850 bž) us /oŬ; kykd ea ve: d dk bl i d kj
mYys [k fd; k g& **ŕeŕrdŕŕfg i ŬŬk'ouajl ŬŬkŬkuoŕ'ku%do; ksn'; ŬrA
rFk áe: dL; doeŕrdkŬk kj j l; flhu%i ŬŬk; ekuk%i fl ¼ , oAp vkpk; Z**

okeu (800 bZ) usHkh ve: d'krd ds rhu 'ykdka dks mnAkr fd; k gSvr%
ve: d dk l e; 750 bZ dsi wZdk gh gkuk pkfg, rFkk ve: d'krd dh jpuk
'kSyh ds vk/kkj ij mudh jpuk 700 bZ ds yxHkx ekuh tk l drh gA

ve: d dh dfork cMh eukgkj .kh gA 'kknlyfoØhfMf tS scMsNUnkadk
mi ; kx djus ij Hkh budh dfork ea yEc&yEcs l ekl ugha vk; sgA ve: d
'kCn dfo ugha j l dfo gA budh dfork, ; eukje Ükækj l syckyc Hkh gA
bl ea d rrd i | j l l svks i ks gA Jh vkullno%u usblgais lU/kk; eku dgk gA
vFkZr-Hkko j l vkj vFkZdk ftruk l fluosk , d ijs i lU/k eafd; k tk l drk
gS mruk ve: d ds, d&, d i | ea ik; k tkrk g& ^ve: d dojd%'ykd%
i lU/k'krk; rA*

ve: d 'krd ea i e dk l tho fp=.k gS Ükækj dk yfyr yhyHkæx; ka
dk Hkkoe; Lo: i gA ; | fi ve: d usft l Ükækj dk fp=.k fd; k gSog míke
gS rFkffi muds dk0; ka ea Hkkoka dks dkeyrk rFkk fopjka dh f'k"Vrk fn [kkbz
nrh gS

ve: d dh Hkk"kk vR; Ur i l kfnd] i dkgi wZ, oai k ^ ty gS 'kCnkads puko
eadfo uscMh ckfjd h l sdke fy; k gA l j l j l &L; Unh inka }kjk ekuoh izk;
dk l j l fp=.k fd; k gA ; Fkk& , d i | i Lr gSft l eaifr dks i jnsk tkrsn[k
dkfeuh dh ân; foàyrk dk ekfeZl fp=.k g&

**Bi LFku oy; %i rafiz l [kL=SL=
/R; k u {k.lekl ra0; ofl rafpÜks xUrqi gA
; krfuf'pr prfl fiz re l oZl ; ai l Lfkr
xUr0; s, fr t hforfiz l qRI kFZfdEuR; AAP**

nr jh vkj ifr ds 'kHkxueu ea vax i R; æ l sg"lz dh vfHk0; fDr djus
okyh l tñjh dk deuh; o.ku g&

**nr?kZolhuekfydk fojfp n"V; S ushoj%
i qi k.kai dzkj%lErsu jfprksuksdñ t kR; knfhkA**

nŭrLonepk i ; kŭj ; ʔsɨk/ ; kŭ dŭHŭHŭk k
Loʃolo ; ofi z L ; fo'krLrUR ; k'ĩraexyeAA³⁶

fu"d"KZ : i ea ve: d'krd l ɫi'r l kfgR; ea ũkækj i zkku dko; ka ea
vi uk mYys[kuh; LFkku j [krk gʌ bl dsi | l kfgR; dh dl kS/h ij pedrs l kŭs
ds l eku 'kŭ gʌ

3- HkYyV dk HkYyV'krd

HkYyV 'krd dsdfo HkYyV l ɫi'r xhfr l kfgR; dsvR; Ur i fl ¼ dfo
gʌ ; sd'ehj dsfuokl h Fkʌ budh dhfrzdsy , d 'krd ij voyfEcr gSft l s
blghadsuke ij 'HkYyV 'krd* dgrsgʌ bl sNkM/dj budk dkbznŭ jk xŭFk vc
rd mi yC/k ughagʔk gʌ HkYyV 'krd eʔrd i | kɔdk l æg gʌ dfork vud
i zdkj dh gSi jUrqvŭ; kSDr dh cgyrk gʌ l ʔnj f'k{k kŭsokysuhfre; i | kɔdk
; g vkdj gʌ , ʃ h vuBh vŭ; ʃDr l ɫi'r l kfgR; eacgr de nŭ[kuseavkrh gʌ
i | kaee/kjrk rFk i z kn xqk dŭ&dŭ dj Hkj k gʔk gʌ l ʔnj vyɔdkjadh NVk
eu dks eʔ/k dj nrh gʌ l ʔnj LoHkkoʃDr] deuh; mRi [kk] foey mi ek rFk
mi nŭke; vFkŭrjŭ; kl l ân; kadsân; dksvkuŭn foHkj dj nrsgʌ ; Fk &

fo'kya'kYeY; k u; ul ʔxaxh; dŭ ʔa
'kŭR; kl m~cŭQyefi HŭnL; l n'keA
bfr /oRoki LraQyefi p nŭr~ifj.kra
foi kdsrŭksŭr%l ifn e: rk l kŭl; iârAA³⁷

4- ck.Hkê dk p.Mh'krd

x | l kfgR; ds l wZrFk l etV g"kbŭ ds l Hkkl n egkdfo ck.kHkê us
g"kpŭfjr o dknEcjh ds l kFk p.Mh 'krd dh Hkh jpuk dh Fkʌ , d fdŭnŭrh ds
vuŭ kj vius'ol j vFkok tkekrk e; j Hkê }kj k Lofufeŭ i | i wKZ dj nŭs ds
dkj .k ʔŭ gq ck.k Hkê use; j Hkê dks dŭBh gkŭs dk 'kki nsfn; k Fk ogh e; j
Hkê usHkh ck.kHkê dks 'kki nsfn; kA

'kki I seŋDr grqgh p.Mh 'krd eaegkdfo ck.khkê usb"V nsh p.Mh dh Lrŋr ea100 i |ka dh I X/kjk NUn ea jpuk dh FkA

5- vkuho/kū dk nsh'krd

i fl ¼ nk'kŋud] mRd"V I ekykpd , oamRd"V i zk.M fo }ku] dk'ehj dfo] jktkud dh mi kf/k I sfokk'kr vkpk; Zvkuho/kū usnsh'krd dh jpuk dhA

6- e; j Hkê dk I wZkrd

e; j Hkê Hkh I ekV g"kb/ku ds I Hkk dfo FkA ck.khkê }kjk fn; sx; s'kki dh fuofŋk o vkjkk; ykHk grqbl jpuk dk e; j Hkê }kjk izk; u fd; k x; kA e; j Hkê us I wZ dh Lrŋr ea100 i |ka dk fuezk fd; k tks I wZ 'krd uke I s i fl ¼gA Bdgk tkrk gSfd dfo us, d oV o{k ds I kSjflI ; k; ck/kdj ml ij mYVs yVd dj I wZ dh Lrŋr ea, d&, d i | i Lrŋr fd; k Fkk vkš , d&, d jLI h dk Nnu djrsjgsFkA vŋure jLI h dsdkVusI si wZgh I wZ Hkxoku i dV gksx, FkA vkš mudk I Ei wkZdŋB jks I eklr dj blugafujks dj fn; k FkA ; g I Ei wkZ Lrŋr L=X/kjk NUn eagSrFkk bl ea I wZ ml dh fdj .k j Fk] ?kkMŋ I kjfFk v: .k rFkk I wZ e.My dk o.kū gA bl dh 'ksh I ekl cgyk gS rFkk I wZ ijkØe ds vuq i gA³⁸

7- f'kyg.k dk 'kŋr 'krd

bl 'krd dsjpf; rk dk'ehjh dfo f'kyg.k gA bl 'krd eapkj v/; k; gš; Fkk& ijrki izkeu] foodkn;] dŋkD; rk rFkk cã i kflrA ; g I Ei wkZ 'krd oŋHkz 'ksh ea fuc¼ gS rFkk dFku Hkh i HkkokBi knnd gA

8- I kšoj dk jke'krd

dfo I kšoj uspfj= izkku bl jke'krd dh jpuk dhA

9- xkdy dk I thjh'krd

'krd dk0; ijEijk eaiLrç 'krd mYys[kuh; LFkku j [krk gA bl ds jpf; rk mRi {kkoYyHk} f'ko HkfdRnkl rFkk xkdy gA budk I e; 1594 bZ ds vkl & ikl gA ekykokj ins'k dsjtkk enun0 dsvkJe eajgdj mudsvkns'kkud kj gh bl 'krd dh jpuk dh xbZgA bl 'krd eavk; kZNUh eaL=h I k0n; Zdk eukgkjh o.ku gqvk gA

10- dq e no dk n"VUr 'krd

mi ns'kkRed 'krd I kfgR; dsvUrxr egkdfo dq eno dh bl jpuk dks LFkku i klr gA bl 'krd dh fo'kkrk ; g gSfd bl ea'ykd ds i0kZ eami ns'k dh ckr dgh xbZgSrFkk mUkj kZ eamI dk n"VUr I sl eFku fd; k x; k gA³⁹

I qh?kZky I sipfyr I Lir 'krd dk0; ijEijk dks I kj.kh : i eafuEu izkj I siLrç fd; k tk I drk g⁰

11- fo'o'oj ik.Ms ds'krddk0;

1640 bZ I s 1711 e/; I kfgR; txr ea vl k/kj.k ifrHkk ds /kuh fo'o'oj ik.Ms usjkeoyh 'krde~"kM/rqo.kuef o{kst 'krdef y{ehfoykl] dk0; fryd rFkk gkydk'krde~dh jpuk dhA

12- jkeef.k i kn ds'krddk0; &

180hal nh eajkeef.k i kn dfo usjkeef.k'krdef f'ko'krdef I wZkrde dYiorkj] jkeHknLrks=e~vkfn nI Lrks=kRed eprd dk0; ka dh jpuk dhA

13- Øj ukj; .k dk I q'ku'krd

Øj ukj; .k us I X/kj Nn ea ukj; .k dsfof'k"V vk; qk I q'ku pØ dk dfoRoe; <x I smRd"V o.ku I q'ku 'krd eafd; k gA

14- tEwdfu dk ftu'krd

bl 'krd eadfo tEwus tS rHkZjka dh Lrf r ea l qnj Lrks=ka dk izk; u
fd; k gA

15- xekuh dfo dk minsk'krde~

xekuh dfo }kjk izkhr bl dk0; ea ekuo ek= ds dY; k.k ds fy; s
i kJkf.kd dFkkvka dsek/; e l smi nsk fn; k x; k gA

16- onkr ns'kd ds'krddk0;

onkr ns'kd us nks 'krddk0; ka dh jpuk 1208 bz ea dhA 1- vP; r
'krd] 2- n; k'krd

bl ds vfrfjDr pk.kD; 'krde} oYky'krd] HkDr'krd] bz oj'krd]
f'ko'krd vkfn vud 'krddk0; ka ds ukekyys[k feyrsgA

(viii) volphu dk0; 'kfl=; kadser ea'krd dk0; dk y{k.k &

i ks vfhkjt jktbnzfeJ us^vfhkjt; 'kkk.k.ke* vi usuohu dk0; 'kkL=h;
xUFk ea [k.Mdk0; ds vlr xzr 'krd dk0; dh ppkZ dh gA [k.Mdk0; bfrouk ds
vujk k o'k vud ukeka dks/kkj .k djrk gA

nkR; deZdk i l x gksus i j nrdk0;] l nsk l Ei k.k gksus i j l nsk dk0;]
vU; kSDr o.kZu gksus i j vU; kinskdk0; nDLrf r i l x gksus i j Lrks=dk0;] rFkk
i | ksdh l d; k 100 gksus i j 'krddk0;] uhr; ka dk l Ei knu gksus i j ulfrdk0;]
i gfy; ka ds gksus i j igfydk dk0;] foeku ; k=kvka dk vutko o.kZu gksus i j
foeku dk0; dgha ; k=k dk0;] ueZdk0;] jkxdk0; rFkk ygjh dk0; Hkh dgk
tkrk gA⁴¹

vr%jktbnzfeJ dser ea [k.Mdk0; gh 'kr l d; k okyk gksus i j 'krd
dk0; dgykrk gA

[k.Mdk; fen ˘pS LofroUkujkr%A
fofo/KU; fe/kukfu iFlxFKZu xPNfrA82
noLrfr iDÜ; k p Lrks=dlO; arnq; rA
i | kula'kr l q; RoPNrdlO; arno fg⁴²AA86

i ks jktÜnzfeJ 'krddkO; dksegkdkO; dk cht Hkr ekursgA egkdkO;
eadFkk oLrqdk l kaks kak o.kZu l EHko gkrk gSml h izdkj 'krd dko; eadfo
vi uh euks vfhkyf"kr dFkkoLrq dks vi uh : fp ds vuq kj foLrñ djus ea
LorU= gA ijUrq'krddkO; eaegkdkO; eaof.kZ ?kVukvka dk ckgy; o fo"k;
ofo/; ughagkrkA bl fy, 'krddkO; l onuk izkku fd l h , d fo"k; o , d ?kVuk
izkku gkrk gA fo'kky dyoj egkdkO; dh vi{kk y?kpyoj 'krddkO; dk
v/; ; u vf/kd l qj o l | ifjuofÜknk; h gkrk gA⁴³

vfhkuodko; kydkj l w ea i ks jk/kkoYyHk f=i k Bh us Hkh [k.MdkO; dk
y{k.k bl izdkj fn; k g&

thouL; Ünsku: i da[k.MdkO; eA⁴⁴

f=i k Bh th vfhjkr jktÜnzfeJ ds [k.MdkO; dh ifjHkk"kk dh ppkZdjrs
gg [k.M dko; ds vürxZ Lrks=] ygjh l ns k] vU; in s k dko;] uhfrdkO;]
xhfrdkO;] jkxdko; l Hkh dks l ekfgr djrs gA

i ks l h-, y- 'kkL=h us 'krddkO; dks xhfrdkO; dseDrdfoHkkx eaLFkku
fn; k g&

BeDrd vkfn LorU= jpukvka eaHkrZfj] ve: d vks e; j tS sifl ¼
dfo fxustkrsgA bu dfo; kads'ykd fpjdky l sykdfiz jgsgvks vkt Hkh
vi uk egRo fVdk; sgg gA⁴⁵

Ü i ks jk/kkoYyHk f=i k Bh us dñ 'krd dko; kadh ppkZdh &

fl uek'krde} l ünjh'krde} l e; 'krde} nkSk'krde} xk/kh'krde}
bflñjk'krde} vkrAokn'krde-br; fn l =g 'krd dko; kadh l pñh i klr gkrh gA

gkL; 'krde~v: .kplnz'kkL=h ĩr] Nk; ki fr'krde}foVBy nofu 'kek
 gñjckn] 1963] xkñ'krde}jfrukFk >ñ dk'kh fg-fo- okjk.kl ĩ nkk'krde~
 Hquso] fo | ki ĩh dVd] 1993] i gfydk'krde~jek'kh'k i k.Ms gjeñjkph
 1991] cãp; Zkrde~] eñkordfo] fo'oEk ofnd i dk'ku] Hquso] 1994]
 Hkj r'krde}egkn'o'krde~nok.kh i dk'ku] bykgckn] 0; kl 'krde~fl ; kje
 I DI uk'ĩñj] I ok'ke i dk'ku] t ; ĩ 1997] 'kHkk'krde}foVBy nofu'kek
 gñjckn] 1982] 'kcd'ykd'krde} cnjhukFk >k 1953] I e; 'krde}
 gfjvjfolh] i ki ; kCLrh 1990] rfo'krde}cãkulh 'kek vte] 1980] cKcš
 vkrÁokn'krde} okX; kxpsuki hB] okjk.kl ĩ 1992] døkj'krde}
 tktZkrde&ukjk; .knf{kr (pSk ĩh eai k; ki d)] tktñ'o'krde}y{e.kl ĩj]
 rtk fFk: o&Muxke 1859] I ĩñjh'krde}xfjkt fd'kñ 0; kl] , Vñ 1987

I ĩr ok³e; dk cgn-bfrgkl (I Ire[k.M) eai zku I Eiknd cyno
 mi k/; k; o I a txlukFk i k Bd us^krd&dk0; * dk mYys[k y?kqdk0; dsvUrxr
 fd; k x; k gñ i kphu 'krd dk0; kadsI eku oržeku eaHkh 'krd dk0; kadh I ĩ ; k
 vfr fo'ky gñ bl i ĩrd eadfri ; 'krddk0; kadh I pñ nh x; h gñosbl i dkj g&

xekfudfo ĩr min'sk'krde} ihreyky ufl gyyky dPNh ĩr
 'kkfUr'krde} ojnkp; ĩr 'ĩ".k'krde} HkkLdj'krde~ rFkk dkygLrh'oj
 'krde} fogynoful ĩñj 'kek ĩr ohjk' tuš 'krde} Jh fuokl 'krde}
 'kHkk'krde} noh 'krdaNk; ki fr'krde} egkn'o'kkL=h dforkfdB pØorh ĩr
 'Hkkjr'krde~ jkeĩ".kdfo ĩr 'kj'krde} gjš".k 'kri Fkh ĩr &dfo'krde}
 xnk/kj nk'k ĩr eñk'krde~fo | k/kj'kkL=h ĩr ^vutko'krde~ i ù'kkL=h ĩr
 'fl uek'krde} Jh/kjHkkLdj o.kdj ĩr Lokru«; ohj'krde} dSyk'kukFk f}onh
 ĩr ^xq egkRE; 'krde~ døykulln 'kek ĩr ^ok.kh'krde} jkedj.k 'kek ĩr
 'ĩ kFs 'krde~ Jhĩ".k I eoky ĩr 'oĒÂyk'krde} , oabfUnjkdHfrZkrde~
 jkeĩ".k 'kkL=h ĩr ^bflUnj'krde~ rFkk jkek'kh'k i k.Ms ĩr bflUnj'krde}
 i gfydk'krde~ vkfnA⁴⁶

(x) volp̄hu dfo; k̄dsi t̄r 'krddk; k̄dk l & t̄r ifjp; &

1) j?k̄kFk i l kn pr̄p̄h t̄r oYyHk'krd & j?k̄kFk i l kn pr̄p̄h dk t̄le
19oha 'krh ea ḡkA vi dk t̄le LFky eFk̄k ḡA 'krd}; e-bl dk; dk i jk
uke ḡA

^Jhenk̄k; b̄YyHkrfPN"; egkdfol j'krdu; eA*

i Fke vkpk; l oYyHk'krd ḡA bl ea 106' yk̄ka ea Jh oYyHkpk; l dk
l Ei wk̄z thou ifjp; ḡA mudh Hk̄Dr dsi f'VeKxh; fl k̄Ur rFk l exzn'k̄u dks
dfo usmi LFk̄fi r fd; k ḡA

l j'krd ea cz̄t Hk̄"kk v"VNki ds J'SB dfo l j̄nkl dk l eLr thou
ifjp; fn; k ḡA l j̄nkl dh t̄le k̄/krk l k̄Fk gh m̄Ri "V dk; j̄puk ij fVi .kh
djrsḡq dfo pr̄p̄h dgrsḡ&

dk; {k=L; us-Roadks = /k̄jferq{k̄e

ek/k̄ l wk̄dk; s; ; 'pkrq ±i n'k̄; sAA

t̄kse/k̄jrk l si f̄ji wk̄dk; l spr̄jrk in'k̄u dj n̄; dfo l j̄nkl dk; {k=̄
dk us̄ cuuseal eFk̄z ḡA bl 'krd ea 152 'yk̄d ḡA

2) 'krdk'Vde- & bl dk; dk i jk uke ^vk̄fndfo Jhok̄Yehfd & 0; kl &
dk̄fynkl k̄fn & 'krdk'Vde*A ; g l Ldr̄ ds̄ dfo; k̄avk̄fndfo ok̄Yehfd] eḡk̄ēq̄u
on0; kl] eḡk̄dfo dk̄fynkl] HkoHk̄r̄] Hk̄kjfo] ek?k] ck.kHk̄ê vk̄j Jhg"k̄z ij
fy [kk x; k ḡA 'krdk̄aea l ō= vūq̄V̄q̄ Nn dk iz; k̄sx ḡA bl eadfo; k̄a ds̄dky]
thou ifjp;] dfri fjp;] dk; xr os' k'V̄;] j l ; k̄st uk] vȳdkj; k̄st uk] i ēq̄k
i k= o.k̄u dk; l k̄n; l LFky vk̄fn fofo/k fo"k; k̄a dk i fri knu fd; k ḡA

3) thou; k; r̄f̄k̄z dk l k̄jLor 'krd & l k̄jLor 'krd fp=dk; dh j̄puk
1965 ea ḡq h̄A bl ea vūq̄V̄q̄ k̄a ds̄ek/; e l s l jLorh dh ol̄nuk ḡA bl ea 108
i | k̄aea v̄ud̄ cl/k̄ fpf=r ḡs; g l r̄q̄r i z̄kku vk̄/k̄q̄ud 'krd dk; ḡA

4) **ijekuln 'kL=h ds'krd dK;** & (1) **ijekuln fDr'krde*** ds108
i |kaevk/kfud thou dh fo"kerkvkadksn' kZ; k x; k gA ngst dsdkj .k tykbZ
xbZ; qfr dh 0; Fkk dksdfo usbl rjg dgk g&

o{LrkMrds 'kdfodyjKOUkrscjgfe%

f/WDdkj%LQqVrks | k dksfi uxjsLVk%iq%dlkplAA

(2) **Hkjr'krde-&** i jekuln 'kkL=h dsHkjr 'krd ea tkfrok] {ks=okn] Hk'kkokn
vkfn nkskka l sl dfr Hkjr dh orZku nqZ kk dk o.kZ gA

ftl ns'k eukfj ; k; i vth tkrh Fkh ml eukfj ; kadh fdl izdkj dh nqZ kk
dk o.kZ gA

iW; Ursofurk fg el=foodkLr=kjHki rsl nk

;U=kl kSifjikyryksfg iq 'k%fl WUr vkl WUjKA

eS; h&tudRetk&njntk&l ko«; ek&HkjrH

xk; H; kn ; 'k%i Hk/kofyrajjkt rHkjreAA

5) **gtkjhyky 'kL=h ds'krd dK;** & Jh 'kkL=h th gfj ; k.kk ds ifl ¼dk0;
l tZl gA blgkaus 7 'krd dk0; fy[kA f'koirki fr#nkoyh ea nks 'krd
irki ifot ; uked& 'krd* o f'lojktfot ; uked* 'krd l dfr gA bl eank
ohj kadh fot ; xkFkk gA dfo usfglnwl dfr dh j{kk , oavk; Z turk dh tkxfr
dk l ns'k fn; k gA

bflnjfot ; izkLr'krde-ea bflnj k xkZkh ds efgk'kkyh 0; fDrRo , oa
jktulfrd mi yfC/k; kadh fnXn'kZ djk; k x; k gA f'ko'krde-ea Hkxoku f'ko
dh Lrf gA bl ds vfrfjDr budsegf"kh; kuln'krde} l xqkcãLrf'krde-
vkj ^dknEcjh'krde* vkfn 'krd dk0; gA

6) **foBy noefu l Hnj 'kekZds'krd dK;** & mLefu; k; fo'ofu | ky;]
gnjkcn dh l l i r i fj"kn-eai fj'kksku l gk; d gA blgkausnks'krd dk0; fy[k&
Jfuokl 'krde-bl 'krd dk izk'ku 1987 bZ ea gvkA

ohjk´tuş´krde-; g´krd 1971 ea izdkf´kr gqkA bl ea108 i | gA bl ea
ohj guęku dsifr HkfDr inf´kr dh xbzgA bl dsvfrfjDr **Nk; k´krde-vkş**
'kHkkrde-Hkh gSftudk izdk'ku 1983 I sigys gks pędk FkkA

7) **fiż or 'keż dk ol Ur'krde-&** budk tUe 1920 eafcgkj ea gqkA
budk **ol Ur'krde-** dk0; fo'kşk : i I smYyş[kuh; gA bl dk izdk'ku 1970
ea gqkA ol Ur dsvkxeu dh ppkZdjrk gqk dfo dgrk g&

'kjkul; u-i ' ; u-fnf'k fnf'k enk?MkLzn'kk
e"KsL; u-i kFku-fiz tufoeDrku&fody; uA
m"l%dkysHkysfnudjdjke"Ve/kjks
ol Urks ; ai kr%deyeęlykuo dy; uAA

işsdk0; eabl hrjg ol Ur NVk f'k[kj.kh Nan eavk¼gkdj i Lrę gA
vUr eadfo dgrk Hkh g& ^kHkkLrs i UFkkuks yl ręro fl f% f'k[kj.khA*

8) **nhi d ?kşk dk jktulfrhyk'krk/kde-& jktulfrhyk'krk/kde-jpf;** rk
nhi d ?kşk if'pe cakky dsl pfo gA vki dk ; g dk0; vokp hu I Ldre-fnYyh
I sidkf´kr gqk] ckn eaLoraę ięrd ds: i eA bl eavk/kęud jktulfr ds
dyę'kr : i dksdfo us0; Dr fd; k gA

9) **fuj´tu feJ dk ykdrU='krde-& Mkwfuj´tu feJ İr dk0;** ekyk ea
i kp y?kpk0; ka dk I dyu gA i kp dk0; ka ea pkj dk0; ka ykdrU='krde} 'or
ek/ko oUke} mi kyEHkue-o dkfxzyoUke-dkseęrd dk0; ka eaj [kk tk I drk gA
; g I Hkh eęrd vk/kęud 0; oLFkk ij 0; ş; gA

ykdrU= 'krde- ea 101 eęrd i | ka eadfo us vkt dh jktulfr
0; oLFkk ij 0; ş; fd; k gA ykdraę 'krde- ea fo/kkf; dk] dk; İ kfydk o
U; k; i kfydk tksrhuka ykdrU= dh vk/kkj Hkfe gSij rh[kk igkj fd; k g&

ikn=; spyrh u L[kyfr Loekş}
ykd=; kst ; fr ykşfgrk; ykdS

rh; %l ekjfr l kj ; rhg rh; %

Lokrhk; eo ifjj{kr rr-LorU=eAAykd-2

orðku ea vk; sjktufr ds ifjn'; ifjorú dks dfo us vius 'krd dko; kaeac [kuch fpf=r fd; k gð jkturkvkadh c<rh LokFkz i jrk] rFkk iztkrU= j{kdkadsLo; a }kjk iztkrU= dk Hk{k.k dfo usl gt l jy Hkk"kk eafpf=r fd; k gð bl eafofok Nankadsiz; kx gq gsrFkk LFkku&LFkku ij l fDr; kadsiz; kxkal s Hkk"kk ea idkg gð dfo viuh vkUrfjd ihMk dks vfHko; Dr djus ea l Qy jgk gð⁴⁷

1) MWI w ðf.kjFk dk Jh oÁV\$oj 'krde-& MWI w ðf.kjFk }kjk fyf[kr bl 'krd dko; eaHkxoku Jh oÁV\$oj l sl Ec¼ l kS'ykdka dk l dyu gð dfo us ijkrj Jh oÁV\$ok ds ifo= uxj fr: ifr vku/ká nsk dk ifjp; vkj ifjošk fp=.k nsuds l kFk gh i Hkq l sl Ec¼/kr ykd i pfor vud fdonfir; kads vut; w fd; k x; k gð yxHkx 512 ykdka ea HKDroRI y] Jh Hkxoku ds iožinšk ea fuokl dh jkd dFkk Hkko i wkZekfeð vfHko; fDr l seukgjh cu i Mh gð i Hkqds n'kZkal sikr vuq e l qk of.kr djrsgq dfo fy[krk gð

**; nk dnk o l ĩnh(krsujksxqkrhr afufoñ frafoHaf' koeA
vyksddaLokuhosixkjal qlarnk·lukr ijafujxyeAA55AA**

bl i qrd eaHkxoku dsn'kkorkjal sl Ec¼ l f{klr fooj.k Hkh l ekfo"V gð ml ds l kFk efunj fuekzk o egkRE; vkfn dk o.ku gð bl izdkj ; g ĩfr viusfo"k; dks l jl &dko; &dyk ea l f{klr : i l s0; Dr djrh gð⁴⁸

1) g"khøek/ko ĩr 'krd dko; & (1) eR; qkrde&Jh g"khøek/ko us v/kkUnl 'krd dko; fy[kusdh u; h ijEijk l ĩr ea'kq dh gð bl izdkj eR; qkrd , d fof'k"V izdkj dk 'krd dko; gð ft l esdfo us l kS svf/kd , d fcEckRed dko; (Mono-image poems) fn; sgð ; g l c , d gh fo"k; eR; qds

Åij fy[ks gq gÅ eR; q thou dk jgL; gS vr% dfo dgrk g& **bdlsfi**
fiz,kus-k' tuefyu%fdz@ futkulheXuk; Redyfiu@irh; rs; @?ku'; le%

bl izdkj eR; qkrd , d fof'k"V d: .k jI izkku] ekus best 'krd
dk0; gÅ vr%txUukFk i kBd fy [krsgafd ^eR; qkrde~ dksydj bruh â | vlg
uuru HkÅHkf.kfr; kj i Eke ckj i <us dks feyhA⁴⁹

② **Hkri r'krde~&** uohu iz, ksoknh 'krd dk0; ka eag"khø ek/ko dk Hkri r'
'krde~ gÅ ^d..kD; k f{klra ekf.kD; uqjje~ ds vUrxZr 'Hkri r'krde~ dk
I dyu gÅ

'Hkri r'krde~ i kBd dkseR; qdsckn dsfo'o eafogkj djkrk gÅ euq;
dh eR; qdsckn dh i gpku dk , d uke ^ir* ; k 'Hkr* Hkh gÅ dfo g"khø useR; q
dsckn bl Hkko fo'o dks viuh dye I svk/kfudrk ea I ekfo"V djr&djrs
ekus utj ds I keus [kMk dj fn; k gÅ ijkokLrookn ; k fcEckn dh , d
izkkfydk dsvuq kj futhø oLrç/ka dk I tho oLrç/kads I kFk I Ecu/k LFkfi r
djuk ; k n' ; fcEckn dk vU; fcEckn ds I kFk t kMtus dk dfo dk vfHkxe ; gk
I Qy gkrk fn[krk gÅ t\$ s, d n' ; &J0; fcEc jprsgq dfo dgrk g& **irks**
/kofr I obr@gl fr 'kdi .lbr@jknfr 'olu bo@onfr dldor@tYifr 'lkyor~
@[knfr odor@izk' ; fr cifTokylorA

Hkri r I f"V dks **elsubest** dk0; ka ea i Lrç djdsJh ek/ko usHk; kud o
d: .k jI dk , d vuk[kk u; ki u I ãir dk0; eavyx vinkt I si Lrç fd; k
gsvk\$ vUç jI dh I çfr usml dks ijk I gdkj fn; k gÅ i rhdkRed js[kkfp=kaea
, d rjQ 'kcnfp= rksnll jh vlg js[kkfp= vFkkZr~Ldp* gÅ bl rjg 'kcn dyk
vk\$ fp=dyk dk ; g I keatL; vk/kfud I ãir I kfgR; dsfy, I çkn vk\$
vHkri wkz iz, ksx dgk tk I drk gÅ⁵¹

12) MWUfyuh 'kpyk dk ok.k'krde-& Hko l onu l siwkz'krd g&

belaNUnk³kjLojfo"le>³. dkjfoodyla
euloh.koak.f.kj Lodj/kroh.kkrosi ekeA
Lor%i Rok Jk; k i je l ; l aknfuuna
LoyxlrLrk%i dV; l ekykl &yfl reAA

13) jgl fcgkjh f}onh ds'krd dk0; & jgl fcgkjh f}onh dsnks'krd dk0;
i dlf'kr g&

(1) ^e/; inSkSUr%& bl ea vfoHkftr e/; inSk dk o.ku g& BmUkjL; ka
pylorpeZorh nf{k.k.L; laxnnoKj xkxojh ddj{lo jok urjk jkt r} eleds
Hkfr e/; inSkSUr% vkAy'lez; tkikunSkfnrksl;L; l hek fo'kykknz
'kykUbrkj djyK}LrjaolrjaHkn'k eledskHofr e/; inSkSUr%AP(nd&22]
i-&118)

(2) cãnũkoake-& ; g 'krd dk0; gSftl eai a cãnũk f}onh dsfu/ku ij
'kkdk´tfy 0; Dr g& bl eamudsifjokj dk ifjp; gStksdfo dsrkÅ th FkA
(nd&22] i-&118)

14) MWI R; or fl g dk Jheno/kw Hxon~l elo/kku'krde& bl dk0; ea
vo/kw ds tUe] x#jktsoj l snh{kk] nSkka ea Hke.k] vkJ; fuekzk vkfn dk
o.ku g&dfo dh HkK"kk 'kSyh l j l] i dKge; h g& vo/kw egkRek ds l UnHkz ea
dfo iLrqr djrk g&

l ožojh l qfjctgr l ozkDr%
LoBNko/kw HoHkxj l i l fä%
; ksKku jko.kj i fo l nkafojke%
Jš LrukrqHfoukaHxoku l jke%AA

15) MWI R; or'kL=h ds'krd dk0; & (1) ^lez; nSk%l qjkafoHkfr*&'krd
dk0; ea MWI R; or'kL=h th us 1975 ea viuh tezu nSk ; k=k dk o.ku

: fpj 'ksyh eafd; k g& dk0; dk vkjEHk teZu n&k dsI k&n; ZI sg&k g& ; Fkk&

; k#ie.Mye/; orh ikjal e%ijeh; q&A

ukukunhi d.k&l gE; n&k%l qjkafoHkrA

r: irku%l eyä rku irkuulfe'p foHMI rkuA

'; lek[; ; k ykd I fpJqku ' ; lek; ekufu ouku ; nAA

(2) Jh x#jfonkl 'krde-g&; g p&lhx<+l s1984 ea izdkf'kr g&kA

16) Jh tsoh I yik.kofj; kj ir 'ML=iek'krde-& ; g 'krd dk0; djy
nork ^li u* dh Lrqr ds: i eafy[kk x; k g& bl eadfo usbz oj dksdghagfj
: i earksdghagfjgj : i eaf.k& fd; k g& dfo usvi usân; L; HkDr Hkkokack
bl izdkj o.k& fd; k g&

thokReân; lokl ai jeRekue0; ; eA

n& euksfu; Urkja'WUrkjai zHHE; geAA

17) Jh txlukfjkskwi r ^JfuokZ'krde~& bl dk0; ea Hk& x iz kr* Nn
eaI k&'yk& of.k& g& bl 'krd ean&kf | n& egkn& dk ; 'kfu: i .k xk&oln tho
uked dfo usdk' ehjh Hkk"kk eafd; k g& bl dsI k&k I L'I r Hkk"kk eai | vu&kn
fd; k x; k g&

18) txlukfj0; kl dk ^nfjnukjk; .k 'krd* & ; g ekul jkoj ejB I s1984
ea izdkf'kr g&k g& bl eafofHku vk/k&ud fo"k; ka i j cM& I &nj p&/fd; k yh xbz
g& ; Fkk & u ; lon&al q'k fo tk; r&

u plufrajkV&e&sr fuf'preA

nfjnrk tleHok u dfg&pr}

dy&duh H& ; Hok fi e& I kAA

19) MW' ; k&n& ikj'ku dk vU; k&dre& bl ea107 i | viLr& izka k
vy&dkj e&g&; g cy&cy d&I E&k&/kr dj ugh&x; h g& 'U&k&kj'krh* eaU&k&kj ds
ol Urfryok Nn ea114 i | g&

20) txluKk i k Bd ds'krddk; & fuEu I Hkh 'krd fofPNfÜk'krk; uh ea I d fyr gA bl dk idk'ku 1991 ea gA

) Jhí".kkouk 'krde~& bl ea101 i | I jk/kkHkoe~dsgArFk 22 i | jk/kkHkko dsgA ; g vk; kZ Nn eagA Jh í".k dksI oLo ekursgq HkDr dsmíke Hkoka l svkr& i kr bl 'krd eaí".k jk/kk dksvHkn : i eaof.kr fd; k g&

í".k%l ,o jk/k Jh jk?ksgdkfi ee í".kA
,oeHkaeU; s Jhj/kki".k; k#Hk; kAA29AA

i) jkeRo'krde~& bl ea101 vk; kZ; gA bl eagj vk; kZ dsvUr ea jkeRo 'kCn dk iz kx fd; k x; k gA jke dks fuxqkZ o I xqk] }f o v}f I Hkh dk dkj .kkur ekuk g&

fuxqkefi ; Rl xqkfoer-Lot ušogf dhd : .kA
v}fscã ij }f srr-fdefi jkeRoAA81AA

ii) dfork'krde~& bl eaHkh 101 vk; kZ; gA dfork dsfu[kkfyI I kCn; Z dh , d h dYi uk dkbZdfo 'kk; n gh dj I drk gStš h i k Bd th usdh g&

'kqful xI jyan/KQhrauq; fPN'køhuA
e/lafLereonkraeU; sdforsr rnøP; eAA5AA

iv) L=h'krde~& bl eaHkh 101 vk; kZ; L=h tkfr dsek/kq Zykok;] verRo , oanøh Hkko dks ydj jfpr gA L=h D; k gA e/kfjek dh väre I hek! , d h I hek] ft I dksfdrushkh 'kCnka dk I á z kx Nwugha i krk&

e/ljk.kk'kCnkukemDRoaukLr fdefi rnihgA
L=ifr y?kS'knsfleu] dksI; U; kse/kfjekxkj%AA45AA

v) I kCn; Zkfj dk &101 dk; I kCn; Zdksydj fy[kh x; h vk; kZ; gA dfo usmudh ofÜk Hkh Lo; afy[kh gA I kCn; ZD; k gA bl fo"K; ij dfo usvi us fopkj 0; Dr fd; sgA ; | fi yko.;] ek/kq] pk#Ro] I q i I Hkh dksI kCn; Zdk

i ; kž dgk gđ bl ĩfr ea , d rjQ vkuUno/kž i Hkfr vkpk; kđ dh I kđn; Z
fo" k; d /kkj .kk dk mi LFkki u gSrksnł jh rjQ ckexkgž tš sik'pkR; I kđn; Z
'kkfL=; ka dk Hkh vfHker fuc¼ gđ

2) if.Mrjkt&izkLr&'krde~& vHkh 2011 ea jkf"Vª, I ĩr I ĩFkku]
uonyh I s txUukFk I ĩkkf"kr izdf'kr gŷk gđ ftI ds i Fke Hkx ea
if.Mrjkt&izkLr&'krde~ I dfyr gđ bl eavkfn dfo okYelfd] dkfynkl]
HkêeFkj kukFk 'kkL=h vkfn vud dfo; ka dh izkLr eadfo usi | jpuk; a dh gđ
ijUrq if.Mrjkt txUukFk ij 114 i | ka dh jpukdj dfo us Lo; a bl s
if.Mrjkt&izkLr&'krde~ dh I Kk i nku dh gđ

I ĩrdk0; fgekneD; sf'k[kjfk.k I UR; udkfuA

if.Mrjktksjkt r mŪk̄ xsršapšifLeuAA1AA

bl 'krd eadfo usif.Mrjkt txUukFk dh i kpa ygfj; k mudh I kjLor
okX/kkj] mudsdk0; ea i klr vfHkuo vFk] vxkE; k tkfr] vfdy"V' ysk] LQVj I rk]
fodV{k{kj/c/k I Hkh , d I kFk I gyHk gđ

jI xĀk/kj ea ĩje.khFkz ifri knde~dk0; * dh uohu ifjHk"kk nsus okys
if.Mrjkt txUukFk I sikBd th vR; a i Hkfor jgs gđ , d sok.kh nørk dh
I okĪ "Vrk Lor% fl ¼ gđ

je.kh; kFkž-U; Lrk%dk0; si fri kn; flur ; PNCnka

oknørkorkj%if.Mrjkt%I t; rġAA55AA

2) dfo johlzi .Mk ds'krd dk0; & bl h 'krd dk0; ijEijk dsVŪrxž
dfo; ka ea eŪk0; Jh johlz dēkj i .Mk }kjk fojpr 'krd Hkh I fēfyr gđ
Jh johlz dēkj i .Mk }kjk fojpr uo dk0; I xgkaea'krda dk Hkh I ekoš k gŷk
gđ ; Fkk i .Mk th }kjk vius I re dk0; I xg ^dk0; dšoe~ dsVŪrxž nks

'krdkadh jpuK dh xbzg& 1- l d kj 'krde-2- nqtZu'krde-bl h dsI kFk v"Ve
dk0; l xg ^krnye~ eai .Mk th }kjk vkB 'krdkadk fuekZk fd; k x; k g&

1- 'kkjnk 'krde-2- LorU=rk'krde-3- fi z, k 'krde-4- mRdy 'krde-
5- l iir 'krde-6- thou 'krde-7- Hkkjr 'krde-8- v}f 'krdeA

bl h 'krd ijEi jk dksvkxsc<krsgq xqtZj ins'k foHkk.k Jh johUnz dækj
i .Mk }kjk vi usuoe-dk0; l xg ^dk0; ker rjfx.kh* dsvUrxZr pkj 'krdkadk
l eko'sk fd; k x; k g&

1- rsdsu tkuh ega 2- Hkok.kb'krde-

3- fo'osojh 'krde- 4- r".kk'krde-

mi ; Dr 'krdkaeal s, d 'krd ^rsdsu tkueg's 'krd y?kq'kks'k i zdk grq
iLrq gA

^dk0; dfoe~dk0; dsvUrxZr&

1- ^Hkkd eLra ro nD l tZue~ bl ea100 i | oAkLFk Nan ea bzOj dks
l efiZr gA

2- ^kuk; ue~ ea101 i | /ku dh egUkk dksydj fy[ksx; sgA bl eadkd
o dks y iz ukkij 'ksh eadFkkoLrqdksi wkZdj rsgA HkrZfj ds^l o'xqkk
dk ^pue-vkU; flr dsvk/kkj ij fy[ksx; s; g i | 'krd dk0; ka ea uohu
'ksh dk i frfuf/kRo dj rsgA

3- bl h earrh; 'krd ^l d kj 'krde~ dsuke l sl adfyr gSbl ea vuqBij ~
Nan ea100 i | ka ea l d kj dh fuLI kjrk dk o.kZu gA

4- nqtZu 'krde-& 101 i | ka ea nqtZu dh nqVrk dk thour fp=.k gA

o) 'krnye~&

'krnye~dk0; l xg 2002 ea izdkf'kr gqkA bl l dyu ea10 dk0; ka
dk l dyu gA dfo dk : >ku 'krdy[ku dsifr vf/kd gsvr%10 dk0; ka ea

I svkB dk0; 'krd&dk0; gSrFkk ^vudny ygjh* o pØokr%nksväre dk0; bl fo/kk I sfHkUu gA vKB 'krd dk0; bl izdkj g& (1) 'kjk nk 'krde-(2) LorU=rk 'krde-(3) fiz k 'krde-(4) mRdy 'krde-(5) I iir 'krde-(6) thou 'krde-(7) Hkkjr 'krde-(8) v}f 'krdeAA

① 'iEke 'kjk nk'krde* & ea ek; I jLorh ds ifr viuh Hkkoukvka dh vfhk0; fDr dh gA ek; 'kjk nk dksueu djrsgg dfo dgrsg&

I a kj?k;fofi usxguW/kdkjs
 us=snkr I n; kfoeyaidk'ka
 d.Bsp ; k dFk; fr Lol qk fuR; a
 rla'kjk nkai dy 'kL=e; haekeA¹⁵

② 'LorU=rk&'krde* & eadfo usLorU=rk dsegUo dk i fri knu fd; k gA ^, d vkj ijk/kku I i usggI qk ukq* dsegRo dsvk/kkj ij i ifr dsLorU= thou dh vkj baxr fd; k rksnW jh vkj LorU=rk dsuke ij gksjgh LoNUnrk ij 0; x; Hkh fd; k gA

nSkLorU=s | d;ktulfr%
 HDr³si 'kph I dyk%I qhrka
 vU; k; ekxpfyrag ykdu~
 I k jktulfr'p nnkr 'kDreAA¹⁶

bl izdkj LorU=rk dsl kFk vuqkkl u o I a e Hkh vko'; d gA LorU=rk dk vFkZ LoPNUnrk o mRÜkq[kyrk dnkfi ughagkrka dfo usorZku ea0; klr fo"kerk o fol xfr dkscgr gh vPNh izdkj I sn'kkz k gA

③ fiz k'krde~& 'fiz k'krde* eadfo exykpj.k ds: i eadN i |ka dh jpuk dsckn fo; kx nqk I smRi Uu je.kh; Hkkoka dksân; eaj [kdj gh fiz k'krd dk izk; u djrsgA (fiz k&5) fiz k dsfo; kx eadfo dks I kjk fo'o gh foi fjr i rhr gkrk gsvr%, d h fLFkr eafi z djshkh rksD; k dj&

'k; afiz s= I nusizk; L; ik=e~
 I heR; fuR; feg eaxfyrag xk=eA

I K; annkr onul; fu'K/KLrs
njsfi z; dFk; fdadj.lh; e | AA⁷

dfo fi z; k dse/kj e/k I k0n; Zdk vfhkyk"kh gsvk; ml h fi z; dsfojg ea
gh og bruh I qnj dk0; jpuk djuseal Qy gks i krk gA 'fo; kxh gksk i gyk
dfo vkg I smi tk gksk xku* dh rjg dfo Hkh vi uh dk0; jpuk dk I Ei wkZJks
vi uh i fedk dsfojg dksgh nrk gA

(4) mRdy'krde-& mRdy dfo johnz dækj i .Mk dh tle Hkfe gsvr%
mRdy in'sk dk Lej.k u fd; k tk; ; , d k rks I Etko gh ughagA vr%'mRdy'krde~
dk i kj Etk dfo xte nrk dksueu djrsgq djrk gA mRdy Hkfe dh i jkrurk]
dkskkdz dsf'kyi vks; e; kñki jkSkÙke dh Hkfe 'i jh* dk o.ku djrsgA ogk; dh
ufn; ka__ ogk; dsifo= LFKku ; Ki jh (; kt i jh) __ foj tk ek; dk__ Hkpusoj dsifl ¼
egkn0 eflnj vkfn I eLr LFKkuka dk o.ku djrsgq sdfo 'l kgfl dk%dfyÅk*
dh ifl ¼ I fiä dkspfjrkFKZdjrs gA ogk; vHko gks i j Hkh I jLorh dk ojn gLr
gA nfjnark dsmi jkUr Hkh ogk; ds0; fDr cgr I Ttu o I qn; gA vkxsmRdy
Hkfe eavk; sp0okr dk o.ku dfo usfd; k gA

okR; k dæk| Hofr I [K dæk ok p0okrk
ou; k ?Kjk dFKeg dykSdy: i RoefrA
n0K0Ur k foo'kt urk i k.ki HkayHUr
ekxkukLr icyl e; sdÙk0ok| urueAA¹⁸

vr ea yxHkx 40 i | ^cu/ku* dks ydj fy [ks gA Hk; dj p0okr]
vHkko ka0 nfjnark dsckn cu/ku gh gStks thou dksck/ksj [krk gsvk; ge I c ml h
cu/ku dsv/khu g&

cu/kuL; o; ankl k fuc'k cu/kusi oA
tlerksej.la; kon-cu/kuafg fpjUrueAA¹⁹

(5) 'l iir'krde~ & ea n0Hkk"kk I iir dks 101 i | I efi h gA I iir
I jy] I jI o e/kj Hkk"kk gA I iir Hkk"kk ykdfgr dks /kkj.k djus okyh vks;

/keZ/kkj dks i dkfgr djusokyh gA

verk ykdHk'kş aykdkulafgr dlfj .kA

/Mj .h /keZMjk; k xAş ai ki ulf' kuhAA²⁰

dN iæUk tu I Lİr dks erHk'kk dgrs gA I Lİr ea gh gekjs I Hkh
i kphu xBFk fy[ksx; sgA gekjs I eLr Kku&foKku o pruk dk vk/kkj I Lİr
Hk'kk gh gA I Lİr Kku dh Hk'kk gSrfkk fcuk I Lİr dsge vi us i kphu Kku
dh /kjsgj o vi uh I Lİr I sfojr gksx; sgA

I Lİr Hk'k eanhuk th.kZp e; I LİrA

'h.kZ | I Lİr k 'Hk'k {h.kk Hkj rh Hkj rAA²¹

bl idkj I Lİr ds i pkj & i d kj dsfy, dfo us' l Lİr 'krde* dh j puk
dh gA

6) **thou'krde~& ^thou'krde*** ea thou ds I d k&n d k thou ds mrkj
p<koka rFkk thou ds fofo/k jaxkao thou ds fofo/k n' ; ka dk o.ku fd; k gA thou
dh vl kjrk dks n[kdj i zu mBrk gSoLr r% thou gSD; k\

v; krtg {k.ks; kfr i fr {k.kafg umrueA

vl kjs [kyql d kjsfd fenaon thoueAA²²

vkxs dfo fofo/k mi ekus ds } kjk thou dh vFkòUkk dks I e>rk gA dgha
dfo us thou dks tfVy crk; k gSrks dghaok; qdh rjg ppy] dgh vflFkj ?kæon-
rks dgha 'kkUr fu> j dh rjg] dgha Qnyka dh cfx; k; I k vkufUnr vks] vi uh
vkRe' k fDr ds } kjk dkbZ Hkh I d[ke; thou thusea I eFkZ gks I drk gA , d o{k
I s thou dh rgyuk dj rsgq dfo dgrsg&

thoual jyko {k%l kknQyef.MrA

I ksu {lersn[ladBkj?kreo r rAA³

bl dsmi jkUr Hkh dfo thou dsjgL; dh vksj l dsr djrsgq dgrk gsfid
thou dk mís; gjl rsjguk o nli jkadksHkh gjl kuk gS, s k gh 0; fDr ohj dgykrk
gSrFkk iFoh ohj Hkkk; k gh gsrh gA vr% tks thou ftruh l gtrk l s thrk gS
oLr%ogh thou thrk gA

(7) **Hkj'rde-&** 'Hkkjr'krd eadfo Hkkjr ea tle yusdksvi uk l kkkk;
ekurk gA xakj; epk l sfl f'pr o fgeky; tS seLrd l sl qkshkr Hkkjr dk
xkjo l ofofnr gA Hkkjr dh /kjk ij vkt Hkh t; izk'k tS sykduk; d tle
yrs gA orëku eafLFkr; k; dN nli jh izkj dh gksx; h gA vc Hkkjr dh l i'fr
xak l v[kus yxh gS vc Hkkjr dh 'bl qk d'f'cde* dh Hkkouk l ekir gkdj
l oE HknHkkouk 0; klr gA

Hkkjr ds ikphu Kku&foKku] Hkk"kk l i'fr] fopkja dh 'kkrk rFkk
^rUoefl * tS h mnkUk pruk ds xkjo dks; kn djrsgq orëku ea thou ds
vHkkokh 'kkk.k] yqBu] ?k'kz k vks food 'kk; rk l s dfo ihfMf gA orëku ea
l Hkh fLFkr; k; foi fjr gksx; h gSvks ge visxkoe; vrhr dksNkMedj vius
LokFkzo ek= /kuktZu eajr gS dfo usbl h onuk dksHkkjr 'krd eavfHk0; Dr
fd; k gA

(8) **v}S'krde-&** dfo jolUnzi .Mk eyr%n'kZu dsfo | kFkz gSvr%gj jpuK
eamudk nk'kZud 0; fDrRo p=d gh tkrk gA vf/kdrj jpuKvkaeamlga thou ds
okLrfod rRo o thou dh vl kjrj {k.kHkagjrk dh vksj baxr fd; k gSfdarq
^v}S'krde* eamlgkas ^cā l R; a txflE; k* ds onkUr fl kUr dk ifri knu
fd; k gA l rfpnkUn : i v}S&bZoj dk ueu djrsgq Kku dsegRo ij cy
fn; k gA thou eavkpj.k dh 'kkrk rFkk dekd dh fuLokFkrj ij cy fn; k gA
r".kk dksNkMedj thou ea l ehko ij cy fn; k gA ^v}S'krde* ea117 i | ka
eadfo usv}S'pruk dk foLrkj o HknHkkouk dsfouk'k dh dkeuk dh g&

o/k'qfurjkafo'os [k.Mk es }\$psuka

}\$afou' ; r'qfuR; aukukRoHnHkouAA²⁴

dk0; ke'rrj'ax.kh ea12 l adfyr dk0; ka ea l s4 'krd dk0; gA ^rsdsu
t'kuheg\$] 'Hkok.kb'krde~] 'fo'os ojh'krde~] r".kk'krde~ vkfnA

2) jketh feJ ds'krd=; & feJ th us ^rhFKknde~ ea vo/k'krde~
iz kx'krde~ dk'kh'krde~rhu rhFKZLFkyka dk o.ku fd; k gA

3) vo/k'krde~& eav; k\$; k uxjh dsfofo/k jktkvkavkj ml ds i k\$kf.kd o
, srgkfl d egRo dks ifrikfnr fd; k x; k gA bl eav; k\$; k ds vudl i fo=
LFkyka dk o.ku g&

i kouarhFlesf%fguhukai q; 'WfyuleA

I hrkdqMke/Musu l eLrshkjrslereAA27AA

dfo us vo/k dh or'ekudkfyd fLFkfr; k\$ f'k{k'kd'bnka fo'ofu | ky; k\$
fo}kuka vkfn dk Hkh o.ku fd; k gA

4) iz kx 'krde~& Hkjr ea i fo= rhFKZLFkyh rFkk xax&teuk] l jLorh dk
l ae LFky iz kx fo'k\$sk egRo j [krk gA dfo us bl 'krd ea l ae LFky]
v{k; oV] Hkjr }kt vkJe] l r'<+fdyk vkfn egRo i wkZLFkkuka dk o.ku fd; k gA
rhFKjkt iz kx ea l l i r dk vi uk fof' k"V LFkku gA vr%dfo dgrsg&

I h i rok³e; L; ki x\$goal }Bqjkt rA

Nk=k'p 'kkldrkjksfo }kl ksfujr%l nkAA25AA

dfo us iz kx ea t'lea vudl egki q "kka o vudl vknj.kh; 0; fDr; ka dk
o.ku fd; k gA

5) dk'kh'krde~& dk'kh'krde~eaokjk.kl h dh efgek dk o.ku gA Hkjr rh;
i jEijk ea dk'kh e'qDrnkf; uh] no'uxjh] /ke'uxjh ekuh tkrh jgh gA bl ea
vudkud eflnj k\$?kkV k\$ i hBka dk o.ku gA

dfo us vkfn xq 'kədjpk; ʔ jkekuUnkpk; ʔ dchjnk] if. Mrjkt
txlukFk] dsko] Jhg"q] Hkêks th nhf{kr] dVik=h th egjkt] ckcwgfj'kpln
vkfn vucl foHfir; ka ds uke dk Lej.k dj dk'kh dh egUkk dk ifriknu
fd; k gA

dk'kh fo' ofo | ky; o ogk; dsfn0; fcjyk f'ko eflnj dk o.ku Hkh fd; k
x; k g& **fo' ofo | ky; sdk'; lafo' ouFKL; eflnjeA**

f}Lrhj; afo'ky ˘p ykds[; kral eŕToyeAA

foMyki fjokjL; cyno I #hejkuA

fn0; f'loky; L; kL; fuekz k i fFrISHpAA

24) **egkno 'kL=h dk Hkj r'krde~&** bl dh jpuk 1954 bž ds i wZ gpA
egkno 'kL=h usHkjr 'krde~ea ekrHkie ds xk] o] jk"V^a i e] nšk dh oržku
nqZ kk rFkk ml ds i u: RFkku dsfy, dfo usvi usHkka dks i jh gkfnždrk ds l kFk
0; Dr fd; k gA Hk"kk dh i kat yrk] 'kCn&l k/kuk] in'kš k vkš dYi ukvka dh
je.kh; rk dk ; g dk0; mRi "V mnkgj.k gA ; g , d l qnj jk"Vxhr Hkh dgk tk
l drk gA tksnškie dk Hkko i kBdka dseu eal pkfjr djrk gA

25) **cztkuln dk xk/kpfjr'krdd0; &** bl ds jpf; rk cztkuln gA bl ea
100 i | ka ea xk/kh th dk tUe] f'k{kk] vYhd k ; k=k rFkk Lok/khurk l xte ea
mudk dr0; fpf=r gA dgh&dghavl l i r 'kCnka dk iz kx Hkh dfo usbl dk0;
eafd; k gA ; Fkk&

gk l ožksnl; e; h Hkt Urs

dylfr dšyU; erkyHUra

foxfgz k t hou; ki uk;

djkrHkjsHkofur f[kukAA56AA

26) **Jh fuokl 'kL=h dk dfyifjnou'krde~&** Jh fuokl 'kL=h ds
dfyifjnou'krde~eavk/kfud fLFkr; ka dsfu: i.k dsfy, foMEcu 'kšyh dk

I kFkD mi ; ks fd ; k x ; k gA bl ea l iir if. Mr dks vk/kfud thou dsifr
I gkufkfr ughagA i kEifjd eW ; ka dh vLfk ds l kFk og vkt ds l ekt dh
f[kYyh mMrk gA ; g l iir pfinzdk] 1990 ea Ni ka

27) **dk'kuFk** dsfoKku'krde} nkfnukjk ; .k'krde-(nook.khl oPl %5]145)
tksek= Lrfr dk0; gA

28) **dk'kuFk feJ dk fo | ki fr 'krde&fo | ki fr** dh i nkoyh ea l sl kSi nka dk
cMk l j l i | kuokn i Lrfr fd ; k gA i nkoyh ds vuq i Nm dsp ; u] Hkkok o
xkgu o ey ds vLokn dh n"V l svuokn mnkgj .kh ; gA dkfeuh dj k, vl ukus
i n dk vuokn bl idkj gA

ifj'ky; fr Lukuar : .kh dkeSrk i UrIrka

igjfr dkeSck.kZkfl rka i ; rk dk<eAA

'keZ th dk vuokn 'kfcnd u gkdj j pukRed gA l kFk gh ey Hkko/kkj k
vks l iir Hkk"kk dh ifj"iir vfk0; fDr nksuka dh j{kk dh x ; h gA

29) **Jh cãkulln 'keZ dk rlo'krde-& Jh cãkulln 'keZ dk fopkj i zku**
dk0; 'rlo'krde~mYyS[kuh; gA bl eafopkj ka ds vMEcj o i k[k.Mka dk R; kx
dj rlo dh xošk.kk dsfy, vka ku gA

30) **fnušk plnz dk HkjrxkFk & 1891** ea tUea nUk nušk plnz fenuki j
egkfo | ky ; vks ckn ea t ; ij dsegjktk dkWst ea vxst h ds i kQ j j gA
l iir ea budk igyk dk0; HkjrxkFk 1943 ea vk ; ka Hkê eFkj kukFk 'kkL=h
us bl dh izka k dh gA ; g 'krddk0; gA bl ea eUnkØkurk oUk ea Hkjr ds
, frá] oržku vks Hkfo"; r-ij dfo us Hkko i wkz foe'kz i Lrfr fd ; k gA

bl ea i kphu xks o dk vk[; ku Hkh gSrks oržku thou ds ; FkFkZ dsfp=
Hkh gA

31) **Jh/kj Hkldj o.kdj ds 'krd dk0; & budk tUe 1919** ea gyk
ukxij fo-fo- ea i k/ ; ki d j gA bl gkus 2 'krd dk0; ka **Hkj rj Ru'krde}**

Lokrlk; ohj 'krde~ dh j puk dhA Lokrlk; ohj 'krde~ ea 101 'ykdka ea ohj l koj dj dk xqk xkšo Kku fd; k x; k gA

32) jkedj.k 'kekZ dk iFks 'krde~ & jkedj.k 'kekZ dk tUe 1928 ea gq/kA budk iFks 'krde~(1988) ea izdkf'kr gq/kA

33) rkjkulFk rdjRu dk dkf'kjkt dkuu 'krde~& ; g ^dk' khfo/kkl qkkfuf/k* ea Nika ; g if=dk 1 tu 1866 dskdk'kh dsjkt dh; I ði r egkfo |ky; I s i kjEHk gq hA

dk'khjkt dkuu 'krde~ea jkt; ea iztk ds chp I EHkko o Nks/s I s Nks/s vkneh dksjktk dscjkcj I e>stkusdh ckr dgrk gA

34) vkRekjk ejs'oj dk vk; kZkrde~& egjk"V" dsefcbZfuokl h ^vkRekjk ejs'oj* dh bl dfr dk izdk'ku 1906 ea ordV'soj enzkky; I s gq/k gA

35) MWješplnz 'kpy dk foHkoueēākulh 'krde~& bl dk0; ea I gjHkjr rh dsveji r ia cākuln 'kpy dsifr HkkoHkhuh Jk' tfy vfi r dh xbZ gA

36) Jh dSyk'kulFk f}onh dk x#egkRE; 'krde~& bl dfr dk izdk'ku 1980 ea I çksk izdk'ku dkuij ea gq/k bl ea x# dsegkRE; ij izdk'ku Mkyk x; k gA

37) Jh jaxordV'soj dk dIQh'krde~& 20ohal nh ds0; x; i zku bl 'krddk0; dk izk; u vkpk; ZJh jaxordV'soj usfd; kA

38) Jh jkenosdr fo; kx'krde~& bl 'krd dk0; eadfo usl eo; Ld fe= vkl nyky I prh ds fojg Hkkoka dks vi us ân; ea I atkdj dN okLrfod o dkYi fud Hkkoka dks fi jks k gA

39) MW'konük 'kekZ ds'krd dk0; & nòok.kh I ðdr i fj"kn I sfnYyh I sl u- 1982 I si zdkf'kr LQfirZI Ir'krh eafduRqkrde~uked 'krd dk0; dk izdk'ku gq/kA LQfirZI Ir'krh ea 1982 I si wZizkhr bu pkj 'krdkadh Hkh I puk nh xbZ

gA 1- dk0; dkj.k 'krde- 2- xkkokehryl hnl 'krde- 3- dk0; iz kst u
'krde- 4- fo | ki ktu 'krde-

Mkwf' konuk 'kekzproph us ; k=k'krde} I hchjeu'krde} dkyeDI Z
'krde} fo | k'krde} ; kookor 'krde rFk ^gk gk gpgj 'krde-vkfn vud
'krda dk Hkh izk; u fd; kA

40) JhkedSyk'k ik.Ms dk Hkj'rkrde-& bl dk0; ea101 i | gftuds
ek/; e l sdfo usvi usjk"Vh; xkjo dh vfhk0; fDr nh gA

41) Jhcnufk >k dk 'kd'ykd'krde-& bl 'krd dk0; eajk"Vuk; d
egkRek xk/kh dsngkol ku ij ol Urfrydk Nm eaân; dsmnxkjka dksdfo us
0; Dr fd; k gA

42) cãkulh 'ky dk xk/khpfjre-& jk"Vh; Hkkouk l svks i kr bl dk0; ea
egkRek xk/kh dspfj= ij izdk'k Mkyk x; k gA

43) Mkwjeskplnz'ky dk xk/kh xkjoe-& bl dk0; eajk"Vfi rk egkRek xk/kh
dsjk"Vki ; kxh dk; k&dk fooj.k i Lr gA

44) Jh d".k l eoky dk bflnjkdfrzkrde-& bl eaJherh bflnj k xk/kh ds
0; fDrRoJ dfrRo , oa'kkl dRo dk l efpr fu#i .k gA

45) Jh jked".k 'ML=h v0; ; dk bflnj k'krde-& bl 'krd dk0; ea105
'ykd gftueabflnj k xk/kh dsjktuhfrd thou ij izdk'k Mkyk x; k gA

46) Jherh 'kurmoh jk Bh dk bflnjki z kLr'krde-& bl 'krd dk0; ea
bflnj kxk/kh }kj k nsk dh l ok eafd; sx; sdk; k&dk i fjp; gA

47) jkt unzfeJ ds'krd dk0; & jkt unzfeJ usyxHkx 44 'krd dk0; kadh
jpuk dh gA

1) vk; k; kã 'krde-& vk; k; kãDr'krde-dh Hkfedk ea l Ldr y[ku
dk iz kst u Li "V djrsgg i ks vfhkjt th Lo; afy[krsgSfd& Bfy[krk gj] dpy

ek ok.kh I svu.k gksdsfy, \ ftu fo | konkrprk i i; x#tukausbI yk; d
 cuk; k mudk xkjo eku c<kusdsfy,] ftI i fo= noHkk"kk dh dekbZ [kkrk gw
 ml dk 'kyd ppkusdsfy, A bl y[ku izk'ku dk dkbZ LokfHkeku ugha ng fHkeku
 gksudk rks iz u gh ughamBrk gA

Li "V gSfd ; 'k%i kflr ; k fdl h vfHkeku dsfy, ughaoju~I ldr ok.kh
 I s½k eDr dsfy, fy[krk gA I ldr dsifr I eizk vkj mudh , dfu"Brk ds
 ifr eLrd J% I svour gks tkrk gA bl ds vfrfjDr mudh fouerk I eLr
 i k Bdkadsfy, ij .kk o LQfirhkf; uh gA

vfHkjt th ds ldr I kfgR; dh izkd k xS'vfo' ofo | ky; ds
 I ldr foHkxk/; {k gezt skch di yV fMukfcyh oSysVkbu usbl izkj dh g&
 I have persuel your sanskrit poems and it was a pleasure to me to learn
 them. How beautifully and fluently the sanskrit longuage is still writtern
 in India at this time and how devotedly and ably you are giving up
 sgourself to this yet difficult task.

(2) **ijEck'krde~&** Hkxorh ijEck (nqkz) dksvfi r 'krkf/kd Hkqt A iz, kr&
 fuc¼Lrqr; kadk ; g l xg Lrks=dk0; dh f?kl h&fi Vh ijEijk I sl oFkk i Fkd~gA
 bl ea Hkxorh ijEck ds cgqr fo'kSk.kek= gh ugha gS vfi r qjpukdkj dh
 vkReh; vkfrz, kadk izk'ku Hkh gA bu vkfrzuonuka ea vUr I kfgR; d fcEc]
 mRi fkk; arFkk I jI dYi uk; afo | eku gA oLr%; g Lrks= ek&cV/sdsI dkn I k
 i rhr gsrk gA

vfHkjt I Ir'krh& bl ea7 'krd&dk0; kadk I dyu g&

(3) **uoHkjr'krde~&** ea 102 'ykd gA bl ea Lokra; kskj Hkjr ea iuih
 nqi dfuk; kadk euLrki kRed fp=.k gA

(4) **ekr'krde~&** 104 i | gA bl ea jpukdkj dh vHkri dZ ekrfu"Bk dk
 n'ku feyrk gA oLr% tlenk=h egh; I h vfHkjt th noh ds Jhpj .kka ea vfi r
 dfo dh Hkko HkDr gh dk0; cu xbz gA

(5) **ihkrexy'krde-&** bl ea104 i | gA ; g jk^uV^a , drk dh n^uV l s, d foy{k.k dk0; gSftl ea ijEijk dksNkM+jk^uV^a dks tkM^usokysuur i frekukadk i Hkk^r&Lej.k i Lr^r fd; k x; k gA

(6) **I Hk^u'kriskj'krd &** bl ea102 i | gA ; g oLr^r i jkM/h gA ftl ea i kphu i | kads^A/kk[±]k dks i fjo fr^r dj f^u'k^uV&gkL; i h^uk fd; k x; k gA

(7) **pr^uh^ukrde-&** ; g , d d^u dk0; gA tksdfo }kj k 0; fDr fo'k^usk ds i fr fy[kk x; k gA

(8) **Hkjrn.Mde-&** n.Md Nanka ea Hkkj^r dh i z kflr gA

(9) **I Ecksu'krde-&** ea100 i | ka ea vU; ki n^us kka dk I dyu gA

i ^upd^u; k & feJ th dk f}rh; dks kdk0; gA bl ea5 'krd dk0; gA

(10) **foeku; k=k'krede-&** ; g l i^ur dfor^u ea i Eke o^ugre-foeku; k=k^uhko o.k^u gA bl ea fnYyh l sfl xki j rd dh foeku ; k=k dk i R; {kku^uj r o.k^u gA foeku dk m/o^uj kg.k vorj.k vU^r0; bLFkk rFkk foeku l sfn [krs vkdk'k] e^usk , oai Fohadk vnHkk^r__ jkek ^upd o.k^u dfo usfd; k gA

(11) **ckyiR; feKku &** 'krd dk0; gA ckyh }hi ds l kfgR; dk jkpd o.k^u gA

(12) ; o l kfgR; 'krde-& tkok ds l kfgR; dk jkpd o Kkuo/k^ud o.k^u gA

(13) **I jHkjrn.Mde-&** l i^ur Hkk^ukk dh i z kflr gA

(14) **nook.kg^uplj'krde-&** 'krd dk0; ea nook.kh l i^ur dk vi^uku djus oky^uka ds i fr vk^uks k of.k^r gA

(15) **I i^ur'krde-&** ; g y?k^ukrd l i^ur dh JhenHkxon-xhrk ds l eku eg^uoi w^ukz gA bl y?k^udk0; dk n^u jk uke&dLekr~l i^ure/; s e^u gA bl ea 103 vu^uV^uq~Nanka ea l i^ur ds vk/; kfred /kfe^ud l k^ui frd] 0; kdj.kkRed ekfl d o l kekftd egRo dks vdkV; rdk^u ds l kfk j s [kk^udr djrsgq ml ds v/; ; u dh vi fjk; r k dks fl ¼ fd; k x; k gA

vflkjkt l gl de-& ; g prfzk dskdko; gA nl 'krd dko; kadk l dyu g&

(16) izsk'lrde-& ; f{k.kh dks i f"kr ; {k dsog l ns k gStksdFkkf ~ pr-mUkj e?k eavfHko; Dr ughagks i k; sgA ; g e?knr dk ijd dko; gA ; g mi tkr Nn eafy [kk x; k gA

(17) /kjk.Moh; e-& l X/kjk Nn eai z khr ekyo?oj Hkkstno dh i z kflr gA dko; ds vflre l kr (101&107) i | ol Urfrydk ea gA

(18) fgekpy'lrde-& fgekpy i ns k dh HkkSkfyd] , frgkfl d] i ki frd , oa /kkfeZ l Ei r~dk vR; Ur eukje o.ku gA bl ea 107 i | gA

(19) Hkjrhifjnou'lrde-& dh j puk ykduk; d jktho xk/kh dh fueZ gR; k dsckn dsgh dN ?ka/ka eapZgA dfo ekuuh; jktho xk/kh l sxgjs l Ec¼ FkA vr% mudk vol ku l qrsgh og vJfoxfyrgksmBkA ; g dko; Hkkjr ekrk ds (jktho&fufelkd) foyki ds: i eafy [kk x; k gA bl ea 107 vuqVq ~gA

(20) mTtf; uh'lrde-& ea 103 i | kaea , frgkfl d /kkfeZ o l ki frd egRo dks j [kkadr fd; k x; k gA dkfynkl egk l o dh i jEi jk dk l kaks i kx fp=. k gA

(21) oSkkyh'lrde-& 102 'ykdkaeoSkkyh ds , frgkfl d] /kkfeZ o l ki frd egRo dks j [kkadr fd; k x; k gA

(22) foLe; ygjh & 105 i | gA , d vf/k{ksi (Satire) dko; gA ft l eai R; sd i | dk prfzpj.k n"Vofr eafole; efr fpUkaal ekir gkrk gA dfo usbu i | ka ea < j l kjh] vki jkf/kd] "kkM; kfu=d fo i fr; kadksn [kdj foLe; 0; Dr djrk gA l epk dko; mRdV jk"VHkfr&Hkkouk l svks i ks gA

(23) vlfLr'lrde-& i ks jktUnzfeJ dsml oDr0; dh dko; kRed i Lrqr gS tksmlgkuseSu i gh eavk; kstr nook.kh i fj"kn} ubZfnYyh dsokf"kd l ekjkg ea v/; {kh; Hkk" k.k ds: i eai Lrqr fd; k FkA oLrqr%; g i fj"kn-dsv/; {k in l s fuoUk gksjgsFkA bl dko; eal i r fojks/k; kadks [kydj QVdkj x; k gA bl ea 100 'ykd gA

(24) xqj'krde-& bl ea104 i | gA vuqVq Nm ea xqjkr dh l okz/kd efgek dks0; kfi r fd; k x; k gA

(25) ikd'kl u'krde-& i kfdLrku dsl kFk fNMsdckfxzy ; q ea vi uk l oLo gou djusokysHkkj rh; ohjka dk Lrou fd; k x; k gA ; g jpuk ; q dsl edky gh fy [kh xbz gA

(26) exexthw; kDr'krde-& ; g nit jk Lora= vU; kSDr'krd gA bl dk0; dh fo'kkrk ; g gSfd bl eaek= ex (fgju) rFk exthz('kj) dksvkU; cukdj ukuk idkj dh a | kuo" ekuoh; l onukvka dk idk'ku fd; k x; k gA

(27) vkrAokn'krde-& bl dsjfp; rk MkwHkkxhj Fk i z kn f=i kBh 'okxh' k' kL=it' gA ; g dfr nksHkkxka ea foHkDr gA i wkkZ ea 51 Nm gSrFk mUkj kZ ea 60 Nm A

bl ifr dsi wkkZ dk uke vkrAokn rFk mUkj kZ dk jk"Vokn fdUrqnksuka gh [k.Mkaeao.; fo" k; vkrAokn gh gA i wkkZ ea vkrAokn dsvkUrfjd o nskt dkj .kkael yu jkturkvka }kjk vi uk; k x; k i z kkl fud 'kSFkY;] i Mks h nsk dh dWuhfr tksvkrAokn ea ifjofrZr gksx; hA

mUkj kZ ea i Mks h nsk i kfdLrku }kjk i atkc dsykska dkscjxyk; k x; k rFk fontg dsfy, l j mBkus i j mlga i f' k{k.k o vk; qk nsuk i kjEHk dj fn; kA

i atkc ea, d h fLFkr; ka dsfy, ftruk nskh i kfdLrku Fk mruk gh [kn i atkc dsyks rFk mruh gh gekjh l jdkj nskh gA ^vkrAokn'krde* eadfo usRdkyhu i fjfLFkr; ka dstksfp= [khp sgamueadghaHkh vfr' ; kSDr ughag&

dnkfpUqurkj , rsegUrksu UK.oUR; glnq[keLekdek' lq

rnh; kSrqd .kSH'lafn0; : i kSfnfo LQkn'kna fouk us fl f'AA

vkrAokn'krde- dk idk'ku 1992 ea l LdrHkkj rh] okX; kspruki hB] f'kokyk] okjk.kl h l s gq/kA

(28) 'kĀjh'krde-& bl 'krd dsjpf; rk MkW I w Ēf.kjFk gA ; g 1999 ea
 ijh I si d'kr g'k gA bl 'krd eadfo us'kdjpk; Zdsvkfni hB ūkĀjh dh
 'kkkk dk o.kū fd; k gA bl eadfo us i kdfrd I kōn; Zo , frgfl d rF; ka dk
 o.kū fd; k gSrk's'krd ijEijk dsvuđ kj 'kknlyfoØhfMr NUn dsek/; e I sxqk
 v'kdje; h Hk'kk dk iz kx fd; k gA bl ea nks 'ykdka ea exykpj.k] 101
 'ykdkaea'kĀjhi hB dk o.kū rFk 5 'ykdkaeadfo usvi usoak dk i fjp; fn; k
 gA bl idkj 108 'ykd bl I dyu ea gA 'kĀfxjh ioŕ ij ½; 'kĀ efu
 I i Ruhd 'kĀjh i Mka ; gk vkfn 'kdjpk; Zdk i Fke i hB v'k' 'kjinEck dk eflnj
 fo | eku gA dfo us ūkĀjh okfI ; ka dh I Ei w'z thou 'kSyh dk o.kū bl ead; k
 gA 'kdjpk; Zdk e.Mu feJ I sokd; ū I g'ojkfn; ka dk f'k"; Ro xg.k] i hB
 LFki uk 'kjinEck ds eflnj dk o.kū] jFk ; k=k] Lo.kLFki d Ā] HkjrhrhFkZ dk
 i kf.MR;] mudh fo }r-I Hk] xhrk Kku o v }&okn o.kū vkfn I Hkh dk o.kū bl
 'krd eagA

bl idkj jktūnz feJ ds 26 'krd dk0; rks id'kr g'k fdUrq

- (29) vfhkjt 'krde~
- (30) plš 'krde-rFk 'krd i 'pn'lh dsvlr xŕ
- (31) v ; kš ; kškj 'krde~
- (32) fo ; kx0; kgkj 'krde~
- (33) i ūdj 'krde~
- (34) ojnšoj 'krde~
- (35) 'ku 'krde~
- (36) ½"kl gl uke 'krde~
- (37) dfo l gl uke 'krde~
- (38) dfyuoju 'krde~
- (39) gjxlgħxĀk'krde~
- (40) dLePNrde~
- (41) mi kyEHk'krde~

(42) **vutfr'krde~viɔkf'kr gʌ**

bl iɔkj blgkaus44 'krɔ dko; kadh jpuɔ dj 'krɔ dko; kaeavHkri ɔZ
mi fLFkr ntZdj; h gʌ

fu"d"lZ&

fu"d"lZ%dg l drsgfd 'krɔ dko; kadsy[ku dh , d foLr ijEijk
gʌ ve: d dfo dsve: d'krɔ l sydj vokpu l ldr ok³e; rd 'krɔ dh
y[ku dh , d vuojr~/kkjk iɔkgeku jgh gʌ l [; kRed nfv l sgh ughaoju~
l kfgR; d nfv l shk; s'krɔ&dko; , d mri "V dko; fo/kk dsxko dks i l r gʌ
l e; dsifjorZ ds l kfk 'krɔ dko; kadh 'ksh ealkh i fjorZ gʌk gʌ dN 'krɔ
dko; l ɔkn 'ksh eafy [ksx; sgfo" k; kadh uohurk Hk 'krɔ dko; kaeafn [kk; h
nrh gʌ foeku; k=k'krde} ; g l kfgR; 'krde-bl h iɔkj ds'krɔ dko; gʌ
Mkwg"kh ek/ko us 'krɔ dko; kaea, dne uohu iz ks fd; k gʌ mlgkaus vkNkUnZ
(Nnepr) o ekubest (fcEdko;) dsfeJ.k l shkri r 'krde-o **er; qkrde***
nksvf}rh; 'krɔ dko; fy [ksgʌ bl iɔkj 'krɔ dko; kadh fodkl ; k=k uou
mlešk ds l kfk l rr~iɔkgeku gʌ jktbnz feJ us 44 'krɔ dko; fy [kdj
vokpu l ldr 'krɔ ijEijk eaviuh vHkri ɔZmi fLFkr ntZdj; h gʌ vk
vokpu 'krɔ&dko; dksoko o xko inku fd; k gʌ

I UnHzi ph &

- 1- dk0; i d k' k] i Fke mYykl] vkpk; Z eEeV] i-! a&18
- 2- dk0; i d k' k] i Fke mYykl] vkpk; Z eEeV] i-! a&18
- 3- /oU; k ykd] vkpk; Z vkulln o/kU] i-! a&39
- 4- /oU; k ykd] i Fke m | kr] vkpk; Z vkulln o/kU] i-! -&3
- 5- dk0; ehed k] jkt'k[kj] r'rh; ks /; k; % i-! a&44
- 6- oØksDrthfore~ i Fkekešsk] dŋrd] i-! -&15
- 7- dk0; i d k' k] i Fke mYykl] vkpk; Z eEeV] i-! a&19
- 8- l kfgR; ni z k] i Fke i fjPNš vkpk; Z fo'oukFk] i-! a&17&18
- 9- dk0; i d k' k] i Fke mYykl] vkpk; Z eEeV] i-! a&23
- 10- ufr'krde} MKW xki ky oek] i-! a&5
- 11- r; kjo i R; [kyFK% v"VW; k; h 5&3&87 (ufr'krde- i-! -&6) MKW xki ky oek}
- 12- egkdfo gky vkš xkgkl ūkb] gfjjke vkpk;] i-! a&46
- 13- egkdfo gky vkš xkgkl ūkb] gfjjke vkpk;] i-! a&47
- 14- dk0; kydkj] vkpk; Z Hkkeg
- 15- dk0; kn'k] vkpk; Z n.Mh] i Fke i d j .k
- 16- egkdfo gky vkš xkgkl ūkb] gfjjke vkpk;] i-! a&47&48
- 17- egkdfo gky vkš xkgkl ūkb] gfjjke vkpk;] i-! a&48
- 18- fglnh l kfgR; dk bfrgkl] jkeplnz 'kŋy
- 19- egkdfo gky vkš xkgkl ūkb] gfjjke vkpk;] i-! a&47&48
- 20- ufr'krde} MKW xki ky 'kek] i-! -&(VI)

- 21- Hkê esokMk tkfr fo}kuka dk t;ij eðrd l kfgR; dks ;ksxku ('kksk izak)
MKW Jherh l ñs'k vkgutk
- 22- bf.M; u fyVjppj] folVjfuVt
- 23- egkdfo gky vkš xkgkl Ûkb] gfjjke vkpk;] i-l a&52
- 24- 'ykypflnzdk* dh Hkñedk] l j tññz fxz l Û
- 25- egkdfo gky vkš xkgkl Ûkb] gfjjke vkpk;] i-l a&52&56
- 26- l Ûr l kfgR; dk bfrgkl] dykukFk 'kkL=h] i-l a&134
- 27- l Ûr l kfgR; dk bfrgkl] dykukFk 'kkL=h] i-l a&134&137
- 28- ufr'krde} MKW xki ky 'kek] i-l a&(VII)
- 29- l Ûr l kfgR; dk bfrgkl] dykukFk 'kkL=h] i-l -&137
- 30- l Ûr l kfgR; dk bfrgkl] MKW e/kq mu l R; nð] i-l -&168
- 31- l Ûr l kfgR; dk bfrgkl] MKW cynð mi k/; k;] i-l a&360
- 32- l Ûr l kfgR; dk bfrgkl] MKW e/kq mu l R; nð] i-l a&168
- 33- ufr'krde} Jh 'i".k vks>k] i-l a&67
- 34- l Ûr l kfgR; dk bfrgkl] MKW cynð mi /; k;] i-l a&360
- 35- l Ûr okæ; dk bfrgkl] MKW e/kq mu l R; nð] i-l a&168&171
- 36- l Ûr okæ; dk bfrgkl] MKW e/kq mu l R; nð] i-l a&171&173
- 37- l Ûr l kfgR; dk bfrgkl] MKW cynð mi k/; k;] i-l a&363&364
- 38- l Ûr l kfgR; dk bfrgkl] MKW iñdj nÛk 'kek] i-l a&113&115
- 39- l Ûr l kfgR; dk bfrgkl] MKW iñdj nÛk] i-l a&104&105
- 40- dfo ve: d Ûr ve: d'krd dk l eh{kkRed v/; ; u ('kksk izU/k)
jktñz ðkj xkkokeh i-l a&17&18
- 41- vfHjkt; 'kkkkk.ke- fuefrRokðeš% & 82&90] 82]86

- 42- vfhkjt; 'kkkkk.ke~ fuefrRokbeSk% & 82]86
- 43- vfhkjtI gl de} Hkfedkl } iks jktUnz feJ
- 44- vfhkuodk0; kydkjI #e} 3@1@4
- 45- I l'ir ok³e; dk bfrgkl] Hkjr izk'ku] vgenckn] i-&197
- 46- I l'ir ok³e; dk cgn-bfrgkl] i-&130
- 47- dk0; elyk] iks fuj 'tu feJ] ga k izk'ku] t; ij
- 48- nd- Hkjr] XVII, i-&123
- 49- 'krddk0; ijEijk ea u; s nf"Vdksk I s fy[kh x; h 'ifr] ^eR; qkrde*
nd&XIII i-&104 I s 111
- 50- eR; q ds vl i kV@fcEdk0;] Hkri r'krde} johlz fo- [k.Mokyk ndHkjr] XI, i-&111
- 51- eR; q ds vl i kV@fcEdk0;] Hkri r'krde} johlz fo- [k.Mokyk ndHkjr] XI, i-&114
- 52- dk0; dfoe-MKW johlz dq i .Mk vokphul l'ir ifj"kn~

r`rh; v/; k;
i ks vfhkjt jktbnz feJ ĩr
vfhkjt l gl de~ dk fo'k; c¼ foopu

I okz/kd 'krd&dk0; ka dh jpuk djus okys i ks vfhkjt jktbnz feJ izkhr ^vfhkjt l gl de* , d dks k dk0; gS ftl ea l eku i ĩ fr okys nl 'krddk0; ka dk l eor i dk'ku gqk gA ^vfhkjt l gl de* ea l dfyr 'krd dk0; Øe'k% bl i dkj gA (1) izks'k'krde} (2) /kkjkek. Moh; e} (3) fgekpy'krde} (4) Hkkjrhi fjnou'krde~ (jkttho J% ´ tfy'krde~) (5) mTtf; uh'krde~(6) oS kkyh'krde~(7) foLe; 'krde} (8) l kofLrd'krde} (9) xqt j'krde~(10) i kd'kl u'krde~(dkfxzy'krde~) A

^vfhkjt l gl de* ea l dfyr mi ; Ør 10 'krd&dk0; ka dk geusfo'k; xr nŕV l sfokktu fd; k gA bueayxHkx 5 'krd i kns'kd nŕV l sfy [ksx; sgA tks Hkkjr ds fo'kky Hk&Hkx dh HksSksfyd o l kldfrd i "Bhkie dk ifjp; djkrsgA 'ksk i kp 'krdka earhu rksfo'ksk ?kVukRed Øe ij vk/kkfjr gS, d izks'k'krde~ dkfy nkl ĩr ifl ¼ eSknw ds l ns'k dks vksx c<krk gS rks foLe; 'krde* Hkkjr dh orEku foMEcukRed fLFkr; ka dks i Lrŕ djrk gA dkfxzy'krde~ Hkkjr i kd ; Ø ij vk/kkfjr gA Hkkjrhi fjnou'krde~ ; k jkttho J% ´ tyh'krde~ jkttho xk/kh o Hkkjrhi; ohjka dks J% ´ tfy vfi ĩr djrk gA i kns'kd HksSksfyd Hk&Hkx vksj l kldfrd nŕV l sHh fy [ksx; s'kr&dk0; fuEu gA

- 1 - /kkjkek. Moh; e~ (Hkkt 'krde~)
- 2 - fgekpy'krde~
- 3 - mTtf; uh'krde~
- 4 - oS kkyh'krde~
- 5 - xqt j'krde~

(i) /kkjek. Moh; e~&

^vfhkjt l gl de* dk i Fke 'krd& dk0; ^kkjek. Moh; e* dk vij uke
^Hkkt 'krde* gA ; g ekyo'oj Hkkt dh i z kflr eafy [kk x; k 'krd& dk0; gA
bl ea ekyo'oj Hkkt ij fy [ks x; s 100 i | l x/kjk Nm ea rFkk 101 l s 107
rd i | ol Urfrydk Nm eagA i ks vfhkjt jkt bnz feJ Hkkt jkt ds0; fDrRo
l si Hkktfor gSmuds vuq kj& Hkkt rh; uifr ij Eijk ea/kkj/kh'k Hkkt nD vuq
nf"V; ka l s vuq e , oa vi fre gA pln xqr l eq xqr v'kkd] fo ØekfnR;]
[kkjosy] : nnkeu l krokgu gky] i jkUrd] jkt jkt] dy'ks[kj ekjoekz
yfyrkfnR;] ; 'kkokz eq tno] g"kh] fl jkt t; fl g] dek jiky] eg bni ky]
jko gEehjno] ujfl g] oekz rFkk i Fohjkt vkfn dk uke yrs gh l [k&l ef7
i rki , so; ZrFkk iztkuj 'tu , oadykl d/kz dh , d cgr-fp='kkyk gh us=kads
l e{k mHkj vkrh gA

i jUrqjkt oyh dh bl fpri kjh (fp='kkyk) ea ekyo'oj dk vdu ft l
ofo/; , oafu"Bk ds l kFk gqk gS og cst km+gA Hkkt , d tfor fdonUrh (Living
Legend) cudj tuekul , oa bfrgkl ea i fr"Br gq A fl gkl u}kf=f'kdk
(fl gkl ucUkhl h) i zU/kfpUrkef.k] i Hkktodpfjr rFkk Hkkt i zU/k vkfn us Hkkt
ds0; fDrRo dk tksvkyk doUk x<k] ml usml ganoRo dh dksV rd i gpk fn; kA'

i ks vfhkjt th us Hkkt i zU/k i <ej gh ugha oju~Lo- Jh Hkkt djpk; Z
f=i k Bh }kj k e/; i nsk l l i r vdkneh ds rRok/kku ea l u~1990 ea dj k; s x; s
^Hkkt egk&l o* ea Hkkt x fy; k vkSj ogk , srgkl d 'Hkkt 'kkyk' ('kkj nkl u) ea
vk; kf tr dfoxkS Bh ea Hkkt Hkkt x fy; kA Hkkt egk&l o ds vol j ij ek. Mo nqz
tkekefLtn] v'kQhgy] eq t l jkoj dk dkydofyr bfrgkl tku&l q dfo
eu 0; Fkk l s fonh. kZ gksmBk vkSj Hkkt egk&l o l syks/usdsckn gh dfo i ks jkt bnz
feJ th us ^kkjek. Moh; e* dh j puk dhA /kkjek. Moh; e~ds 107 i | ka ea dfo
us vi uh vnHkkt i frHkkt l s ekyok ds i fl 1/4 jktkvk] ekyo'oj jktk Hkkt ds

xqkka vks /kkj uxjh dh l e½rk vkfn dk o.ku fd; k gA /kkjukj'sk ^kL= o
 'kkL=* ea i dh.k Fks vks l el kef; d l kfgR; e½ f'kyky[kka ea vks ykcd0; ogkj
 eaHkkt dsnoRo (nkukfnxqkka) vks mudh vdqB i frHk fu#fi r gkrh jgh gA
 vfhkkt jktbnz th ds'kCnkae&

**vkulhEHM/kek| Ukjyygfj d0; 'P; krukDy"Vrk; k
 {kshxHkyokyk³dfjry?kyrk l 'pjRi k i=kA
 foLrh.kcdkyo{kL; l x#.kj l s'pf=rk ; k fo/k=k
 l k /kkj . {kq.k/kjk f/ko l defu'ka/kj ; n-Hkt dfrèAA (/kkj-2)**

Li "V gSl e; dso{k ij fo/kkrk ds}jk Hkktno dh tksdhrzfpf=r dh
 x; h gSog /kkj uxjh ds l eku jktk Hkkt dh dhfrz dh v{kq.k /kkj dks/kkj .k
 fd; sgg s gA jktk Hkkt mnkj] nku'khy] fo | k0; l uh] oh; &qk l Ei Uu vkfn
 vud xqkka l s l Ei Uu FkA os geskk ykcdki dkjd dk; k ea fujr jgrs FkA
 'yhyHkktjkte* ukVd dh Hkkt eamudh fofo/kh fo/kkvka dh i jærk ds l cka
 Jh feJ th fy[krs gSfd& bfo | kdykfi; Hkktno usjkt/kkuh /kkj ea pks ki h
 jktegy cuok; s rFk fofo/k fo/kkvka l s t p s p s ki h xBFk Hk fy [kA og dfo]
 no'kj LFkki R; fon- ; kfu=d] vydkj'kkL=h i ksf.kd] nk'kud] ; KjgL; fon-
 uxj i cu'kfn] Hkkt; i jær] ykcdFkkunh".k] fofo/kHk"keek] ukV; 'kkL=h
 jxdeh] 'kdu'kkL=h] l efnz rFk jRuy{k.kkfon-l c dN FkA mudh fo/kkvka
 dk dkbzvlr ughaFkA rRdkyhu fo}r-l enk; us ykcd usHkkt dsblghal naxqkka
 l si Hkktfor gkdj] mlga tksmi kf/k; k; vfi z dh] Hkktno us l kdj &xFk ds: i ea
 mlgaykcd dksgh yk/k fn; kA l ejkA.kl #/kkj] l jLorhd.BkHk].k] ; qDrDYi r#]
 jktekrZM] jktexkA rFk Ukækjizk'k vkfn l eLr Hkktno ds fo#¼ vkt
 xFk ds: i ea ifrf"Br gAp²

Hkktno dh mi ; Dr dyk fu".krrk o xBFkads iz krk ds: i eadfoi r
 fuEu 'ykcd i Lr fd; k tk l drk g&

**; 'UkA kj izk'kscdnl nfi erLi a qsl #/kj %
 LFkki R; s'kygk-sLFk; frcgør ' 'kj nkd .Bgkj %**

fu".krks ; U=fl %ofeu ; I j .KS I koMks uVkula

Hkt ksHMI oLo | fcodkr#fjgkugfi 'ykddYi%AA (/kjk 19)

fo}kuka dh I Hkk ea Ükækj i zdk'k] j.k {ks= ea I #=/kkj] LFkki R; dyk] i 'kqpfdrI k ds xbfkka ea I jLorh d.BkHkj .k ea jk'tk fo'kškr%vR; f/kd I Eeku i klr] ; æ-fl f¼ ea fu".kr] vfHku; ijEijk e] vfHkurkvka ea I oJ'SB bl i zdkj jk'tk Hkkstnø I c fo/kkvka ea i jær FkA

jk't Hkkst mnkÜk] /keī D.k] /khj xEHkhj 0; fDrRo ds /kuh Fks i jUrqmuds dYØekxr 'k=qcgr FkA mn; ij i zklr eamudsvud 'k=q/kaea tš sršyi dYpjhuj'sk xkĀs nø , oa xqt] ujs'k Hkhe ifl ¼ FkA³ Hkkstnø us vi us I Hkh 'k=q/ka dks vi uh ohjrk dk o ; ¼ dks kyrk dk ykšj euok; k FkA Hkkst jk't dh ; ¼ dks kyrk o , dkri =rk (, dN=jkT;) dk o.ku dfo usbl i zdkj fd; k g&

plyØ; lu-Lošpkjku-pyØ i fferku-I fo/kk; i gkj&

nĀnok · Xuš % dyEcfuž ri fjHoku- ršyi kue'½šluA

/Āok xkĀs nø adypfij u i fra}š'k. laāH; fe«; ks

Hkt 'pØs/fj=halou; i fjxrkal E; xdkri =keAA (/kjk 23)

jk'tk Hkkst us vi uh ohjrk I sl Hkh 'k=q/ka dks rksm [kkM+QØk Fkk rFkfi xkĀs nø (xaxū) , oaršyi (rSyh) dsmRI knu ea Hkkst dks fo'kš Je djuk i Mka ykd usbu nku kanqkØr øj; ka dh fouk'k xkFkk dks gh] fo i r i fjgkl e[ksu] I nk&I nk dsfy; sLFkj cuk fn; k& dgk; jk'tk Hkkst] dgk; xaxrSyh⁴

dfo us jk'tk Hkkst ds vykšdd xqkka dk fp=.k fd; k gA vud ohj k] egf"kz; ka o nkunkrvka ds pfj=ka dh fo'kškrkvka dks feyk dj jk'tk Hkkst tš s 0; fDrRo dk fuekz k gq/k gA dfo us Hkkst ds 0; fDrRo dks nø Ro : i ea i frf"Br dj fn; k gA jk'tk Hkkst us fo | kh; kl I sfong jk't tud dkš fujlurj ; ¼ dks thrus I shkjr dkš nkuohjrk ea dŕrhi æ d.kz dkš vfrfFk i j n; k o nkuohjrk ea jflrno vks f'kfodkš I R; okfnrk eagfj'pln] fujlurj ; Kka ds dkj .k J'SB jk'tk vks fo".kqds ifr iæ I sfo".kq dks gh thr fy; k FkA

fo | H; kl in-fongh I rrj .kt ; PNij' kdlrrys a
 nkulRdlRš d .kei ?lqkl eq; knflrnaf'kfo 'pa
 'k; kt kuaLol R; knuojrejoHio; ±l gls-a
 fo".kijR; k Ecjh'kal [kyquji frHk jktksft xk; AA (?Njk39)

^kkjkek. Mh; e* ea dfo us ogk; ds , frgkfl d LFkyka tš s Hkkst'kkyk
 ('kkjnkl ü)] pškl h [kEHkka dh ; K'kkyk] Hkkst dñ ek. Mo nqš eq' tI jkšj
 f'koeflnj (tkoržeku eagks'kak' kkg dk edcjk gš) v'kQhžgy (dfo dh dYi uk
 ea tksdHkh fo' ofo | ky; jgk gksxk) dk o. kž gš gekjh bl I Ei wkžfojkl r dks
 ekpyka uscgq dh {kfr i gpk; h gšvkš gekjs i fo= f'koeflnj dks rksedcjs ea
 cny fn; k vkš U; k; 'kkyk dks tkek efl tn earFkk Hkkst'kkyk dks v'kQhžgy
 ds: i ea ifjofrž dj fn; kA Hkk. Mo nqš ogk; ds dky dofyr bfrgkl dks
 I qdj dfo 0; Fkk I sfonh. kž gšvkš jkt kHkkst ds xqkka o /kkjk uxjh dh obkork
 dk Lej .k dj dfo foxfyr] fo" .k gš fdžrD; foek+og dgk; tk; š

d. BslrEHafu; E; i yi ufud'laus; kšlj/kjk&
xk=slonai dEi aeufi fopyuaHk'kcy; 'k; eA
e/; škyafu" .ksyfyrxqkx. kars | xk; kfe jkt u!
I žeR; krlžfo" .kšHofr Ī refr% dMh'knd% dFK 'prAA /Njk88

bl i dklj vfhkjjt jktžnzfeJ Ī r ^kkjkek. Moh; e* dksi <dj yxrk gš
 fd dfo us/kkjk ujš k Hkkst jkt ds xžFkka dk v/; ; u o euu gh ughafd; k oju-
 i wkž i sk vužkar fd; k gš el=n"Vk dfo dh Hkkfr feJ th dh nř"V Hkkst; qš dh
 I kž dfrd] I kekftd] jktužrd I Hkh i dklj dh fLFkfr; ka dk o. kž gh ugha dj rh
 oju-Hkkst dsmnkj 0; fDrRo o mudsvykšdd xqkka I sl k{kRdkj Hkh djkrh gš
 vkt tš h fo"ke ifjLFkfr; ka ea Hkkjr dks Hkkst tš s 'kfrDr' kkyh] 'k=qtšrk o
 I Ei wkž iztk ds i kyudžkkžmnkžk xqkka I sl Ei Uu 'kkl udrkž dh vko'; drk gš
 jkt k Hkkst vi usxqkka ds dkj .k I Ei wkž i fFkoh ds i kyudrkž ds: i ea I kFkžd uke

okys FkA dfo dh fuEu i dDr Hkkt ds bl of'k"V; ij l Vhd cBrh g&
fdURodlsuBFkulek Hkofng fuf[kyku-Hkt ; u-Hkt jkt %AA /Hkj k99

(ii) fgeky'krde-&

fgeky'krde- ea fgeky insk dh HkSkfyd] , frgkfl d] /kkfeZ
vkfn mi yfC/k; kadk o.ku gA dfo Lo; afgeky insk eajg jgsgsvr%fgeky
dk i jk fp= gh mlgkus [khp fn; k gA dkfynkl us

fgeky; dk o.ku ekun.M ds: i eafd; k gA mlghads vuφrhZ dfo o
volp hu l kfgR; ds dkfynkl dgs tkus okys i ks vfHk jkt jktbnz feJ us Hkh
fgeky; dso.ku eamlghadk vuφj .k fd; k g&

**fgeky%i oZ jkt jkt ks
fojkt rs=k[ky norkRekA
l Kk chloL; rrlsonkrk
rnh; ekgrE; jgL; oD=HAA fgek3**

vfHk jkt th usfgeky insk dh HkSkfyd fLFkr dk o.ku djrs gq
fgeky ds i z[k LFkkuka tS sf'keyk] ckyk 't] eky] e.Mh] ykgkSy Li hfr]
fdUukj] fl jekS] l kyu] dymeyk h vkfn l Hkh dk o.ku fd; k gSrFkk ogk; ds
i z[k /keZLFkkuka dk o.ku fd; k gA fgeky eadkAMk] usk] Tokyknoh] fpUri wkhZ
pkef.Mdk vkfn nfo; karFkk /keZ kkyk tks nykbykek ds dkj .k i fl ¼ gsmI dk
Hkh o.ku gA bl h i zkj fl [k l Elnk; dsx# xksolln fl g th dsriL; k LFky
ds: i eafoykl ij dk o.ku gA f'kohkDr ckydukFk rFkk gehj ij h dsegUo]
l krykbz ea x#xkj [kukFk vkfn dh ykd dY; k.kdkjh thou xkFkkvka dk Li 'kz
djrs gq ys[kd }kj k l Ei wkfgeky dk /kkfeZ i fjn"; i Lrφ dj fn; k x; k gA
nolkfie fgeky; oLrφ%vud nokRe : i egkRekva dh Hkfe gA

i ks vfHk jkt jktbnz feJ usfgeky ds l Ecak ea l Hkh i kS kf.kd ekU; rkvka
dk Hkh mYys[k fd; k gA f'keyk ea; kdqi or tksogk dsyk dO; ogkj estk[moZ

dsuke l sifl ¼ gA , d h eku; rk gSfd tc y{e.k dsePNr gkus ij guøku
l ´thouh cW/h yk jgsFks rksmlgkaus bl h tk[kwi oŕ ij gh foJke fd; k FkkA ; Fkk&

iHk´tufunkskxfjan/Ku&

LI ´thoukV; frHkjHueA

tk[kksjko= n/ksfojlea

{k.laonUrifr tuk%i foKkAA fgek18

f'keyk ea tk[kqi oŕ ij guøku eflnj gSvkš bl fy, osrhFKZds: i ea
ifl f¼ iklr gA

fgekpy ea lFkr e.Mh LFkku dsfo"k; ea Hkh ; gh eku; rk gSfd ; g
ek.M0; ½" k dh ri% w l k/kuk dk LFkku gSvkš iŕfr dh 'kkkk l s l Ei Uu
fgekpy dh xkn eaf'k'kqY; e.Mh uke dk Hk0; uxj gA⁵ bl h izdkj fdUukš
uke ds LFkku ij nk'kjt dk ifl ¼ ; KLFky gA⁶ fgekpy dsfl jekš uked
LFkku ij vi usfi rk dh vkKk ij ij'kjke usvi uh ekrk dk o/k dj fn; k FkkA
og LFkku vkt rhFKLFky ds: i ea ifl ¼ g&

firfuššMng tlenX; %

igk dnkpTtuuharnkj0; leA

fuŕR; 'H'kefut/Ku rLe&

rHKLina{ls-fenaifl ¼eAA fgek 42

Tokyknøh dseflnj dsfo"k; eagh ; gh i kškf.kd eku; rk gSfd vi usfi rk
n{k }kjk ; K eau cgyk; stkusij f'ko dh i wŕi Ruh l rh ; gk; ; K eadn x; h Fkh
rFkk og Tokyk vkt Hkh fujUrj tkToY; eku gA dfo dh dYi uk gSekuksog
Tokyk vkusokys i ki ka dks vkt Hkh tyk jgh g&

fujUrj i kToygrdYik

cãk.MI kŕn; ŕu/KuHrka

I øRI yk n{kl øk Høkuh

ngR; yai krdekrkukeAAfgek 54

dkxMk eaek; Hkokuh ds ifr vxk/k J% dks n'kkz's vkg Hkh rhFKZ LFky gS
ftuesfplur i uhlzefunj] pleq. Mdk dk efunj vkg uSik noh dk fl ¼ hB Hkh ; gh gA

d i f i Bk; k {krfl ¼ hBa
jkjK; rs; = yI UeeRoeA
uSikabfr {ks-jgL; fofnH%
i [; ki ra i kFKZ fl f%eyeAAfgek63

fgekpyfLFkr foykl ije. My fl [kka ds /keLFky ds : i ea i fl ¼ gS
D; kid fglhjo dh j {kk dsfy, Lo; a [kMx inku dh FkhA

i l knrk ; = ri kH#x&
fglhjoj {kornlf {krk; A
xkfolhfl gk; exhnlkgk
Lo; annS [Mxfefr i fl ¼ eAA fgek 65

fgekpy eagEehj i gh ckyd ukFk dsdkj .k fo'kSk egUo dks/kkj .k djrh
gA foykl ij dk l krykbZ {ks= x#xlg [kulFk ds l kFk ; kxhjkT ds 'kkL=kFZ ds
dkj.k i fl ¼ gA ykd ea o%ka dschp bl rjg dh okrkZ pyrj jgrh gA ; kxh
ckyd ukFk vud o"kkard tuki dkj djrsgg vlr ea, d jgL; e; h xQk eax; s
vkg i u%ckgj ugha vk; A

fgekpy inSk ea i oZka dh i dR; kj gjhfrek dk l ketT;] fo'kky Åps
nonk# o phM+ds i M- {k.k ea o"kkz rks {k.k ea cQZ dk fxjuk] i f{k; ka dk dyjo]
i oZ dh miR; dkvkaeac l sl tñj 'kgj vkg ÅpsÜkaka l sfxjrsty l kr vykidd
l kñ; Zdh vutkr djkrsgA i gkMka dschp [kkn dj cukbZx; h l jaxavkg vaxst ka
ds }kj k jyekxZdh tks0; oLFkk dh x; h Fkh og cgr dh eukk gA ckykat dh
Åpsf'k [kj ij ok; l jk; dsfy, cuk; k x; k egy LFkki R; dyk dk vnHkr
mnkgj .k gA vkt dy og Hkou mPp v/; ; u dñz gA ; gk; Hkkjr l sgh ugha
nSk&fonSk l sfo }ku~' kSk dk; ZvFkok vud dku dsfy, vkrsgA vkfFkd n"V l s
jkT; dks vkrRefuHkj cukusdsfy, ogk; ijok.kquke ds vud vkg kSxd fudk;
gSrFkk 'kjc fuekZk dk ^ekguetfdu* dkj [kkuk Hkh fgekpy gA

bl idkj dfo i ks vfhkjt jktbnzfeJ ustc bl 'krddk0; dk fuekZ k
 fd; k og fgekpy fo' ofo | ky; ea vkpk; Zds in ij fo | eku FksrFkk vkt Hkh
 y[kd dk fuokl f'keyk eagh gA vr%mlgkausLo; a }kj k vu tkur fgekpy in sk
 ds i ki frd I kOn; Zdk gh o. kZ ughafd; k oju-ogk; dh Hkkskfyd fLFkfr] ogk; ds
 eglobi wkZ {ks=k} ogk; ds /kkfeZ LFkyk i kJ kf. kd ekU; rkvk fi ¼ hBka vkfn dk
 Hkh o. kZ fd; k gA fgekpy dh vi fre 'kkkk dk o. kZ djrsgq dfo dghavi us
 'kCn I kekT; dksderj i krk gSD; kfd I okke fp=dkj fo/krk gh bruk I tñj
 fuekZ k dj I drk gA

Do fp=.karRDo p o. kZ ks%

Do I ue fuekZkof/kof' k'V%

I okleky; e; aful xk

/krk fi I okke fp=dkj% Afgek92

(iii) mTtf; uh'krde~&

I Ldr ok³e; eamTtf; uh dk fo' k'V LFku gA mTtf; uh egkdks'oj f'ko
 dh uxjh gSvr% gekjh vLFkk o fo'okl I s I Ec¼ jgh gA mTtf; uh'krd ea
 i ks vfhkjt jktbnzfeJ us103 i | keamTtf; uh eagkusokys **dkfynkl egk&I o**
 ds i kJ EHK I sydj vc rd dk bfrgk i Lr fd; k g\$ vr%bl 'krd dk ni jk
 uke ^dkfynkl egk&I o'krde~ Hkh gA mTtf; uh egkdks'oj f'ko dh uxjh gS
 vr%dfo us I oI Fke egkdks'oj f'ko dksgh ueu fd; k g&

i f. kulal oñkfu dk; Hkrp; SjuA

v/kkj h'oj%i krqegkdks'oj lat xrAA mTt-1

dfo usmTtf; uh dh I ka dfrd] , frgkfi d] /kkfeZ fLFkfr; ka dk o. kZ
 djrsgq mTtf; uh dsegku-I Ldr fo }kukavk\$ jkt ufr Kkads vonku dk Hkh
 fp=.k fd; k gA

I ldr 0; kdj.k ea 'kCncā dh LFki uk djusokysokD; inh; axbFk ds
jpf; rk Hkržfj us; gh ri fd; k vls; gh Lo; aHkxoku 'i".k usf'k"; cudj
I kUnhi u dsvkJe eaf'k{kk xg.k dhA ijk.kka ea i fFkoh ds dlnfcUnqds: i ea
mTtf; uh dk o.kū gsvr%I Ei wkZHkjr dks'kkfI r djusokyk foØekfnR; rFkk
'kq̂oak/kj i qife= nksuka usgh bl Hkfe dks'kkfI r fd; kA

I līr ok³e; dsnshl; eku u{k= dkfynkl dh tlenk=h Hkfe mTtf; uh
gh ekuh tkrh gā dkfynkl tš k dfo u gpk gsvls u gskA

ykdofūkjgL; K%l oZML=Kkī kjx%

'KnFKī R; fHKkudqky% fl %kfpd%

dkfynkl I eksuU; ksugfl i frHkflor%

i wZchō uk|ki tk; rsu tfu"; frAA mTt- 33&34

dkfynkl dh dfr; ka ea vfhkKku'kkdtrye} j?kpa k] dēkj I Ehko o
ešknir ds i fl ¼?kVukØekadk dfo uso.kū fd; k gā buea; =&r= , d si d aka
dks tgg; tM+o prū dk rknkRE; fn [kk; k x; k gStš sikožh iē dñhknj dk
örkUr] vfhkKku 'kkdtrye-ea'kdtryk dk nh?kū kĀ dks i ē-or-ekuuk] ešknir
eanf{k.kh dk ckyelnkj dks i ē-rŷ; ekuuk vkfn örkUrka dk dfo }kj k mYys[k
fd; k x; k gā ; Fkk&

tMpsurinkē; adolhē i fr i kn; u~

dfoRokpyl kuqFK%dkfynkl Isoyū; rA mTt-49

dkfynkl dsxbFka dsos'k"V; dks crkrsgq mTtf; uh 'krd ds60 I s74
rd 'ykdka dsvlr ea^dkfynkl LI thofr* dk vflre in tkMusI sdfork ea
y; o xš rk cuh gōz gā ; Fkk&

nf; rkus- I kn' ; kīj .ku~ gūre{ke%

; nts; kīr 'kFW; adkfynkl LI thofrAA mTt- 64

dkfynkl usviuhdfork eafgeky; dks i fFkoh dsekun.M ds: i ea
fpf=r fd; k gSml h i dckj Lo; adkfynkl dfoRo dsekun.M : i gA

i fFIO; k ekun.Mks I KnorkRek fgeky; %A

ekun.M%dfoRoL; dkfynkl lsu pki j%AA mTt- 75

dfo dh ekl; rk gSfd ; fn fuf[ky on'kkL=lfm u"V Hkh gks tk; syfdu
dkfynkl dsv{kr jgusij Hkkjr eal h i r ok.kh fuf'pr : i l sv{kr jg l drh gA

mTtf; uh'krd dk vij uke ^dkfynkl egk&l o'krde~ Hkh gA bl 'krd
eadfo vflkjkt th usfi Nysdbzn'kdkaeamTtf; uh eai /kkjs l h i r fo}kukao
jktulfrKkadk o.ku fd; k gA mTtf; uh eafOe fo'ofok | ky; eadkfrZd 'kpyk
, dkn'kh ij ifro"lz dkfynkl egk&l o euk; k tkrk gA bl egk&l o ea ij
l l rkg fo}kukadk tekoMk yxrk gA osi jLij feyrsg&rFkk jkr&fnu xks"B; k;
pyrh gA dkfynkl egk&l o eukus dh bl ijEijk dk ikjEhk if.MriDj
l w Zkj; .k 0; kl usfd; kA , d sif.MriDj dksdfo ueLdkj djrsgq dgrsg&

l w Zkj; .k 0; kl aif.MriDj l eA

ulS; gai Eka; s i DUs ai jEi jkAA mTt- 86

i Eke dkfynkl egk&l o dk mn?kkVu Hkkjr ds i Eke jk"V i fr Jh jktDnz
i l kn }kjk fd; k x; kA f}rh; egk&l o ij jk"V a ds i zkkuea h Jh tokgjyky
ug: usbl l ekjkg dks l qkksHkr fd; kA bl l ekjkg eans k dsfo}ku} jkturk
vls uR; xk; uoknu rhuka dykva eafui qk dykdij , df=r gksrsgA l jdkj
}kjk LFkfi r dkfynkl vdkneh fo'kSk rls ij foLrkj l sbl i oZdk vk; kstu
djr h gA

LFkfi rk l oZkjsk dkfynkl vdknehA

l Eikn; fr i oZal fo'kSal foLrjeAA mTt- 91

bl egk&l o ea 'kksk l aks"B; ka dk vk; kstu gksr k gA 0; kl 0; k[; ku
ekyk dsvlrxZ 0; k[; ku] Loræ l o kn rksdgha , dklr okrkz/kadk Oe pyrk

gA bl ea fo | kFkZ; ka dk vk; kst u gkrk gA jkf= ea ep ij fofo/k l kl i frd
dk; Øekadsvlrxr ur; &xhr dfo l Eesyv vfn dk vk; kktu fd; k tkrk gA
dFkdfy] d p i /Mh] eksGU; VVe} vksMI h vfn ur; ka dk rFkk i .Mokuh gfj dFkk
l s; g uxj xdkoZxj dh 'kkkk dks/kkj .k dj yrk gA ; Fkk&

i .Mokuh&gfj dFkk&fp=olFkl eT; ; kA

mRl oks ; al ek/kksxU/koZxjJ ; eAA mTt- 95

dfo i ks vflkjt jktbnzfeJ th usbl egkl o ea vkusokysfo}kuka ea
deyk th o Lefr 'kSk mek' kaj tks kh dks rFkk Jh 'kki } dks Hkh ; kn fd; k gA
dkfynkl ds mikl d brusfo}ku-euhf" k gSfd fdu&fdu dks; kn fd; k tk; s
dkfynkl vksj d fynkl dh izklr ijEijk dk vudj .k djusokysfo}kuka dh
; g ijEijk 'kk' or l ukruh gA vr%var eadfo us; g vk'kk dh gSfd tc rd
i fFkoh ij egdky f'ko dh l Kk orZku gSrc rd d fynkl dk uke Hkh dkbZ
l kl r Kkrk foler ughadj l drkA

; lonHfp fo'kky\$ afo'kkyk; k p /nt ZV%

/nt Z/s p egdkyl Kk ; kolegh; rAA

dkytek=Lerarkord fynkl adoh' ojeA

foLefj"; fr ulsd f'pr&l kl rKleghryAA mTt- 192&103

bl izkj mTtf; uh 'krd ea dfo us mTtf; uh uxjh ds l kl i frd
/kfeZi {k} d fynkl egkl o dh ijEijk vksj ml ds l kfgR; d vonku dk
fo'kn o.ku fd; k gA

(iv) oSkkyh'krde~&

oSkkyh'krd eadfo i ks vflkjt jktbnzfeJ us oSkkyh dh i kphu oSkoi wkZ
ijEijk dk o.ku fd; k gA oSkkyh dh blnzkuH Lefr dfo dh vki [kka eaj ph cl h g&

i fLFkrL; kfk eaus- }U} anEHkkyHinf n'keA

njrLI [k; kekl oSkkyh l befr JrkAA oSkkyh01

oSkkyh eafLFkr dđkhuxj dk fo'kSk egŭo gSD; kŭd ; gk; ij egkRk cŭ
usfoJke fd; k FkA ml dsvxsofTtI ŕk dk Hkh dfo usLej .k fd; k gŕA fypNoh; ka
dh i kphu oŕko i wkZl ŕdfr dk Lej .k dj dfo Lo; a tMhHkr vksj Hkkoŕd gksx; k
gsvksj mudsus=ka l svJfcUnqfudy i Mfsg&

ftl oSkkyh ea /kjk l L; ' ; keyk Fkh] i f{k; ka ds dyjo o xq tkj l s
xŕfjr Fkh] t gk; Åp&Åpsxxupŭch egy FksrFkk t gk; geŕkk Hkj h dh /ofu ds
}kjk fur; ; 'k dh ?kSk. kk gkrh Fkh ogk; vkt xhnM+dUnu dj jgsgŕA dfo ds 'kCnka
e& ; = HjhjoŕR; a?kS; rsLe fLFkja; 'kŕA

fp=adln³uqr=ŕ fnok ØUnŭr Qjo%AoSkkyh 12

oSkkyh dk i kphu oŕko] ogk; dh l efŭ i ki frd l kŕn; ŭ ogk; dh
ykd l ŕi fr l Hkh dk dfo usLej .k fd; k gŕA ogk; dh /kjk fofo/k /kkU; ka l si wkZ
rFkk ykxka ds i kl nŕkk# xk; sFkA ukjk; .kh ftl dk vij uke x.Mdh unh ds
dkj .k oSkkyh dh /kjr h dk l kŕn; Znŕkrscurk FkA

ukjk; .kh unh ds vUnj gh 'kkyxkef'kyk fo | eku gsvr%; g oS. koka ds
}kjk olunuh; gŕA ; gk; i kŕkf.kd l Unŕkka dk mYyŕk djrsgq dfo us^ukjk; .kh*
unh ds ukedj .k dh vkj l ŕs fd; kA ; Fk&

rLeho l ek[; krk unh ukjk; .kfr l kŕA

oUnk'krksegfo".kŕf'kyHkrk; nEŕŕuAA oSkkyh 31

if'pe fn'kk ea; g ukjk; .kh (x.Mdh) unh fypNoh; ka dh unh ekuh tkrh
Fkh vr%i kphu oTtHkl u ; gk; l si kjEkk gks k FkA bl i nŕk dksrhjeŕr dh l kŕk
Hkh nh x; h gŕA⁷

D; kŭd bl i nŕk dsmŭkj eafgeky;] nf{k.k ea xŕk] i f'pe ea x.Mdh
rFkk i wZeaegku dks'kdh unh gŕA bl h rhjHkŕr i nŕk eaLo; afo".kŕi z k tkudh
ustle fy; k g&

rhjHkDr inšk I kS/kjNkÅkj oYyHkA

; = Lo; atfuayHst kudh fo".k fÅuHAA oŠkyh35

bl idkj Hkkj rh; I Ľi fr earhjHkDr inšk dk /kkfeĹ nf"V I shk fo'kŠk egĹo gA ogk; vkt Hkh fufeiky fLFkr nqZ tud dsuke I svfhkgr fd; k tkrk gA I qk tkrk gSfd bl h /kjr h ij fo'kky uke dsjktk us oŠkyh uxjh dh LFkki uk dhA ; g oŠkyh dh ofTt; ka dh jkt/kkuh Fkh vksj bl uxjh dk fo'kŠk egĹo bl fy, jgk D; kĹd cĹ us; gk; je.k fd; kA fyPNfo; ka dh i kphu 'kkI u i ¼r vksj mudh x.krU=kfRedk 0; oLFkk i kphu Hkkj rh; x.krU= o U; k; 0; oLFkk dk mnkgj .k jgh gA

fyPNohuk ; nh; kulax.krU=kfRedk uoĹA

izkLrk HkP I ´tkrk I kS; 'kl ui ¼r"AA oŠkyh39

egkRek cĹ dk fyPNfo; ka dksfo'kŠk vk'khokĥ i klr FkA mlgkausfdrusgh pkrĹk ogk; 0; rhr fd; A oŠkyh dh uxjo/kwvkei kyh dk I kŠn; Zvksj ml ds uqjka dh >dkj I sex/k ujsk dk eu Hkh Hkfer jgrk Fkk vksj vtkr'k=qvi us vki dks I k{kkr-blunz rĹ; I e>rk FkA y[kd usckS/keZ ds i Hkko dk Hkh o.kZu fd; k gSfd ex/k eafceckI kj] JkoLrh eai i ōftr-dkŠkkEch eaORl jkt mn; u vkfn usckS/keZLohdkj dj fy; k FkA bl h Øe eadfo usokl onĹkk o ml dh oh.kk dk Hkh o.kZu fd; k gA okl onĹkk p.Mi z| kr mTtf; uh dsjktk dh i ģh Fkh vksj mn; u dh f'k"; k FkhA ogh fcEcl kj vksj ml ds i ģ vtkr'k=qex/kjkt cĹh{kk I si Hkfor Fks vksj vYi I e; eagh ex/k ckS I Ľi fr dk eflnj cu x; kA

ckS jktkvka dk f'k{kk ds {ks= ea Hkh fo'kŠk ; kxnku FkA vkt tgg; Hkxyij gS ogk; foØef'kyk fo'ofok|ky; 'kŠHkr FkA i kyodkh; jktkvka us HkĹe Hkou] vFkkĹn nku ndj geškk bl dh of¼ ea I g; ksx fd; kA eqyka ds vkØe.k ij foØe'khyk ds mi k/; k; kausvnhkr-I kgl fn[kk; k vksj x/kka(VVq/kā) ij i ģrdaykndj frĹr Hkst nhA

bl idkj ik.kkadk i.k yxkdj mlgkaus i qrdkad h j {kk dhA vkt Hkh cŕ
dsxbjFkkadk phuh Hkk"kk eavupkn fd; k x; kA ; gk; dk ukylUnk fo' ofo | ky; Hkh
ifl ¼Fkk tgl; I Hkh fn'kkvkaI svkdj fo | kFkhZKkuktZu djrsFkA eqy vkØkUrkvka
f[kyth] cf[r; kj vkfn usukylUnk fo' ofo | ky; dsi qrdky; eavkx yxk nh
FkhA , d k I qk tkrk gSfd og vkx I lrg rd tyrh jgh Fkh vksj gekjsyk[kka
dj kMka xbfk ml eaty x; A eqy vkØkUrkvkausI oZ/kekZHKUnuh bl oSkkyh dks
vius oŕul; dh vfxu ea r.khHkr dj fn; kA oSkkyh x.krU=] 'kkl ui ¼r]
/ke] n'kZu] f'k{kk o dyk gj nf"V I sl e¼ uxjh Fkh vr%; g ykdksDr ifl ¼
Fkh fd&

fuf[kyk , o i UFKukso\$KY; fHeŕla; ; ŕ

dnkpfnr ykdksDr%i fFkrk I mugfl AA oSkkyh84

I e¼ I ŕkl k/kuki Uu , d h uxjh ds HkXuko'kSkka dks nŕkdj dfo i ks
vfhkkt jktUnzfeJ vr; Ur nŕkh gsvksj oSkkyh dsi kphu oŕko dk Lej.k dj
jgsgA 85 I s100 i | kard yŕkd oSkkyh dsLof.kŕ vrhr eagh [kks k gŕk gA
yŕkd }kjk bl oSkkyh'krde~dh jpuk djus tc og fcgkj fo' ofo | ky; x; s
rksoghai j vfrfFkxg eagh j {kcl/ku dsi oZij bl 'krd dh jpuk dhA ; Fkk&

fo' ofo | ky; sjE; sfcgkjsfrfFkoŕefuA

oSkkyh'kr dai wkej {kcl/ku i oZ.kAA oSkkyh102

dfo rFkxr dsverŕ; mi nŕkj pkj vk; ZI R;] vkei kyh dsok | ka dh
/ofu; kj fo'ocl/ko dh Hkkouk] I erk] I ekurk vksj JŕB x.krU= o U; k;
0; oLFkk vkfn I cdks; kn dj vksj Hkkjr dh orŕku foMEcukRed flFkfr; ka dks
nŕkdj vksj vius0; Fkk Hkkj dksde djusdsfy, dk0; : i h vksf/k dk xg.k
djrs gA Lo; amUghads'kCnkae&

oSkkyh'n'kZkxh.k0; FkHkjal qŕI geA

vi guokulsjktUnzsg-Mr dforkM/leAA oSkkyh101

(v) **xqj'krde~&**

i ks vflkjt jktbnzfeJ us**xqj'krde**-ea104 vuqVq~Nnka ea xqjkr
dh efgek dk xku fd; k gA **MWjkt sk deqjh** feJ ds vuq kj & B; g MWjktbnz
feJ }kjk izkhr vuqkokfJr dk0; gA bl eadfo dh xqjkr ; k=k l ædkh l anHkz
eavutkur ml ds'kcn fp= l æghr gA l æki ea; g dk0; xqj Hkrie ds ofnd]
i ksjf.kd] , frgkfl d__ l kfgfR; d vksj l kldfrd l e¼ ijEi jkvka dk , d
l kfgfR; d nizk dgk tk l drk gA vf/kdkak l qh&l qkbz l ijEi jkvka ij ugh
cfYd dfo ds iR; {k n"V vuqkoka ij vk/kkfjr gSvr, o muea thollrrk dk l j l
i dkg nf"Vxkpj gkrk gA⁸

l ksjk"V^auke l si fl ¼ xqjkr jkT; dh ofnd ijEi jk dk mYys[k djrsgq
dfo uscrk; k gSfd ; gk; l keon dh **dkleq** 'kk[kk ipfyr FkA ij k.kka ea Hkh
^vkurhsk* vfkkr l ksjk"V^a; k ykVnsk vR; Ur i fl ¼ jgk gA ; gk; dh enq' kcnka l s
; qr i nkoyh dsdkj .k ofnHkz ds l eku ; gk; ykVh ofuk fo' ksk : i l si pfyr jghA

Hkkjr dk i fl ¼ l keukFk eflnj xqjkr ea gh gA i ksjf.kd eku; rk ds
vuq kj f' kffky pfj= ds dkj .k plnek dks i Hkkghu gkus dk 'kki fn; k x; kA
ml ds i 'pkr-fo/kkrk ds }kjk i f' pe l epzdsrV xqjkr eavkdj ri djusdk
mi ns'k fn; k x; kA plnek usje.kh; fyÅ dks LFkfi r dj J¼ o iæ l si vt k dhA
'kh?kz i l lu gkusokysf'ko Hkxoku usml sjks epr dj vkj vf/kd dkfUroku-
cuk fn; kA bl i dki l keukFk eflnj dh LFkki uk dk o.ku fd; k x; k gA

plnl LFkfi rafyÅ l keukFk/lauqrrA
vekn'kuatkrarr , o fJ; an/krAA xqj-15
}ln'kk-U; rea[; kraT; krfyÅ euqleeA
i kouai koZht ku%l okZk³{ki ij.keAA xqj}- 16

bl i dki 12 i fl ¼ T; krfyæ tks l Ei wkz dkeukvka dh i firZ djusokys
ekus tkrsgâysdu efirZ vt k dsjgL; dksu tkuusokyseqy vkrkrf; ; kausbl

I tñj eflnj dks /oLr dj fn; k Fkk tks dkyklrj ea i fl ¼ noh vfgY; k us cuok; k tksblnkj jkt?kj kusdh FkA og eYgkjko dh cfgu vksj gkydj dh i e-h FkA Hkkjr dh vktknh dsckn I kœukFk eflnj dk i pfuzk.k jk"Vf fr jkt ðnzckcw rFkk xgea-h oYyHkHkbbZi Vsy dsI Ei z kl kal sgw/kA dfo usf'ko dh i p% i fr"Bk eai Vsy dk Lej.k djrsgq dgk g&

ifr"Bk; i p' 'kHqu0; f'W i segky; A

HkjroYyHstkr%i Vsyf' 'kooYyHkAA xqj- 29

I kœukFk ds vykok xqjkr dk f}rh; i fl ¼ /kkfeð LFky }kfjdk gA I kœukFk ds mÛkj ea ekknkf; uh }kjdk/kh'k Jhî".k dh fiz uxjh }kjkorh (}kfjdk) fLFkr gA }kij eadky; ou I shk; dk ukVd djrsgq ì".k dmdj I epzdsrV ij vk x; A I epzdschp bl y?kqhi dksns[kdj mlgkusjgusdsfy, fo'odekZds }kjk LFkku cuok; kA bl ds i 'pkr-dfo us }kfjdk dk cgr gh I tñj o.ku fd; k gA bl h i ð æ eadfo us ì".k o I tñkek dh fe=rk dk o.ku Hkh fd; k gA }kfjdk ogh gStgk; Jhî".k usvi usvfd 'pu-cky I [kk I tñkek dk vkfyAu fd; k FkA ml i fo= LFky dksns[kdj vnHkr dnyy dh mRi fÛk gsrh g&

rRi fo=LFkyan"Vok cV }kj dk fe/keA

I kxjL; ijsikjst; rsnHkr dks qleAA xqj- 40

xqjkr ea i kjclnj uke dk LFkku fo'kSk i fl ¼ gSD; kfd ; g jk"Vfi rk egkRek xkalk dh tleLFkyh gA i jrU=rk ds vU/kdkj dksnij djuseaekgunkl xkalk dk egÛoiwkz LFkku jgk gA I R; vfgd k ds gffk; kjka I smlgkus LorU=rk I æke dks thrk vksj Hkkjr ekrk dks i jrU=rk dh cfm+ kal seDr dj; kA

i kjcnj I sdñ gh nij mÛkj fn'kk eaek/koij fLFkr gA I uk tkrk gSfd ; gk; ì".k us#Def.k dk gj.k djds mul s iztki R; fof/k I sfookg fd; k FkA bl h izdkj I epzrV ij HkYydhhrhFkZgStgk; Jh ì".k ds i j eaf'kd kjh dk ck.k yxk FkA bl izdkj ; kx'soj ì".k I s I Ecñ/kr fofok LFkyka dksns[kdj dfo dk ân; Hko foây gksmBrk gsvksj og dg mBrsg&

vFlök fd ; UelgRE ; axk; kfu xqj kou

/keZls-k.rIFWu ; = I flur insinAA xqj-51

xqjkr eafLFkr Hk#p uked LFkku ds l kFk Hkh i ksf.kd cfy ; K dk
i l x tMk gqk gA ; gh Hkxoku usokeu vorkj /kkj.k djdsrhu inkæarhuka
ykdka dk uki fy; k FkkA bl h i zdkj i kni {kkyu dsckn fo/kkrk }kjk de. My ea
/kkj.k fd; k x; k ty nohHkr gkdj xaxk ds: i eafFkoh ij vk; kA bl i zdkj
xqjkr dh Hkie ij i ksf.kd ekl; rkvka dks n'kkrs vusd LFkyg&

, oai jk. koÜkulaLFkyHkrk egh; I hA

/kfj=h ykVnsh; k oluh; k egeqAA xqj- 58

bl i zdkj i ks vfhkjtjktUnz feJ us xqjkr dh /kjr h ds i ksf.kd o
/kfeZd egüo ds mijklr xqjkr ds , frgkfl d l UnHkæ dk mYys[k fd; kA
vf.gyiVWu uke dh i fFkoh ij pkyD; ka dh i fl ¼ jkt/kkuh FkhA ml s t ; fl g
uked jktk usvydr fd; kA bl h oak eadepjiky uked jktk gqkA gepUnz
uscgr l e; rd i Fki n'kd cu ekxziZklr djrk jgkA mlglus t s /keZ dks jkt/keZ
?kks"kr fd; k Fkk vr% thokadks dñ Hkh Hk; ughaFkkA gepUnz dk l Ldr ok³e;
eavknj dsl kFk uke fy; k tkrk gA vr%dfo gepUnz }kjk dh x; h dk0; I tZuk
dh ppkZ djrsgq dgrsgâfd&

dk0; 'kkL=egkd0; PNUnkofpfr l tZl%

ofndk gZ'kkL=KlagepUnst ; R; I kAA xqj- 66

gepUnzdk0; 'kkL=] egkd0; vkfn dsys[kd vks ofnd o t s 'kkL= ds
Kkrk FkA bl h i zdkj l kSiZU/k dk0; kads dÜkkZ **jkepUnz** dk uke Hkh fo'kSk : i l s
tkuk tkrk gA oLrjky dsHkkrst i ky dk uke Hkh l kfgR; o LFkki R; nksuka {ks=ka
eal eku : i l sfy; k tkrk gA vkwi or ij fLFkr **nsyckMk eflnj** (tksonžeku
eajktLFkku i nsk eavkrk gA) dk fuekZk Hkh bu nksukads }kjk gh dj; k x; k tks
muds v{k; ; 'k dk xqkxku djrk gA ofnd /keZ dk l wZvks t s /keZ: i h

plnæk l eku : i l s xqtj inšk ea ifr"Br FkA t& /keZ ds ipfyr gkus l s
xqtjkr ds?kj&?kj ea i kdr Hk"kk ckyh tkrh FkA ri flo; kaea J'SB Jhghj fot ; efu
t& /keZ dh vkpkj i vfr ds l k{kr~fun'kZu FkA l ozkeZ ds xqkka dk xg.k djus
okys 'lgallg vdcj usHkh mlga vkefl=r fd; k Fkk vks mudsmi nšk l udj l qk
Hkkska l sfojärk dk vutko fd; k FkA l ksk"V^a ea l keon dk ipkj] d". kHkfDr
dk mn; rFkk t&/keZ dk vkJ; l c FkA

l ksk"V^a inšk eaml l e; l kfgR; ea yk/hjfr ifr"Br Fkh rFkk ykd
0; ogkj ea i kdr dk i q% iz kx gkus yxk FkA fofo/k dykvk Kku n'kZu
i kskf.kd l nHkksvkj , frgfl d LFkykadksn[kdj , d h xqtjkr dh /kjr h ds ifr
fdl h dk Hkh eLrd ur gskl drk g& vr%vfhkjt th ds'kCnkae&

rlegaulke i ksk.kh/kj=heerW/kl keA

; L; k%Lej.kek=sk i a"Vatk; rseuAA xqtj-82

ykd dykvka dh n"V l s Hkh xqtjkr dh Hkfe l e¼ jgh g& inšk ea
ukfj; kads l kOn; ZrFkk uoo/kwdsfy, xutjh 'kCn dk iz kx fd; k tkrk g& dyk
o uR; ds{k= ea ykVkadh fo'kSk [; kfr g& ogk; dk nkf.Md jkl vR; f/kd i fl ¼
g& bl h izdkj xksy ?kjs ea fd; k tkus okyk xjck uR; xqtjkr ea i fl ¼ g&
; kvka }kjk fd; stkusokysbl uR; eagj ; vfr jk/kk o gj ; vk vi usdksd".k
egl v djrk g& vc ; g uR; xqtjkr gh ugha oju-l Ei wkZ Hkkjr ea i fl ¼ g&
u=jk=ka ea uksfnu nqkz vt u dsnkj ku xjck uR; dh /kæ jgrh g& xqtjkr dk
HkobbZ uR; Hkh fdl dk eu ugha eksj yrkA **xzk o tyjke** dse/kj xhrka vks
mnk; Zdkl udj fl j xoZl smlur gsktkrk g& **Lokfeukjk**; .k Lokfe dsokoi wkZ
efluj n[kdj rksblnz dh uxjh vejkorh dk vkHkl gkrk g& on/keZ dks mifri r
djus okys Jhi kn **^nkelnj l kroydj*** vks jkedFkk xk; d **ejkj cki wvkfn**
i fl ¼ fo}ku-o l arka l s xqtjkr Hkfe mojk jgh g& egf"kn; kulln ftUgkus l kdr
dks i q% xks o inku dj; k g& l j Hkkjr h mi kl d i s jktUnzfeJ vokphu l kdr

dsdfo ef.k'kdj ; kfKd dksHkh ughaHkoysgA l d'r dsipkj&i l kj eavokphu
l d'r dfo; ka t\$ sg"khok/ko] Jh johUnz dekj i .Mk] g"khok tkuh] jktUnz
ukukokVh vkfn dk Hkh fo'k\$ LFkku gA bl idkj 'kkL= dk0;] dyk ijLij
cu/kA o Lugi wkkZ bl /kjr h ij vkus dk dfo vi uk l kkkk; ekurk gA

'ML=dk0; k /ouhulRqI UR; | ki in&inA

in\$ksxqj] solr i fr" BK%do; k\$MAA xqj-99

bh' ; kaxqj] {ek; kal ekR; i q%i q'A

vkRethoul kkk; afu'pipegao. kAA xqj-100

bl idkj y[kd usxqjkr dh i \$kf.kd] /kkfz] l kdfr l kfgR; d
vks] jktu\$rd l e¼ ijEijkvka dk xks oxku fd; k gA bl idkj
^vfhkkt l gl de* ds i kp 'krd /kkj kkek. Moh; e~ ; k Hkkt 'krde-
fgekpy' krde- mTtf; uh' krde- o\$ kkyh' krde-vks] xqj] 'krde-in\$ k fo' k\$
dh l kdfrd] Hk\$ksyd] i \$kf.kd o i ki' frd mi yfC/k; ka dsnLrkost gA dfo
usLo; ans[kdj o vutko djdsbu 'krdka dh jpuk dh g\$vr%mu in\$ kka dk
i kphu xks o vks] orEku mi yfC/k; ka dk l kaks ka fp=. k fd; k x; k gA i ks
vfhkkt jktUnzfeJ dh l (e n'V l sdkbzHkh fo" k; NW/k ugha gA ^vfhkkt l gl de*
eal dfyr 'k\$ i kp 'krd fo' k\$?kVukØeka ij vk/kfjr gA

(vi) **izk'krde-&**

^izk'krde* dkfynkl dse\$knur ij vk/kfjr 'krddk0; gA izk'krde-
ea; f{k.kh dksi f"kr ; {k dsos in\$ k g\$ tks; Fkdfkf ^pr-mUkje\$ eavfhk0; Dr ugha
gks i k; sgA bl idkj bl se\$knur dk ijd dk0; dgk tk l drk gA fo; kx Uka kj
dh dkey l onukvka l svks& i ks bl 'krd dk0; dks dfo us vi uh uohu
Hkkokfhk0; ^tuk ds l kFk vfhk0; Dr fd; k gA

izk'krde-dk mi th0; e\$knur gA ekuoh; vUr%i i' fr o cká i' fr
dsvadu ea; g dk0; vf}rh; gA Mkw egkohj i l kn f}onh usfy[kk g\$fd bl

dk0; dksogh l e> l drk gsvkš ogh bl l sijk&ijk vkulln mBk l drk gStks
fd Lo; adfo gksvkš ft l sdfoRo dh , oadfo ân; dh i gpkv glA¹⁰ vopru
eš k dks nvr cukdj Hkstus dh vnlkq i fjdYi uk dkfynkl dh Fkh vkš bl
ijEijk dksvk/kkj cukdj vudkanvr dk0; fy[ksx; A vokphu l l i r ok³e;
ea^{ešknvr*} dh fo" k; oLrqdksvk/kkj cukdj vud dk0; fy[ks tk jgsgA bl Øe
ea i Fke **ils jktbnzfeJ** usvuqVq -Nm ds 100 'ykdkaea' krddk0; fy[kdj
ešknvr dh fo" k; oLrq dks uohu vk; ke i nku fd; k gA MkW g"khš
ek/ko us; {k dh i hMk dksvutkvr dj **^ewdjkexjhHok*** vFok ; {**kl; okl fjd**
Mk; jh fy[kh gStks l l i r ok³e; ea, dne uohu o vnlkq iz ks gA l l dr
ok³e; dh i Fke Mk; jh gStks jk"V^a; l l dr l l Fkku fnYyh l s2008 ea i d'kr
gg h gA **^ewdjkexjhHok*** ds i kDdFku ea i ks jk/kkoYyHk f=i k Bh fy[krs g&

**; Fk dkfynkl si ešknvr aizh; l oFk uohu nvr&
dk0; fo/k l l dr l kgr; ijEijk; kLFki r k rFk ek/ko
ešknvrL; S Hol l kjafo" k; oLrppki t h; nšlhuh 'kš; k
miU; kl aizh; l edkyul l dr l kgr; sdqpu uohufo/kLFki rAA¹**

ešknvr dh mi t h; ijEijk usgj dfo dks i Hkfor fd; k gA MkW t xUukFk
i k Bd dkfynkl dksLej.k djrsgg , d vk; kzeaešknvr ds i l x dk gh o.ku
djrsgg **vk"kl; i Fkelsfnol kfnol kFkHk x'k; ukrA
vH; qFkrL; fo".kš l dkfynkl Lefru kAA¹² vk; k 50**

ešknvr dh dFk i ks vfhkjt jktbnzfeJ fnyksfnekx ea jph cl h jgh gA
feJ th usešknvr dk Hksti jh ea: i klrj fd; k gStks 1965 eacnjkhkby ekj k
nvr! dsuke l sNi k gA ; g vuqkn bruk l jy] ân; xkgh rFk l gt gSfd bl ea
eny i dDr; ka l sde vkulln ughavkrA ; Fk&

**l; kjstqft; kuA cpfu; k twl ksrgejh vkš eDr vi ulsmi dkj
, fg fof/k dfgg. l ul ok /ku; k twl kscjgh cyhqlarfgj**

cfl vl jexlt ; r jlexfj ; k i\$ iNyok xlgj rlgj gky
I gchfoi fuk tldhe\$K vlg ft ; k&fcuqbgS, d ifgyhgolkyAA³

ifl ¼ Hkk"kkfon-MKW ckcjke I DI suk usbl : i kUrj dh ân; I sl lrfir
dh gA bl I cdk mYys[k djusdk vfhki k; ; gh gSfd e\$knir dh dFkk dfo ds
eui k.k eacI h gSvr% ^i zksk' krde~ eaHkh ; {k o ; f{k.kh dh vkUrfjd i hMk dks
vi usys[ku dk fo"k; cuk; k gA fo; kx dh bl vl á; i hMk dksogh I e> I drk
gSft I usLo; aml onuk dksHkxck gkA

dksofk ennqKenai xk<afogk; eledfeg i eY/k
vj. ; n0; kFk I gk; oR; LRoe0 ok eln'k onuk · r1AA i zksk-6

e\$knir ij vk/kfjr bl 'krd dko; dksdfo usi zksk' krde-uke fn; k gA
i zksk/kuh nomBuh , dkn'kh dks dgrsgA i k\$kf.kd ekU; rk ds vuq kj Hkxoku
fo".kq vk"kk<+ea 'k\$ukx ij ; kxfunk ea yhu gks tkrs gS vlg dkrb ekl dh
, dkn'kh dks; kxfunk R; kx dj mBrsgA

n0'k; uh , dkn'kh ; f{k.kh dsfy, fo'k\$ fujk'kk dk fnu gksx D; kfd pkj
ekl dh vof/k 'kki I ekfir ea 'k\$ gA vr% i zksk' krde~ea bl , dkn'kh dks
^vuqkek I 0 frfK% dgk x; k gSogh n0 mBuh ; k n0kRFkku , dkn'kh dk iz kx
^uoexyk; * fd; k x; k gA bl h i k\$kf.kd I nHkZ dksdfo usi Lr q fd; k g&

i ; kofclnfp; o'z k<; s?kukxesu' ; fr ; lon0A
vulr'k; k fot gkr fo".kpl nY/KI UMSuoeAyk; AA i zksk 03

n0k dks tkxr djusokyh (i zksk/kuh) , dkn'kh ij ; {k dks'kki fn; k x; k
Fkk rFkk , d o"z ds'kki dh vof/k dh I ekfir ij gh ; {k o ; f{k.kh dk feyu
I Hko Fkk vr%; {k viuh i\$ I h dks<k<+ calkusdsfy, ml dsfojg dh nkgdrk
I ekfir djusdsfy, ml si zksk/kr djusdsfy, fy[ksx; s^ krddko; * dksdfo
us^i zksk' krde~ dh I k\$ inku dh gA ; Fkk&

ro izckk; e; k | rLekn-fofy[; rsekufu! if=dş eA

izck/kuh l a e/kjf; =h fi dho okl flurdHkof; =hAA izckk05

; {k vi uh i fedk dksckj&ckj ; gh vk' oLr djrk gSfd fo; kx ds; g
fnu 0; rhr gks tk; xsvkj i q% mudk feyu gkskA dfo dk n<+fo' okl gSfd
onuk o rM+u dsdgl sdsckn izck' k dk vkuk LokHkkfod gA fuekZk dsfy,
fouk' k dh vi {kk gkrh gA fcuk cht dsHkkHkZ eafou"V gg uohu vadj dk tle
l EHko ughA rHkh rksdfo vk' kkoknh n"Vdksk dk mn?kkSk djrsgq dgrk g&

**l; kl l sgh tuerh vejkorhA
gj ygj] ojnu dk vfhk' ki gA
gj ga h dsekA eajnu Hjk
gj fnuk; ij fu'lk dh Nki gA¹⁴**

fo; kx dsbu {k. kka dks ; {k i jkuh Lefr; ka ds l gkjsfcrk jgk gA ml ds
fo; kx dh onuk dks i = [k. M ij ughafy [kk tk l drkA izckk' krde~dk ; {k
dgrk gSfd&

u esfef/RI k Hkt rsol kuafi z ş fd; Uek=egafy [MfuA

Dok thouAHijopLI ek; afo; kxouaDo p i = [k. Me\ izckk 44

; {k vi uh fi z k dksvk' kk fnykrk gSfd fo; kx ds; g fnu tş & rş sdV
tk; xA l qk o nqk dk ; g Øe geşkk , d tş k ughajgrkA pØ dh xfr dh Hkfr
dHkh Åij dHkh l qk dHkh nqk thou bl h izkj pyr k gA

dkfolhrsl K; fegk= Hekokthouanqle/Msfi dksokA

mi ; ZksyajFlpØufeØesks; krLrnhsl nšAA izckk 85

^izckk' krde* ds 100 'ykdka ea ; {k us vi uh i ş l h dks tks i = fy [kk
gSolr q%og i = ughagSoju-l k{kk r l kfgR; dk foxg : i gş ; {k dh l k{kk r~
i hfr dk j l k; u gA bl izkj ; {k dh fo; kx tU; vuHkfr; ka dks 'kCn inku
djuk vR; Ur dfBu gA ; g ogh dj l drk gSft l usLo; aml i hMk dksHkksck gkA
0; Fkk o onuk dksvfhk0; fDr inku djuseaMKW jktUnzfeJ dh dkbZ l kuh ughA

gA MkwfeJ l p eavutkfr; kads'kcn fp=dkj gA mlgkause?knw dselnkØkwr
tS snh?kzNan dsLFku ij izk'krde-eami tkr tS sNks/sl sNan dksydj ^xkj
eal kxj* dh mfDr dkspfjrkFKzfd; k gA

(vii) Hkj rhi fjnou'krde-&

bl 'krd dk vij uke ^jktthoJk`tfy'krde* gA bl 'krd eadfo
usjkttho xk/kh dh fueE gR; k ij Hkjr ekrk dsfoyki dksi Lr q fd; k gA dfo
i ks vfHkjt jktbnz usjkttho xk/kh ds xqka dh ppkz djrs gq ns'k dh Hkko
jktulfr dsfo" k; eafpwrk 0; Dr dh gA jkttho xk/kh dh eR; qds l kfk tS s, d
; q dk vUr gksx; k gA

; kWrkshorkn | y; a; krqeghryeA

HkjrHMej | S fueTtRiz; kEcMAA HkjrH12

vkt Hkjr ekrk nqt Zka ds }kjk i hfMf gS yfdu dkbZ Hkh mu nqt Zka l s
Hkjr ekrk dh j {kk djuseal eFkZughagA vkt dh dRl r jktulfr dh ppkz djrs
gq dfo usfark 0; Dr dh gSfd vkt usk usrd eW; ka l sfoghu gA fcuk Je]
fcuk ; kx; rk vksj fcuk xqkadsosmPp in i klr djds l ekt ea?kf.kr dR; djrs
gS vksj vi uh LokFkz jrk dh fl f¼ djrs gA vi uh ; økoLFkk eavusd nqz kka l s
f?kjs gR; k pksj h eafylr gh ckn eae h cu tkrsgA vkt jk"Vª eaHkzVrk dk tks
rk. Mo fn [kkbznsjgk gSml eabu uskvkadk gh pfj = 'krfey gA dfo uskvkadk
okLrfodrkvkadk in kQk'k djrs gq fy [krsgSfd Åij l s'or [kij /kkjh usk
ekuo c¼ eadkyq; l shkjs gq gA ; surk x.k u rksfglnh tkursgSu l ddr
tkursgSoju~l fpoka }kjk fy [ks Hkk" k.k dk l d n ; k l Hkkvka eae k = okpu dj
nrsgA vkt fojks/k; ka dh l HkkHkx djuk] er i sV; ka dk gj .k djuk] bE kunkj
vf/kdkfj; ka dk LFkkukUrj .k djuk] 'kB/kwrksdks'kj .k nsuk vkfn orEku jkt uskvka
dsdk; ZgSbl fy, ykdru = oLr q %' kksdra = gksx; k gA ; Fkk&

ykdrl=fenauma'kdrl=airh; rA

vf/kdkjr"kk nE; k ; si l "Vk tustuaAA Hkjrh55

vkt gj {ks= eajktuhfr 0; klr gA ek; koh 'kfdR dh rjg jktuhfr l cdkS viusvf/kdkj eaysyrh gA vkt f'k{kk dk {ks= Hkh jktuhfr l svNirk ughagA fo'ofok|ky; ka eampP inkaij eilzifrf"Br gS; g l c jktuhfr dk i Hkko gA ijUrjktuhfr eaidSk dsfy, dkbZijh[kk] dkbZ 'kq'd] dkbZ l k{kkRdkj ughagS vls , d ckj eah in iklr dj yusdsckn yk[kkadjk/ka#i ; sdek yrs gA vkt fo}ku] l nkpki]j] uhfrK] dykdj vkfn l Hkh dk ifjJe 0; FkZgSek= jktuhfrK gh eku l Eeku dks iklr dj l drk gA dfo fplurr gSfd bl l c fLFkfr; ka l s efdR dS siklr dh tkoA vkt LokFkk/k ykska ds }kjk jk"Vfir k egkRek xkq/kh] 'kkL=hth rFkk bflnj k xkq/kh vls vc jktho xkq/kh tS sjk"V^a dks xkso fnykusokys usk ekj fn; s tkrsgA l oE= eRL; U; k; 0; klr gA nSk ea l kEinKf; d fo}Sk] o.kl ak"lz vkfn bu uskvka }kjk gh QSyk; k tkrk gA vkt usk vx xkdj Lo; a nj l srek'kk nS[krsgA dfo ds'kcnkae&

l kEinKf; dfo}Sk]so.kl ak"lz kstuka

LokFkk/kusfHk%i qVal oE | egh; rAA

vfXual unh; uskj%Lo; afr"Bflr njr%A

Toyflr doyaef/k vulFlatk; rsdyeAA Hkjrh102&103

bl idkj vkt nSk eaijLij l kgnz i e o cl/ka Hkkouk l eklr gksx; h gA euq; dh vkfRed 'kkflr l eklr gksx; h gA vkt fLFkfr; k; bruh Hk; kog gS fd dkbZu l g; kx djusokyk gS u dkbZ l urk gA bl /kjk ij v/keZfouk'k ds fy, Hk; Hkhr gkdj dkbZvorkj Hkh vorfjr ughagkka nqVka ds fouk'k dsfy, vkt og Lo; aHkh vl eFkZfn[kk; h nSk gA Hkfo"; eaHkkjr dh D; k fLFkfr gksch ; g dkbZughat kurkA Lo; adfo Hkh ; g ughat kurk gA ; g rksfo/kkrk gh tkurk

gSfd Hkkjr dk D; k gksck\ bl h l angkLin izu ds l kfk dfo usbl 'krd dh l ekfr dh gA 107 vuqVq -Nanka ea dfo usorZeku Hkkjr dh okLrfod fLFkfr eW; ka dk akl] l oE jktuhfr dh 0; ki drk vkfn dk o.ku fd; k gA

(viii) foLe; 'krde-&

'foLe; 'krd* dks dfo usfoLe; ygjh dsuke l shkh l EckS/kr fd; k gA MkW jktSk dckjh feJ ds vuq kj ; g , d vf/k{ki &dk0; (Satire) gSft l ea i R; d i | dk prfKz pj.k ^n"VoFr eafoLe; efrfpUkeal sl ekfr gkrk gA dfo bu i | ka eajk"V" dh <j l kjh vki jkf/kd] "kM; kfu=d fo l fr; ka dks nS[kdj foLe; 0; Dr djrk gA l epkdk0; mRdV jk"VHkfr Dr Hkkouk l svks i ks gA¹⁵

MkW jktSk dckjh vU; = dgrh gSfd Bi LRr 'krd ea vk/kfu d Hkkjr h; l ekt dh fol xfr; kj /kfed fo }Sk] /keZvkS] l Ldfr dk voeW; u] i frHk dh voekuuk vkfn nq[kn vk'p; Ztud ?kVukvka dh 0; x; i wkZ l eh{kk i LRr dh x; h gA ; g 'krd orZeku nqZ kxZLr Hkkjr jk"V" dk , d tholr nLrkost gA¹⁶

l ekt dh foMEcukRed fLFkfr; ka dks nS[kdj dfo vpaHkr gA ; gk xqkka dh voekuuk gSvkS] xqkghuka dks l Eeku fn; k tk jgk g&

**{k{ked .Bksfez rsfo i Uuks
e/kqoj% i ^ tjc/dhj%A
nk{kA[kjk%l knjekLonUrs
n"VoFr eafoLe; efr fpUkeAA foLe; &01**

l ekt ea eW; ka dk voeW; u gks jgk gSvkS] nijn'ku ds }jk v'yhyrk l ekt dks i jkd h tk jgh gA vR; Ur xw-} ?kf.kr o u fn[kykus; kx; ?kVukvka dks Hkh nijn'ku ij LoPNUnrk l sfn[kk; k tk jgk gS ; g nS[kdj dfo fofler g&

**xq; krxq; kfu tqql rku
oUku; oP; kfu foxfgZ kua
Lojai n' ; Dr bgf/k; U=a
n"VoFr eafoLe; efr fpUkeAA foLe; -&11**

Hkk t vkt I dVxLr fn[kk; h nsjgk gA n'sk dsj{k d gh Hk{k d cu x; sgA
 jk"V^a dh i xfr fLFkj gks x; h gS rFkk ykdrU= 'kkdrU= cu x; k gA /kkfeZd
 fLFkfr; k; vkj Hkh Hk; kog gA tksLo; a/keP; ¶ gS ogh I d n ea/keZ dh 0; k[; k dj
 jgsg& ; sJna/Muk uuql kE; okns
 /keP; ¶k ukLrdrk H; q sKA
 rsl d fn iKi; flr /le±
 n"Vøfr eafole; efr fpUkeAA foLe; -31

I d n eaI keukFk pVtHz dh jke ds i knHkz ij dh x; h I angLi n fVli .kh
 ij dfo dk eu fofler gA vr%og dgrsgfd&

o%kels | fi I I keukF%
I UnS/k Jhj?kot leouka
i LRk; gisukj dofpdaLoa
n"Vøfr esfoLe; efr fpUkeAA foLe; -32

bl h izkj dfo usI d n ds dkygy] oks/kadh jktulfr] oxzo o.ki ?k"q
 fgUnq/kadh mnkj rk o eq yekukadh d'ej rk vkfn dk mYys[k djrsgq dfo I erk
 o , drk dk i {k/kj gSfcuk , dhHko ds i xfr I EHko ughagA vkt n'sk eaU; k;
 0; oLFkk Hkh f' kFky gA f' k{k 0; oLFkk Hkh jI kry dh vkj tk jgh gA I kfgR; ds
 ifr fdI h dh #fp ughagA Kku fi i kl k ej x; h gSvkj /ku ykyq rk c<+jgh gA
 d'ehj eavkradokn 0; klr gA ge 'k=v/kadk I efr tokc ughansik jgA bl
 izkj dfo usn'sk dh vud foMEcurRed fLFkfr; ka ij foLe; 0; Dr fd; k gA
 I kFk gh n'sk dh i kphu I dfr dsxkso dks; kn djdsHkh dfo vk'p; kUor gA
 'ykd I a 93 I s 98 rd dfo usHkj rh; I dfr] ; gk; ds rhFkk; Hkkjr Hkw dh
 efgek] fuxe&vkxe vkj nook.kh I dfr dh izka k dh gA dfo vi us i kphu
 I kdfrd xkso I sfofLer gA bl izkj i ks vfHkkt jktUnzfeJ usfo}kukadh
 I Hkk eaorZku dh vki jkf/kd o "kkM+ kFU=d i fj fLFkfr; ka vkj i kphu Hkkjr dh
 xksoi wkZxfjeke; h fLFkfr; kadksydj foLe; Qsyk jgk gA vr%dfo Lo; avi us

fo"k; eadg jgk gSfd&

/lɔaf=i slhdfojFR; fo?ua

j0; krf' pjal 1 fn dksnkukeA

jkt ʌnfeJls ; egksfllkjkt ls

fujÁdqksfoLe; ekrulkrAAfoLe; -101

(ix) I kɔflrd'krde~&

I kɔflod'krd ea 100 vuqViq~i | nook.kh i fj"kn} ubZfnYyh ds v/ ; {k i n dh fuofuk I svk'khokh ds: i eadgsx; sgA MKWjktSk dɛpkjh feJ ds vuq kj& B; g , d iɔkj I so\$ fDrd dko; gA tksfnYyh dh nook.kh I ʌdr i fj"kn~dsv/; {k i n I sfuouk gksusdsvol j ij i Lrɔ fd; k x; k dfoo; ZMKW jktʌnzfeJ dk v/; {kh; Hkk"K.k gStksdk0; ds: i eai LQqVr gɔvk gA bl eadfo us I ʌdr Hkk"kk dh efgek] xfjek vksj I koZ qhu mi ; ksrk dksjɔkkidr fd; k gsvksj I kFk gh I kFk nɔHkk"kk I ʌdr dsvkj/kdkads i fr 'kɛkdkeuk 0; Dr gA¹⁷

nook.kh i fj"kn} ubZfnYyh dk okf"kd I ekjkg eSijh eavk; kstr fd; k x; k Fkk vr%v/; {kh; Hkk"K.k ds: i eadfo jktʌnzfeJ th usdk0; ds: i ea Hkk"K.k fn; k gA dko; dk i kjEHk x.ki fr dsueLdkj I si kjEHk dj I Hkh I Hkkl nka o fo}kuka dks I Eckf/kr fd; k gA eSijh eavk; kstr gq I ekjkg dh rɔyuk i kphu dky eadfo; kads i jh{kk LFky vFkok dk'ehj eafLFkr 'kijnki hB I sdh gStgk; fo}kuka I sjæ.Mi Hkj jgrk FkA eSijh xak& epk dse/; fLFkr uxj gStksojkg ij.k.k eaokg yhyk ds }kjk i fo= dh x; h ; gh /kjr h gA eSijh ds i fl ¼n; k nku&nkf{k. ; I Eilu ukxfjdka ds }kjk gh nook.kh I ʌdr mlufr dj jgh gA I ʌdr dsj{k.k eaogk; ds eɔ; ea=h eyk; d fl g ; kno dh fufobkn Hkfedk dk Hkh dfo usmYyɔk fd; k gA cksyusdh dyk eai dh.k ogk; ds rRdkyhu ftyk/kh'k jkgrullnu tksfo | kfou; I Eilu gSykska ds fpuk eafojkteku gA eSijh ds I ʌdr f'k{kkdʌnz , d j I kulln egkfo | ky; ea vksj MKW bPNkije

f}onh izko dsxkp eanook.kh mRI o euk; k tk jgk gA bl egkBI o earhu fnu
rd vud mi kns dk; Øekadk vk; kktu fd; k x; kA bl eal ðdr dsikphu o
uohu ok³e; dk fo}kuka ds }kjk I E; d~l eh{k.k fd; k x; k vlsj bl fl %Ur
fl U/kq eUfku I s tks ver : ih fu.kz fudysk og I Ei wKz I ekt ds fy,
ykhkdkjh gksxkA MKWbPNkjk e f}onh ftUgkaus izkoxtBFkkoyh dh jpuk dh eSi gh
dsgsvr%dfu usbPNkjk e f}onh ^izko* vlsj mudsegr iz kl kaI sfnyyh fLFkr
nook.kh i fj"kn izdkf'kr gksjgh gA i f.Mr cãkulln pjkafo}ku i eka dsdkj .k
eR; ki jkUr cã dspkj e[kaI sl Ei Uu gA muearrh; **jekdkUr 'kpy** usn'kzla
dseukfoukn dsfy, I fXo.kh Nan eadko; i kB fd; kA bl nook.kh i fj"kn~ds
I fpo ij geskk jekdkUr 'kpy I qkshkr gsmI h Øe eaJh fuokl jFk dsI kFkh
I Eekfur Jh vfhkjt jktbnz feJ dks v/; {k pqr x; kA rhu o"kkard fofo/k
dk; Øekadk nkf; Ro ogu djrsgq vc iz Uurk I sbl in dsnkf; Ro Hkkj I s
eDr vfhkjt th usfoJke i klr fd; kA rhu o"kkard mlugauseu] opu] deZI s
ekj I jLorh dh I ok dh gA nook.kh dsfojks/k; ka dks egg rkm+tokc fn; k vlsj
nook.kh dsfgr dsy[kd usi ð Uurk I s; k eu I sbl in v/; {k dh Hkfedk dk
fuog.k fd; kA

; Fkk ok n{k' ksymsuK; kulnk flrdE; ; kA

fofo/k Hkfedk /Rok I E; ku~j ^ t; fr /kpeAA I 16-42

vfhkjt jktbnz th dsckn nook.kh i fj"kn} ubzfnYyh dsuohu I Hkk/; {k
MKWj k/kkoYyHk f=i kBh pqsx; A I Hkk eami fLFkr I Hkh fo}kuka dks I Eckf/kr djrs
gg vfhkjt jktbnz^I ksoLrfoo{kk* I sdN dguk pkgrsg&

eW; k%I ân; k%I H; k%I ksoLrfoo{k; kA

I kEiradFKz "; kfe HonE; %df ^ pnfgreAA I 16-50

bl ds }kjk mlugkaus I ðdr dh mi {kk djusokyka dks tedj yrkMk gA
nqtZukao njkxg I sxfl r ykxkads }kjk u tkus; g nook.kh D; kafrijLdr gA os

ugha tkursfd I ldr dk fojksk djdsmlgaLo; aupl ku mBkuk i M-jgk gA I ldr
dsvieku I sdf0; fFkr gSvr%osnook.kh fojks/k; kads'kki nrsqg dgrsg&

fuR; af} "fUr ; sewk ekrjal jHkj rta

Lokfkl k/ku I DrklrWaukLR; o I nxfraAI 16-63

^l kofLrd'krde* ds65 I sydj 83 i | kard ftl eanks'ykd i f{klr
Hkh gS vFKl~20 'ykdka ea dfo us pFkk pj.k ^nook.khfojks/kuke* fn; k gA
t?ku; vij/k djusokykadh I ekt ea tksnqZr gkrh gS ogh nqZr ^nook.kh
I ldr dk fojksk djusokykadh gkrh gA ; Fkk&

HulckyW/kcf/kj?Mrula; k uqnqZr%

I k HoRdy i ki kulansook.kfojks/kukeAAI 16-67

bl i dklj MKW jkt dnz feJ usl ldr Hkk"kk dk fojksk djusokykadh dMs
'kCnkaeafullnk dh gSrFkk mlga'kki fn; k gSrFkk bruk gh ughadfo bruk 0¼ gS
fd mlgkaus, d sykskadksejusrd dk 'kki nsMkyk g&

ng; rlanohk'k; Sdh; rlarRI e¼ A

L; lnUR; f'V; EK' k?laif.Mrkuleq fLFkrAAI 16-85

I ldr I snkg djusokykads I Hkh noka ds I k{; ea tedj dks k gA 'ykd
I d; k 86 I s94 rd f}rh; pj.k ea ^l ldrnksfg.kkaxge* dh i qjkoFuk dh gS
vks I Hkh norkvkads }kjk I ldrnksfg; kads I Ei wkZfouk'k dh dkeuk dh x; h gA
Li"V gS dfo orZku ea I ldr Hkk"kk ds vieku] ml dh nqZr I s0; fFkr gA
I ldr dsfodkl dsfy, jkT; I jdkjao dnz I jdkj dkbZdfvc¼ ughagsoju-
I jdkj dh ubZufrr; k I ldr dsegRo dksde djrh tk jgh gA fo | ky; ka eabl
rjg dsfo"k; ka dk p; u gSfd I ldr dgha i hNs NWrh tk jgh gA i fr; kxh
i jh{kkvka vk; qn vkfn I sl ldr dksgvk fn; k x; k gA I ldr fo | kfkZ; ka dks
jkst xkj eaHkh dkbZykhk ughagS cjkst xkj h c<rh tk gh gSvr% I ldr fo"k; dkbZ
i <uk ughapkrkA vr% I ldr dsxks o dksfxjkuseaftudk gkFk gS dfo usmu
I Hkh dks vfhk'klr fd; k gA

var eadfo l adir dh mlufur o l ef% dsfy, i kfkuk djrk gsfed l exz
jk"va/kkj ukjh dh rjg gks tgl; ydMgkj Hkh l adir eackr djrk FkA l adir
i u%opLo dks i klr gksbl h dkeuk ds l kfk ; g 'krd l ektr gkrk g&

I okZHK'W%i d/kafufozual adirkfibrkA

oñqñ f' k[kj oLFk L; kñHkj rL; ; Fk HkpAA l 16-98

(x) i kd'kkl u'krde~&

vfhkjt jktñz feJ izkhr ^vfhkjt l gl ðe* ea l dfyr ; g vñre
'krd gsfed l s dfo us ^dkfxzy' krde* uke Hkh fn; k gA bl 'krd dh j puk
dkfxzy ; ð ds rRdky ckn dh x; h gsvr%bl eadfo us dkfxzy ; ð ea 'kghn
gg Hkkjrh; ohjka dks J'k ^ tfy nh x; h gA Bl Hkor%j l l dyu dk uohure
dk0; gA bl dk0; dk 'kñ'kd vR; Ur l kfhki k; gsfed l dh 0; k[; k Lo; adfo us
'krd ds i kjEHk eadh gA oLrñ%i kd uked nkuo dk l gkj djus ds dkj .k
i gk. kkaeansjkt blnz dks i kd'kkl u dgk x; k gA dfo dh dYi uk gsfed Hkkj r l s
vdkj .k fo}sk j [kusokyk] vk; & l adfr nksgh i kfdLrku Hkh ml i kd nkuo l s
fhklu ughagsvkñ ml dk l gkj djuseal yXu l eLr Hkkjrh; l sud i kd'kkl u
vFkkñ~blnz dsgh l eku 'k=&fo th; gA¹⁸

u'kl kpj .k% Loh; ðH'; kñskl eflorA

ì rs; aHkj rh; kulafdurqi kd kj 0; nkuoAA

okjaokjarr%i "Vek nkuoaraj .kLFkyA

I sudk Hkj rh; kLrschñ%i kd'kkl ukAA i kd-10&11

i kd'kkl u'krde~eadfo us dkfxzy ; ð ds nks ku vi us i k. kka dh vkgfir
nks okys ohjka dh i fo= ; 'kksckFkk gA dfo us Hkkj rh; l suk dh xkj [kkokfguh]
tkVokfguh] jkt i wokfguh fl D[kokfguh vkñ Mksjk okfguh vkfn l 8; VqfM; ka
ds'kk\$ zo foØe dk o.ku fd; k gA Hkkj r ; ð ughapgrk i jUrql oñ Fke phu ds

}kj k fo'okl ?kk r fd; k x; k vks ykycgknj 'kkL=h ds i zkkue=h dky ea i kd
I sudkadks pjkads I eku pj&pj dj fn; k x; k yfdu Hkkjr us thrh gpZ Hkfe
i q%yks/k nhA

ckacykn's k I svkusokys'kj .kkfFkz, kadsdkj .k tc Hkkjr mnfoXu gks x; k
vks i kFkZuk dsckn Hkh tc i kfdLrku usu'ka rk ugha NkMh rc tokgjufUnuh
bflnj k xkdkh usfl gjuh dh rjg xtZuk dh vks nk&rh u fnuka eagh 'k=qdk fo/od
dj fn; k vks u; k ckacykn's k uke dk jk"V^a mRi Uu gp/kA

fj=jo fnu\$ rloPN=fo/od ; ki r\$

u0; jk"V^{al} epHrckacykn's kulededeAA ikd-32

i kfdLrku usbl ijkt; I sHkh dkbZl cd ughafy; kA ogk vkt Hkh i p.M
nkfjnz dk rk.Mo gSrFkk eqtkfgjka dh I eL; k vkt Hkh 'kkUr ugha gpZ g\$
i kfdLrku vi us Hkkjr ds I kFk ryuk djuk rks pkgrk gSfdUrq og Hkkjr ds
I ed{ k ughagsl drkA cpkjs i kd usk ; g D; kaughal e>rsfd 0; k?k pez vks<dj
x/kk 'kj ughacu I drkA Hkkjr eavkt Hkh dj kMkaed yeku I qki wZd jgrsg\$
osvi us/keZ kyu eaLorU= gSrFkk I ekt eamudh i fr"Bk gSfQj Hkh fgUnho I s
b"; kZdj rsgq i kfdLrku dksyTtk egl u ughagksr hA ml si Mk\$ h ns k dh I ef%
ges'kk ytkkrh g\$

Hkkjr earksfgUnwed yekuka eafpjdky I sHkbbpkjsdh Hkkouk jgh gSrFkk
LorU=rk I xke nksukaufeydj yMk g\$ xk\$ [kku egEen] v'kQkd] vcydyke]
tkfdj gd \$u t\$ sjk"Vuk; dkadksD; k Hknyk tk I drk g\$ fdUrqi j i s jr cfi/o
gB/kfeZk dsdkj .k LorU= Hkkjr jk"V^a [kf.Mr gks x; kA vc rks t\$ sHkkjr I s
fo}sk djuk fo/kkrk us i kfdLrku ds ekFks ij fy[k fn; k g\$ vkrdokfn; ka dks
Hkstdj ikd Hkkjr dh 'kkUr o I k&uL; dks I ekir djuk pkgrk g\$ Hkkjr
i kfdLrku ds I kFk eS-h pkgrk g\$ Hkkjr ds i zkkue=h okt i s h Lo; aykgk\$ x; sFks
fdUrqi kfdLrku ml dsfoi fjr vkpj .k djrk g\$ i kfdLrku usdkjfyx {ks= I s

vi us l sud Hkkjr dh tEewd'ehj l hek eaHkst fn; A i oŕ Jā[kykvka o nqez
i gkfM+ ka ds dkj .k Hkkj rh; l sudka dks bl dk vkHkl rd ugha gq/kA bl dh
l puk x [kū xkp dsrhu xMfj; kaeks#l sjak] ukā; kyLrk'kh vks jktkfy usnhA
tc xlrpj , stfUl ; ka ds }kjk 2 ebZ 1999 dks ; g [kcj feyh fd ikfdLrku
l sud xw+cVfyd {ks= ea?kd vk; sgSrksl Ei wkZHkkjr jk"V^a eai kfdLrku dsi fr
?k.kk o dir?urk dsHkko mRi luu gq vks gj 0; fDr ikfdLrku dksf/kDdkjusyxkA
rhu fnu eagh xkj [kjkQYI okfguh us [kyokj i oŕ Jks kh dks'k=q/kal seDr
djky; kA ml dsckn ys^Ā ik'k[kj] Mk^Ā fgy e[FMy] Fk#& d d j Fk^Ā c j k x t e
dk {ks=} eq dkg o d d l k j] V l b x j fgy vkfn dkseDr djkdj tykbZeaHkkjr
usdkfxzy {ks= dks ikfdLrku l seDr djok fy; kA bl idkj dkfxzy dkseDr
dj kuseaftu ohj l sudka us i k. kka dh vkgfir nh mu l cdsge ½ kh gā ; Fkk&

v/le.kzo; al oŕsKaumadirReuleA

fogk; l dykHkxku0; so; fl ; sxrlAAikd-108

nśk dsfy, i k.kka dk mRi xZdjus okysbu tokuka ea; ksk tl ohj] Jh
fuokl] dkejkt] uxkySM ds ys[VuŕV dD#RI } ys[VuŕV fot; Ur Fki j]
dSVu ohjfoŕe] dSVu dfoyQkMksuxpksmMh k dsestj i ũik.k ntl eaohj
xfr i kus okys xuj m%] fcgk[kkfguh ds estj efj; liu estj jkgr xks]
iæknū] fo'oukFk] Jhfot; jk?ko vkfn vuŕka ohj Fks ftudk uke fxukuk
l EHko ughagā nśk dsfy, i k.k U; kNkoj djusokys; sl sud gekjs }kjk l nk
olnuh; gā

bl idkj ikfdLrku usgekjsHkkj rh; kadh i hB eaNjk Hkkkdk vks eſh ds
cnys i q%/kks[kk fn; k vr%Hkkjr dks ekj dh funk l stx tkuk pkfg; s vks
vfo'okl h ikfdLrku eafo'okl ugha djuk pkfg; A

ck/krk ekgfunkrksHkkj rh; k l fuf'preA

vfo'oLrsu fo'okl %i kdsdk; %dFk'puAAikd-135

Hkkjr eavkt Hkh ekuork] l nkpj] 'kk'or l nxqk vkt Hkh thfor gA
dkfxzy ea'kghj gq sohjkadks l exzjk"V" ds }kj] l ekt o 'kkl u ds }kj] /ku o
l Eeku fn; k x; kA muds i fr okRl Y; o J%Hkko mPNfyr gksk gSrFkk fnoaxr
Hkh og ohj Hkkjr eageskk thfor jgsA mudh gqkRekvka dh i fRu; k; nsh : i ea
l eknr gksjk"V" eafuf' pr: i sk efgek ef. Mr gksxA ys[kd dh mu ohj kads i fr
vxk/k J% o HkkokRed vutkfr gSfd osmuds J% 'tfy Lo: i fy[ksx; sbl
dk0; ds }kj] vi uh ys[kuh dks i fo= eku jgk gA

vfhjkt hruvks; arLeKUnxqk'ld uSA

ifo=hd#rsLoh; lay[kuh'p l jLorieAAi kd-144

bl i dklj dfo vfhjkt jktUnz feJ us^i kd'kkl u'krd* ea i kfdLrku
ds ukedj .k] Hkkjr&i kfdLrku eagq ; k] i kfdLrku ds fo}Sk o nkg dh ufr
dk\$ dkfxzy ds; k] ds l Hkh LFkkuk] ml ea'kghn gq sl eLr ohj kavk\$ Hkkjr&i kfd
Lrku dh ijLij fojkskh ufr; ka l Hkh dk bl 'krd ea o. ku fd; k gA

fu"d'k& ^vfhjkt l gl de^ ea l d fyr nl 'krddk0; ka ea i kp 'krd&dk0;
/kkjek. Moh; e} mTtf; uh'krde} fgekpy'krde} oSkkyh'krde- rFkk
xqj'krde-e adfo usLo; adh n"V o vutkfr Hkkokvka ds vk/kkj ij Hkkjr ds
i kphu /kkfed] l kldfrd] , frgkfl d oBko dk xqkxku fd; k gS rks
Hkkjrhi fjno'krde^ o **'ikd'kkl u'krde^** dfo dh vutkfr i d. krk ds i ed[k
mnkgj .k gA jktho xk/kh dh eR; qo dkjfxxy ds 'kghnka ds i k. kkl xZ ij dfo
Hkko&foay , oasnu l sfoxfyr gSvr%nkuka?kVukvka ds i 'pkr-dfo us'krddk0; ka
dh jpuk dj MkyhA **'foLe; 'krde^** Hkkjr dk ; FkkFkZ fp= gekjs l keus i Lr
djrk gA os Hkkjr dh jktufrd] l kekftd] l kldfrd foMEcukvka o ufrd
voeV; u l sfofLer gA **'l lbfLrd'krde^** os fDrd HkkoHkrie ij vk/kkfjr gA
nook. kh i fj"kn} ubZfnYyh ds v/; {k in ij jgs i ks vfhjkt jktUnz feJ v/
; {kh; mnek\$ku o vk'khokh dk0; e; h Hkk"kk ea i Lr djrs gA os nook. kh dh

orðku fLFkr l svkgr gSrfkk nok.kh l ðdr l snkj djusokya dks tedj
QVdkjrsgA ; g l c l ðdr dsifr l efi r muds0; fDrRo dksidV djrk gA
iEke izck'krde~dkfynkl ds ^e?knir* dh Hkkohkfe ij fy[kk dk0; gS tks
vokphu l ðdr ok³e; dsdkfynkl vfhkjt th dh uohu dYiuk o mojk
'kfDr dk ifrQyu gA fo; kx&Ükxkj eai s l h ; f{k.kh dksfy[kh x; h ; g i krh
fuf'pr : isk ok³e; dk foxg : i gA vkt tc eksckby dsbl ; q eai=
ys[ku fo/kk l ekir ik; %gS, d sea; {k ds }kjk ; f{k.kh dksfy[kk ; g 'krddk0;
: ih i= l andk dk0; &fo/kk dk , d egÜoi wkznLrkost gA

I UnHzi ph &

- 1- yhykHkktjkte- (vkReokfpd) i- &7
- 2- ogh
- 3- pnh' ojnġ FkrkXyHkheed[; ku-
d.kk/ykVi frxqtġ jkVr# "dkuA
; nHkR; ek=foftrkuoykD; ekyku-
nkS.kka cykfu dFk; flr u; kn?kykdkuAAmn; ij izkflr&10
- 4- yhykHkktjkt] i- &10
- 5- fgkpy' krde&34
- 6- ogh] 38
- 7- ; Fkk p es l @no; % l rh' kS ifjHkkr"kreA
rhjHkDra l efnn'; prt l hekfoHkr"krkeAA oSkkyh-33
- 8- f=oskh dfo vfhkkt jktġnz feJ 0; fDrRo , oa dfrRo] i- &95&96
- 9- l kfgR; dYir# vfhkkt jktġnz MW jktSk dġkjh feJ] i- &176
- 10- l ġdr l kfgR; dk vkykpukRed bfrgkl] cġjke f=i kBh] i- &95
- 11- eġkj kġfxfjHkDok&i- &VI
- 12- vk; kġ gl ġkee&50
- 13- l kfgR; dYir# vfhkktjktġnz] i- &131&132
- 14- ogh] i- &125
- 15- ogh] i- &177
- 16- f=oskh dfo vfhkkt jktġnz feJ 0; fDrRo , oa dfrRo] i- &97
- 17- ogh] i- &97
- 18- ogh] i- &96

prfjzv/; k;
i ks jkt ʒnz feJ ĩr ^vfhjkt l gl de* ds
'krddk0; kæk l kædfrd l kekt d o
jktuʒrd nf"V l sijf'khyu

vokþhu l ædr dk0; dh l rr-iðkgeku /kkjk dksxkšoe; h i kjEi fjdrkj
foMEcuki wZoržeku vks Hkfo"; xr l EHkokukvka l stkmusokysdfo] ukVddkj]
dFkkdkj] l kfgR; l eh{k d vks 'kkL=okk f=os kh dfo i ks vfhjkt jkt ʒnz feJ
dk vi uk fof'k"V LFkku gA mudh cgþr] cgfo/k i frHk dk ykjk l Ei wZ l ædr
txr-ekurk gA mudh jpuk/kfežk dsfo"k; eaMKWjk/kkoYyHk f=i kBh fy[krsgš
fd& Bjkt ʒnz th dk yfyr ok³e; vkt dh l ædr jpuk/kfežk dh fofo/k
iðfUk; kæk l cl sl e¼ l ekxe iLrþ djrk gA vkt l ædr dsn"; iV ij
ftrusjpukdj l fØ; gš mueajkt ʒnz th dk ^dsuokl * l cl svf/kd foLr
vks cgþk; keh g& bl eadkz l ngj ugha iðfUk; ka dh nf"V l sn[ka rks muds
l kfgR; ea LoPNurkkn ; k #ekfu; r] ; FkkEkkn] l ektokn] vk/kfudrkkn
rFk ijEi jkkn ; si kpa iðfUk; k; ; FkkLFkku varxþQr gA ; si kpa iðfUk; k; Hkh
, d nll js l sfopNlu gkdj ; k , dkaxh : i eamudh jpukvkaeal ekfo"V ugha
gkshA mudh jpuk; k=k ds, d nkš ealopNnrkknh ; k #eku l shkh jpukvka dh
Hkjekj gš ij ; sjpuk, ; vk/kfud Hkkoeksk] i kjEi fj d dk0; nf"V dh l e> vks
; FkkFz rFk vk/kfudrk l s Hkh l gdr gA mudh vk/kfud thou ij fy[kh
dgkfu; kao jktuʒrd dforkvkarFk xhrkaeal ektoknh fopkj/kkj fo'kš : i
l sifrQfyr gþz gA l kšn; ĩnf"V vks tuthou dsifr l onuk bu i kpaLrjka ij
fujrj v0; kgr cuh jgh gA¹

i ks jkt ʒnz feJ ĩr ^vfhjkt l gl de* eal dfyr 10 'krddk0; ka ea
thou o txr-dsfofo/k vk; keadks iLrþ fd; k gA mi ; þr i kpa iðfUk; ka ds
vk/kj ij muds'krddk0; ka eadghaLoPNnrkkn gšrksdgha#ekfu; r rksdgha

; FkkFkbn o vk/kfudrk dk i/v gSrksdghadfo fcYdy ijEi jk dsegkus ij [kMk utj vkrk gA vkt dh l ðdr dfork ea; qifjorú dh >yd l kQ fn[kk; h ns jgh gA MWJekdkur i.k.Ms ds'kOnkae& ßvkt dk l kfgR; jkt l h oðko dsi Vy l smrdj tul kekl; dh Hkkoukvka dks vxhðr dj pðk gsvkš ml ea vk jgs i k= Hkh i wkz-%i fjofrðr gks pðsgA dy feyk dj vkt dk l kfgR; ykd thou dh l exi fjf/k ds pkjka vkš ?kærk utj vkrk gA²

; q ifjorú dsbl nš ea l Hkh dko; iðfUk; k; ifjofrðr fn[kk; h ns jgh gA bu ifjofrðr iðfUk; ka dks n[krsgq vkt dko; 'kfl=; kaus dko; dksuohu iðkj l si fjHkkf"kr fd; k gA i ks jk/kkoYyHk f=i k Bh ds vuð kj&

ykd uhrúadko; e-AA vfluo@1-11

ykd dk vuðhrú gh dko; gA MWf=i k Bh usvkf/kHkšrd] vkf/knšod , oa vk/; kfred rhuka iðkj dsykdks ea thou o txr~l sl Ei wkz rUoka dks vkRel kr- dj fy; k gA vr%i ks vflk jkt jkt ðnz feJ ds'krd&dko; ka dk l exz n"V l s vkykM/æ&foykM/æ djusij mudsbu 'krd&dko; ka ea Hkkjrh; thou n"V ds jktušrd] l kekftd] l ka dfrd l Hkh i {k mHkj dj l keus vk tkrs gA dfo viuh ikphu Hkkjrh; ijEi jkvkð xkš oi wkz vrhr] , frgkfl d ifjiš; ka vkš rRdkyhu thou n'kú dk rks l k{kkr~djkrk gš l el kef; d ?kVukØeka vkš orðku thou dh fonir kvka o foMEcukvka dk Hkh o.kú djrk gA fo'kškdj l ðdr Hkk"kk dh orðku eafLFkr dks yðj dfo vR; f/kd 0; fFkr gA ek; Hkkjrh dsifr l efiðr dfo dh ; g i hMk mfpr Hkh gsvr%dfo dk ys[ku deZ thou ds l exi gyvka dks rks n'kkrk gsvkš l kfk gh l ðdr ds i pkj&ið kj dsifr Hkh l uu¼ gA

(1) vflk jkt l gl de~ds l ka dfrd vk; ke &

MkW vflk jkt feJ ðr ^vflk jkt l gl de* ds 'krddko; ea Hkkjrh; l ðdr l stMšfofo/k vk; keka dks l evk gA ikphu ijEi jkvka l sthou j l yðj

dfo vlxsc<rk gÅ i Eke 'krd 'i zksk'krde* eadfo usdkfynkl dh eþknir
ijEijk dks vlxsc<krs gq ml ea , d uohu v/; k; tkmk gÅ dkfynkl }kjk
; f{k.kh dks tks l ns k Hkstuk NW x; k gS dfo us i zksk'krde~eaml l ns k dks
if=dk dsek/; e l sHkst k gÅ ^kkjkek. Moh; e~ eaHkst dh uxjh /kkjk ds i kphu
oBko dk] i kphu l kldfrd /kjkj] ogk ds l fkgR;] f'k{kk] dyk vkfn dk o.ku
fd; k gÅ fgekpy'krde~eafgekpy i ns k ds vnHkr l kØn; Zo ogk ds l kldfrd
eglo dks dfo usn'kkz; k gÅ mTtf; uh'krde~earksfoØe i ti fe= vkfn jktkvka
l sjf{kr Hkkjr dk l kldfrd oBko ijkdK"Bk ij FkkA

vuB l deyÂkjan/kn-foØeHkr%

l exzHkkjr s[; kr%i jkdK'Bl#jkg l %A(mTt- 23)

oSkkyh'krde~eadfo usofTt l ak vks fyPNfo; ka ds xksjoe; vrhr o
l kldfrd eW; kj ekl; rkvka dk o.ku fd; k gÅ bfrgkl xokg gS fd l Hkh
l ldf; kao l H; rkvkadk fodkl ufn; ka ds rV ij gh gqvk gÅ oSkkyhi ns k dh
l ldf Hkh x.Mdh] dks'kdh vkfn ufn; ka ds rV ij gh i ui h o fodfl r gþzgÅ
oSkkyh i ns k f'k{kk] l ldf] jktuhfr vkfn dk mÙke LFky FkkA i kphudky ea
oSkkyh l exzHkkjr dh l ldf dk i ed[k dØnzjgh gÅ vr%; g i fl ¼ Fkk fd&

fuf[kyk , o i UFKluksoSkky; feeqla; ; B

dnkpfnfr ykdKDr i fkrk . l mugfl AAoSkkyh84

l kbfLrd'krd ea ys[kd us ^xak o ; epk* ds chp fLFkr] i kskf.kd
ojkgyhyk l s l Ec¼ ^es i jh* uxjh dk o.ku fd; k gÅ

eglojgyhykH%i kfork ; nel Wkja

i FkaxPNfr eÂY; kfoeylaykd i kouheAAI 16-10

bl uxjh dk l kldfrd oBko vi usvki eavyksdd gS; gk gj pcirjs i j
f'ko vks gj ?kj es xksj h fo | eku gÅ xqtj'krde~ea l ksk"V^a tks i jk.kka ea
vku rñs kj ykVns k rFkk orZeku eaxqtj i ns k (xqtjkr) dsuke l si fl ¼ i ns k dk

o.kū gā bl l e¼ LFkku dk mYyſk djrsgq dfo usdgd gſfd&

fofo/kſkēfH%[; krk /ku/kū; i Fkh; l hā

pLreſr fouk'yſā; L; k fuR; afodrū%Aaxqj-5

bl izdkj l kldfrd obko l siwkz ikphu Hkkjrh; inſkka dk o.kū djrs
gq tgd;dfo xkſo egl w djrk gſogk; oržeku foMEculRed fLFkfr; kadsdkj.k
dfo 0; fFkr gā viuh ikphu l ldr dk ākl nſkdj dfo 0; fFkr gſvr%
foLe; 'krde~ ml h dk ij.kke gā dfo viusHkkjrh; ikphu thou eſ; kadd
i {k/kj gā vr%l Hkh 'krddk0; kaeadfo dk thouckſk Li"V fn[kk; h nrk gā

0 thoun'kū & dfo ftl l ekt] ifjoſk o ijfLFkfr; kaethou thrk gſ
ml dh Li"V Nki ml ds l kfgR; ij iMfh gā MkWjktbnzfeJ uscky; dky l sftl
ihMk o onuk dksftvk ml dh Li"V Nk; k budh dfr; kaij fn[kk; h nrh gā dfo
Hkkjrh; l ldr dh fpjuru ijEijk dk xk; d dfo gā vkt tc l ldr dfork
fo'o jæp ij viuh l ožkār k fl ¼ dj jgh gſvkj l el kef; d ?KVukvka dks
viuk o.; Zfo"k; cuk jgh gſ, ſ h fLFkfr eaHkh dſ, ſ k gſtks Hkkjrh; rk dh
igpku djkrk gā Lo; a iks jktbnzfeJ ds'kcnkae& ſvLrqbl fLFkfr eaHkh
vlrLI fyyk l jLorh dh ukbz dkbz l koždkfydh fpjuru Hkkjrh; ijEijk
vokphu l ldr dfork dsvlrjky eaHkh LoPNUnxfr l scg jgh gā og 'kk' ofrd
dWLFk ijEijk gh thoun'kū dsfofo/k i {kka dks iſV dj jgh gā mueau dkbz
vifeJ.k gſ u oſtKR; gſvFkok u gh dkbz l dh.kžkA og ijEijk ykd/kežgks
vFkok ukV; /kež l E; d~: i l s'Hkkjrh; * gh i rhr gkſh gā ml ijEijk dksgh
eſvkt dh l ldr dfork dk ikjEijh.k thoun'kū ekurk gā³

bl h Øe ea yſkd Lohdkj djrk gſfd v}ſ j l kf'pr nkEiR; l ſk
Hkkjrh; ijEijk dk i Fke i {k gā ān; kujkx cl/ku dsvud izdkj gā 0; fhkpkj
l sydj ^, diRuhor* rd 0; klr ; g jfr j l k; u vkt Hkh l ekt eagtkjka izdkj
dk fn[kkbzgh i Mfhk gſi jUrql ekt dk mluk; d dfo vkt Hkh vuſſnr dj jgk

gSfu"dYe"k , oai fo= nKEiR; izk; dksghA⁴ dfo us; gk; cPpnyky voLFkh ^Kku*
th dh ^irkfuul* l smnkj.k fn; k gS ijUrqeð dfo dr ^izkk'krde* dk
mnkj.k nuk pkgkh tksHkjrh; l dfr dsmnkÜk nKEiR; l Ecak dksn'kkzk g&

br%i jaekufu! uxi FKRoal Eck/krs }Sfo/kudarrA

tk; kif; ÷ fogk; Hn l ekuqiseÂynEi rRoAA izkk100

vkn'kznKEiR; o iæ ogh gS tksfo; kx ds{k.kkaeaHkh fodV ijfLFkfr; ka
eaHkh l e`tl rk /kkj.k fd; sjgrk gA vr%cká fn[kkoso >Bsin'kzu dsLFku
ij vkUrfjdrk dh j{kk djusdk l ns'k Hkstrk gA ; Fkk&

l qlafiz ÷ us fg clg; rÜoarnUrjafdf`pnokP; oLrA

vh; Urja; Ru'krfoZls al e`tl al kRoij`prrLekrAA izkk92

dfo dh n"V rPN l srPN oLrqdsifr Hkh l dkjkrEd jgh gA ol Ur ds
vkxeu ij o{k ij iu%ubZdki yafudy vkrh gSvkj jkr dks l ektr deyou
dh 'kkkk ikr%l w Zdsfnr gkusij iu%uohu l kOn; Zdks/kkj.k dj yrh gSvr%
; g l dkj dk fu; e gSfd U; urk iu%l ef¼ dks ikr dj yrh gA ; Fkk&

b; aiðfukt krlaijk.k ; H; urk . lukr ij lal ef¼~

fi ÷ rrlrlæul k o/k; ZulReDofpÖkRoal kuh; AA izkk89

dfBu l sdfBu ijfLFkfr; ka eaHkh dfo dk thou n'kzu ; gh gSfd gea
viuseuky (vkUrfjd rÜo) dk j{k.k djuk pkg; A vkUrfjd cy dsvk/kj
ij euq; fo"k; ijfLFkfr; ka eaHkh thus dk l kgl dj l drk gA vi frgr
ft thfo"kk iks jktÜnz feJ dh dforkvkaea; =&r= fn[kk; h ns tkrh gA bl h
ft thfo"kk dksdfo usfofo/k n' vkUrka l si Lrq fd; k gA ; Fkk&

i'; fi ÷ eyj l kHf"Drk nek funk?ksfi epk gl Ur%A

ip.Mnlgajfontf/krhulak'kal gUrsl qlkuLI gyeAA

yrk%ijal srrHmetkrk%izkðeyk f'k'kjsfi uweA

'kq; UR; gksUrLI qlkj'k; kLrLeRiz; sE; Urje jç; eAA izkk 93&94

Hkkjr eajkejT; dh dYi uk dk vkn'kz geskk jgk gA l erk] l ekurk] HkkRro dh Hkkouk gekjsHkkjrh; thoun'kzu dsie[k fclnqjgsgA jktkHkst dh jkt/kkuh ^kkjk* usrHkh rks [; kfr i klr dh D; kfid ml l e; jktk /kefojks/k ugha Fkk rFkk iztk dsdY; k.k eajr Fkka ^kkjk* dso.kzu l sLi "V gkstrk gSfd ml l e; tu&thou fuckZk xfr l spy jgk Fkka ; Fkk&

vkrÁlsnL; q̄ksuksu p gj .kdfk l fl/Hksu fhúMS
uksok /kefojksuksu p uifrk; al k/ReZLFkrkueA
Hkst's'kLR; Fkhe/lrfoHkhjajkejT; ai qLrrA
iR; kòka l exH; q; foyfl rHkj rH&jrsfLeuAA/kjk46

mTtf; uh'krd eaHkh Hkkjr dsmnkUk thou n'kzu dk fp=.k gA o.kkZe 0; oLFkk] vkpkj jf{kr jktk dsdkj.k Hkkjr fo'o ea'kH"KZFk LFkku ij Fkka

o.kZe l nkpj jf{krk l kSeghi fr'A
Hkjrafo'o'kHkLFafon/kshjeÂyeAAmTt-27

dkfynkl dsdk0; ka eaHkkjrh; thou n'kzu dk tksfp= ikr gkrs gA os okdbzfo'ox# Hkkjr dk n'kzu djkrsgA i kf.kek= dsifr ie o n; k dk Hkko mudsok³e; eai n&insn^fVxkpj gk k gA tM+o prU dk rknkRe; vlg mudh ykdeaxyl kf/kdk n^fV Hkkjrh; l Ldfr dk vkn'kz g&

l okeofnuh n^fVykdeÂyl k/kdA
bh'h l qosulHferYi segh; rAAmTt-48

dkfynkl dh l eLr jpukvka ds egúoiwkz i l aka dks i Lr q dj dfo jktbnzfeJ usHkkjr ds l Ei wkz thou n'kzu dk l k{kkRdkj djok fn; k gA tglq j?kpa k eal kòkks jktk fnyhi i q̄ i kflr dstxy eaxk; pjkrk gA tglq ml izdkj dsifr ie dks ikr djusdsfy, i kòh i Úksrd [kkuk NkM+nsh gA tglq tks&tksviuscu/kp/ka l sfo; q̄r gSml dk cu/kqLo; ajktk nq; Ur gS; g ?kksk.kk

djus okyk jkttk gA tgl; i fedk dh vkj[kka l s l kE; rk j [kus ds dkj .k vt
fgjf.k; kai j ck.k ughapykrk] tks tM+eaprruk o fi .M eacãk.M dk foLrkj o
i fFkoh ij LoxZdh dYi uk djrk gks, j sdfo dkfynkl dh dhfrZges'kk thourrk
dh dkeuk dk vFkZgSdfo Lo; a dkfynkl ds 'kk' or fpjUru thou n'kZ l s
i wkZ-% l ger gA

tMsf i pruai ' ; u&fi .Mscãk.MfoLrjeA

LoxZhoallp Lox±dkfynkl LI thofrAA mTt-72

i k.kh ek= eal erk o l eku thusdk vf/kdkj Hkkjrh; n'kZ dk egüoi wkZ
fclnqgA oS kkyh dh x.krU=kfRedk 'kk l u i Vr dk o.kZ djrsgq dfo ofnd
'l Kkul Dr* dk o.kZ djrsgq fy[krsgfd&

I ekusea bR; sal ekuh l fefr%i q%A

I keul; sonl Drs; Fk l o±fu#fi reAAoSkyh43

I cdks l eku Hkko l snq[kuk] l c /keksaei hfr&fo'ocU/kRo dh Hkkouk ; g
l c Hkkjrh; thoun'kZ dk vx gA bl h mnkÜk thou n'kZ dsdkj .k Hkkjrh l cdks
vi usea vkRel kr-djrk vk; k gA fo'ocU/kRo dk mn?kSk Hkkjrh; thou n'kZ
dh i gpku g&

mnkjfo'ocU/kRo jks l hfjDrijdeA

Hkjrl; i jk i hfr% l ozkekZfUnuhAAoSkyh80

i ks vfhkjt jktUnzfeJ thou n'kZ ds i kphu fp=ka tS s/kkjek.Moh; e-
eajkttk Hkkt ds mnkÜk thou n'kZ vkSj oS kkyh'krde~ea i kphu oS kkyh dh
l erk o l ke ´ tL; dh Hkkouk] mudh ykcdki dkjh uhfr; ka vkSj fo'ocU/kRo dh
Hkkouk dk mn?kSk gh ugha djrs oju-dfo dk n<+eUr0; gSfd ekuoh; /keZ
l nkpj] l nxqk] l R; /keZ eafu"Bk vkt Hkh Hkkjrh ea thfor gA dkfxZy ; q ea
i kfdLrku dh uhfr; kadh ppkZ djrsgq mUgkaus Hkkjrh dh uhfr; kadh i z ka k dh gS
rFk Hkkjrh ds 'kk' or eW; kamnkÜk thoun'kZ dk o.kZ bl i zdkj fd; k gA

ekuoh; I nkpjk%l nxqk' pki 'kk'orka

Hkjrs | ki thofur I R; /kel ekJrAAikd-139

bl izdkj ikphu Hkkjr eagh ughaorZeku Hkkjr eaHkh gekjs 'kk'or thou eW; o mnkUk thoun'kU dsvusdkamngj .k fn [kk; h nrs-gA gk I e; ds I kFk&I kFk gekjs mnkUk thou n'kU eadN I dh.krkvka dk I eko'sk vo'; gpk g\$ fdUrq I e; I ki \$k thou n'kU FkkMh nj dsfy; spkgs vi uk opLo fn [kk; sfdUrqvUrr% thr vgeU; rk 'kk'or thou n'kU dh gh jgrh gA

(i) vk/; kFRedrk ,oa /MfeZl Hkouk & Hkkjrh; dfo dh dfork ij vk/; kFRedrk ; k nk'kZudrk dk iHkko vo'; fn [kk; h nrk gA dfo vi uh jpukvkaeaml h nk'kZud fopkjka dks vfHkO; fDr inku djrk gSft I /keZvFkok n'kU I sog I Ec¼ gkrk gA bl I cak ea i ks vfHkkt jktUnzfeJ dk Lo; adk ekuuk gSfd& ; fn dkO; eavfHkO; Dr thou n'kU dfo dsO; fDrxr thou n'kU I sesy ugha [kkrk rksfQj ; g U; k; gA bl ifji kvh I srksHkky&Hkky i kBd gh i of´pr gkx\$; g Hkh dgk tk I drk gA oLrq%dyk ,oadkO; dkj ds I eku dkO; ,oadkO; dkj (dfo) dschp dkZrknRre; gkuk pifg; A /ofudkj vkpk; Zvkullno/kHh bl I PpkbZ dks izdkj kUrj I sLohdkj djrsgA mlgha ds 'kcnka ea rLeKULR; o rneLrq; RI okReuk j I rRi ; br%dotrfnPN; k rnfHker j I kArkau /kA rFki fuc/; ekuok u pk#Rofr'k; ai q. kFrA I oZsPp egldohuladkO; Sqn' ; rA /oU; kyad 3-43 ij dkj dlofUk

bl dk vfHki k; ; g gSfd dkO; oLrqvFkok I eph dkO; dfr I okReuk dfo dh bPNk dsvuq i gh rnfHker j I kArk dks/kkj .k djrh gA⁵ dfo dsLo; a dk vfHker i Lrq djusdk mIs ; ; gh gSfd dfo Lo; aft I n'kU ; k fopkj/kkj I s I Ec¼ o i Hkfor gkrk gSmI h dh Nki ml ds I tudeZ ij i Mfh gA i ks vfHkkt jktUnzfeJ Hkkjrh; Kku o fpUru dh I ukruh /kkj ea i yso c<+gg gSvr%Hkkjrh; /kezo n'kU dh mudsO; fDrRo ij vfeV Nki gA og thou ea I qk o nqk nksuka dh jFkpØ xfr ds i {k/kj gSvr%^i zksk'krde~ eadkfyntl

dh ml h i jEi jk dk vuq j.k djrsqg dgrsgfd&

dlsofounrsI K; fegk= HekokthouantEkeFksfi dlsokA
mi ; ZksyajFkpOuseOesk ; krLrnHsl nSAAiczkk85

dfo ekurk gSfd thou ea l qk o nqk , d nL jsds ijd gS vkj ; g
'kk'or l R; gSfd tksolrqvkt U; u gSog dy l e¼ gks tk; xhA fujk'kk o
fo; ksx dse/; Hkh dfo l dkjkRed o vk'kkoknh Hkkjrh; thou n'kZu l st tMk
gpk gA

Ykkjkek.Moh; e* 'krd ea /kkj uxjh dk oBko bl fy, l e¼ gSD; kAd
ogk dk jk tk Hkkt l dMkafn0; xqkka l sl Ei lu gA vr%ml dsjkT; ea l Hkh o.kZ
Hk; jfgr gS ogk rks Ojrk Hkh d#.kk ea ifjofr r gks tkrh gA Hkkjrh; eny
l kAdfrd eV; ka nku] n; kj nkf{k. ;] ykdkl dkjrk vkfn ds dkj .k gA rks /kkj
uxjh fo'oi Vy ij ifl ¼ jgh gA /kkj ea ofnd Kku&foKku dh vt l zkkj
cgrh jgh gA bl l sdfo i kphu ofnd /keZdh vkj /; kukd"V djuk pkgrsg&

iDrk%dtkiel=kDofpnfi x#.k l ke/W; DofpPpk&
l; kj. ; al lexkuaDofpnfi l fof/k i Lrqal lefu"BSA
'KDY; adk'. ; ±l ; Dr Dofpnfi ; tMk l /krarRofofnH&
fHduSHus i dKBSfofo/fo"K; .h KluppBekl hrAA/Wjk56

vkRe fpuru vkj vk/; kRed mlufr gekjs l eLr n'kZka dk l kj gA
eDr ds fy, xku vko' ; d gA gekjs mi fu"knfnd okD; Yrs KkukekeDr%
ifl ¼ jgs gA vr% /kkj kuxjh Hkh vkRek&d"K ds fy, Kku dh bl h i jEi jk dks
/kkj.k fd; sqg FkhA

; =k Hki kx/WfrLrnuqp fo'kn%LokReckski d"K
jE; k . pkj i pkjSNyHk; jfgrKl Ei dUMSp i 'plrA
fo | k usi Oesk prj/f/kdn'Ks kruh ; Ruffl ¼
l tkrk eDrgrsq kfr fg rdjh l K; ekAY; nk=AA/Wjk60

Hkkjrh; ijEijk eaoknøh I jLorh dk fo'kšk eglo gSHkkt 'kkyk ea; K
onh vls 'kijnkl ù eal jLorh dh i frHk n'kzrh gSfd 'kL=i dh.k jktk Hkkt ds
jkt; eal jLorh fo'kšk : i I si vtuh; jgh gkschA I jLorh dh i frek dksrkMdj
Qdus ij dfo useqy vkØkrkva dkscgq dks k gA

nøHkie fgekpy rks/kkfeZ vlLFkkvka dk dñz gSvr% fgekpy o.ku ea
dfo us I Hkh /kkfeZ LFkkukh i ksf.kd feFkdka o vk[; kuka dk o.ku fd; k gA
f'keyk ea; kdii or tksjkeHkDrka dsfy, rhFkZrñ; gSdk o.ku fd; k x; kA , d h
ekU; rk gSfd I 'thouh ydj vkrsqg sguøku us; gk; ij i or dksj [kdj chp
eafoJke fd; k FkA⁶

Hkkjr eafo'kšk dj fgUnw/keZ ea'kDr : ik nøh dh i fr"Bk I ofofr gA
fgekpy inšk eaTokyknøh dk o.ku djrsqg dfo us I eLr i krkdks tykus
okyh ds: i eamI dsegkRE; dk o.ku fd; k gA ; Fk&

fujUrji kToygrdYik

cãk.MI kñ; zu/KuHark

I øRI yk n{kl øk Høkuh

ngR; yai krdekrkukeAA fgekpy-54

bl h i dzkj fpUri wkhZ nøh tks I Hkh dh fpUrkvka dks i wkZ djrh gA pkefj. Mdk
nøh rFk usuknøh dsHkh fl ¼jE; i hB fgekpy eafLFkr gA ; g I Hkh nfo; k; gekjh
fgUnw vlLFk dh i rhd gSvkj 'kDr dh mi kl uk dk : i gA /kkfeZ LFkkuka dh
ppkZ djrsqg dfo us/keZ kkyk dk o.ku fd; k gA /keZ kkyk gekjs/keZ dsy{k.k
/kfr {kek} vLrş] 'kqprk] bñz, fuxg] vØk k n; k vkfn dk i d"z : i gA
/keZ kkyk dh i fl f¼ bl fy, Hkh gSfd phu }kj k fuokZ I r nykbykek Hk; jgr
gkdj vi usHkDrka ds I kFk ; gk; fuokl dj jgsgA⁷ dy; ø ea/keZ dksogu djrh
gøZ /keZ kkyk vi us vloFkz uke okyh gA

/keZbrk /keZkj iz <k
/keZotk /keZrku-ogUrH
vloFkuEuh foHkr uua
dykSdjkyfdy /keZkykAA fgeky-61

fgUn/keZdh j {kk dk or /kkj .k djusokysx# xksoln fl g dks [kMx i kfr
dsdkj .k i fl ¼ {ks= foykl ij fl D[k erkoyfEc; ka dk rhFKLFky gA x# xksoln
fl g vukpkjh fo/kfeZ, kadsfouk' k o Lo/keZdsvH; n; dsor dks/kkj .k djusds
dkj .k i fl ¼ gA bl h izdkj HkDr ckydukFk vky x#xkj [kukFk I E ink; dk
o.ku fd; k gA ckydukFk }kjk pyk; sx; s l .Fkkuka dk ied[k mÍs; fo | k : i h
vkskf/k ds }kjk l d kj dk mi dkj djuk g&

v | k | ; gksckydulFulEuk
I ~pkfyrk udf | k fudk; kA
fo | ks/k | Bpuki dkja
I d k/k; Urkn/krsi fr"BkeAA fgeky-79

Hkkjrh; xksykd xeu dh dYi uk uH+dh vky tkrsi {kh; ka dksn[kdj
djuk dfo dh HkDr Hkkouk dksgh vfhkO; Dr djrh gA

uHkU ; kFexxukrjkys
I; qMh; eluk%l dyaafogAA
xlykd/Mfu i fFkrkujks
xksolnHDrk bo I foHUrAAfgeky-85

/keZdk mÍs; ykd dY; k.k gh gkrk gA dfo i n'sk fo'kSk dk o.ku djrs
gg ogk; dh /kfeZl ekU; rkvka dk o.ku djuk ughaHkyrkA fgeky dso.ku ea
tgk' kDr dh mi kl uk dk opLo gsrksmTtf; uh rksegkdky'soj dh uxjh gsvr%
mTtf; uh 'krd dk i kjEHk dfo usegkdky'soj dksueu djrsgg fd; k g&

i f. lual oñkfu dk; Hkrp; sjuA

v/ukjh'oj%i krqegldkysojktxrAA mTt-01

f'ko rksnoksdsno gA osi wkdke] n; k dsfl zkqmTtf; uh egkdks'oj dks
fi z; g\$ vk"kl dfr dks/kkj .k djusokyh gSrfkk HkrDr o eDr dh Hkrfe gA ; gh
f'ki k dsrV ij dkyHks'o dk efnj Hkh gA ; g Hkrfe okj.k.kl h dh rjg gh eDr
ink=h gA bl h i fFkoh ij Hkrzgj usokD; inh; e-fy[kdj 'kncã dh ifr"Bk dh
gA ^cã l R; o txrfeF; k* v}S fl WUr dk i{k/kj ys[kd usckka dh ij thoh
l dfr dk fojksk fd; k gA gekjh Hkkjrh; l dfr eadeZdk fo'kSk eglo jgk
gA xhrk l Ei wkdfo'o dksfu"dke deZdk l ns'k nrh gA vr%LodeZ l sfoedk
ij mikftr [kk|kUu l s i kS"kr ck\$ fHk{kq/ka dk fojksk fd; k x; kA dfo us
dkfynkl }kj k o.kzkeZ dh LFkki uk djusokyh vk\$ ck\$/keZ dh i yk; ukfRedk
ofuk dk fojksk djusokyh n"V dks eglo fn; k gA

Lodk; f'k{k; k uwal frai yk; ukfRedka

l ksrkula[kyhdqz-dkfynkl ksegh; rAA mTt-57

Li"V gSdfkynkl dsil x eadfo usi yk; u ofuk dk fojksk fd; k gSrfkk
deZfl WUr o Lo dUk; ka dsogu dks eglo fn; k gA oS'kkyh'krde-ea ex/k
jkT; eacqnh{kk l si Hkkfor o ck\$ l dfr dsil Hkko dk o.kz rksfd; k gSyfdu
ys[kd fglw/kkfeZ ekU; rkvka o i k\$kf.kd l UnHks.dso.kz eaftruk my>k gS
ogk; ck\$/keZdk ek= ukeky[k dj fudy tkrk gA Li"V gSdfo vi usl ukru
fglnw/keZ vk\$ ekU; rkvka rFkk 'kdj ds v}S n'kz l si Hkkfor gA

dfo dh fglw/kezo n'kz eai xk<+J% gA osukfLrdrk dk i{k/kj ugha
gSvk\$ u gh ml dh l kE; okn eavkLFkk gA l d n eavkLrd /keZ dh i fjHk"kk; a
crkrsgsrks; g ns[kdj dfo fofler gA

; sJnMuk uuql kE; olms

/keP; qk ukfLrdrk H; q s kA

rsi á fn iKi; flr /le±

n"Vøfr esfoLe; efr fpÙkeAAfoLe; -31

I kE; oknh I keukFk pVtHz }kjk jketUe ij I Ung 0; Dr djusij vfhkkt
th fofler gA oks/kadh jktulfr dsfy, usrx.k eflYekadksrñV djusdsfy,
vi usdyØekxr fglnRo dh fulnk djrsgSrFkk euqizkhr /keZdk fojksk djrs
gS; sl c n[kdj dfo foLe; I svkokd-gA dfo dh jke eaJ% gA fglnwrkse tEj
njxkg gj txg tkdj ekFkk Vd yrk gSyfdu eð yeku dh jke eafu"Bk ugha
gA egEen ; gk; Hkkjr dh /kjr h ij i ñk ughagq sfQj Hkh egEen I kgc eafu"Bk
vks jke bl /kjr h ij i ñk gq ml dsckotm mudsifr fu"Bk dk u gsk dfo ds
fpÙk eafole; dks i ñk djrk gA i sEcj I kgc rksiješoj dsnr gSfdUrjke
rksl k{kk~iješoj gSvr% mudsifr fo}Ške; h dñf"V n[kdj dfo fofler gA
Hkkst egk&I o ij ek.Mo nqZ n[kus dsckn ^yhykHkkst jkte~ dh Hkfedk eadfo
bl h I UnHkZ ea dgrs gA fd& Beu ea izu I k mBk D; k v/kekþj.k I s dkbZ
/keZLFkfi r gsl drk gS D; k v0; oLFk i ñk dj 0; oLFk LFkfi r dh tk I drh
gS D; k dkbZ rFkdfFkr /keZ I Eink;] erokn ; k vkUnkyu I eps fo'o dks
viuh LokFkk/k vkdkk ij upk I drk gS 0; fDr Lokræ; dsifr ykska dh
vkLFk D; kaugh vks rc I e> eavkrk gSxhrc dh bl i fDr dk vFkZvkReu%
ifrdnykfu ijŠka u I ekpjsAp⁸ bl h ckr dks dfo 'foLe; 'krde~ ds fuEu
'ykd eabl izkj iLrç djrk g&

; LI kt ðaulfnz rsU; /keZ

Lo; al /kezu p xlgolg%

fo}Šf'k{Hshofr Do /keš

n"Vøfr esfoLe; efr fpÙkeAA foLe; -53

tksglnrku eajgdj jke I sfo}Šk djrk gA xhrc dksughækurk vks
on=; h eaJ% ughaj [krk] ml sHkkjr eajgdj ; gk; dk vlu [kkusdk vf/kdkj

ughagÅ i kd'kkl u'krde~eaHkh dfo i kfdLrku dh ulfr; kadh vkykpk djrk
gÅ gekjs; gk; l Hkh vi us/kei kyu eaLorU= gSyfdu 'fgUnp* l s}Sk djusokys
i kfdLrku dksf/kDdkj rsgq dfo dgrk gSfd&

fgUnq k/kj .kal o±l k; ahq tflr rsfu'keA
Lo/kei kyusjDrk%l ektsl qirf"BrkAA
rFKfi gur fgUnpaf}'ku~ikdsu yTtra
t st l0; rsdfelylekst xR; lai kdxiokrAA ikds49&50

bl izkj viuh l dfr ofuk dsdkj.k tksHkjrHkrie ij mRi kr epk jgs
gdrFkk /kei/krk dksQsyk jgsg; ; g l c Hkjr Hkrie dsHkDr Lohdkj ughadjkA
/kezd h fofo/k i fjHk"kkvka dsmi jkur egkHkjr ea; q/kf"Bj vlrr%bl h rF; ij
i gprsgfd ^u fg ekuokr~J\$Brjafdf `pr*A vr% viuh iki ofuk l sni jkadks
d"V i gpkusokyk eut; u rksfgUnwgsu eq yekuA dkbzHkh /keznw jsdksd"V
i gpkusdk i {k/kj ughagÅ ; Fkk&

Loiki oU; kui 'kqzfdal %
I Urki Ø | ksf fo 'kaenk/kA
fgUnqzpl ksu r#d , o
n"Vofr esfoLe; efr fpUkeAA foLe; -61

gekjh Hkjr h; l dfr R; kx o riL; k ij vk/kkfjr jgh gÅ fo'ox#
dgykusokyh gekjh l dfr Hkx ijk; .k gksx; h gÅ d'ehj 'kdkxe o ekgs oj
n'ku dk i edk LFku Fkk tksvc vkrdokfn; kadk x<+cu pdk gÅ dfo ; g l c
ns[kdj fofler gÅ dfo vi usxkjoiwzfgUnwdy eamRi lu gksudh ?kksk.kk dk
vkaku djrk g&

I xoErR[kyq?kSk.kh; e~
vk; kzo; afgUnqy i l wka
veR; i q%l rraLorU=k
n"Vofr esfoLe; efr fpUkeAAfoLe; -96

Li "V gsf dfo fglndy i d r gkuso vk; Zgkusi j xozdh vutkfr djrk gÅ og l ukru fglnw/keZdk i {k/kj gÅ xqtj 'krd esHkh dfo usxqtjkr eafLFkr /kkfeZ rhFKk&dssegkRE; dks i Lr r fd; k gÅ bl ea l ksjk"Vª ea l keon ds i pkj] d". kHkfr dsmn; vkj tÅ/keZdsvkJ; dk o.kZ fd; k gÅ bl h i d æ eamlgkous ukjk; .k Lokeh] onKku dk i d kj djusokys nkeknj l kroyd j ke dFkk ds xk; d eijkfj cki wdk Hkh xqkxku fd; k gÅ bl Øe eavkl kike th dk o.kZ Hkh gs i jUrq/keZdsuke i j ykxkadks xøjkg djusokysbl l k/kqdh okLrfodrk dk i rk ckn eapya fglnw/keZdk i pkj&i d kj djusokysgj l k/kqdsi fr dfo Jk l sur gÅ

fglnw/keZeanoh&nørkvkad h , d yEch l ph gS l ddr nørk.kh ds mi kl d dfo us l ddr l snkg djusokya dks 'kki nusdsfy, l oZ Eke 'kkjnk dh mi kl uk dh gÅ bl h Øe eamlgkous pf.Mdk] vk' kqkSk f'ko] y{eh] xøds k] ; e] o# .k] e#r] blnz vkfn l eL; i ksjf.kd o ofnd nørkvka l si kFkZuk dj l ddr nksj; kadsfouk'k dh dkeuk dh gÅ

fu" d"kr-%dg l drsgj fd dfo fglndyHkr l Ei wZnørkvkafo'kSkdj f'ko o 'kfr ds fofok : i ka ds i fr Jk dks /kkj.k fd; s gq gÅ dfo dh deZ l WUr eafu"Bk gSog i yk; u ds i {k eaughagÅ og /keZds'kk'or fpjUru : i ds i fr ur gSrFkk nW jkadsmi dkj eafujr] R; kx] ri] vfga k] vi f jxg vkfn 'kk'or eW; kadk i {k/kj gÅ oLr r%og ekuoh; /keZdk i fji kSkd gÅ

(iii) jk"Vª, Hkouk & l ddr l kfgR; eajk"Vª æ dh /kkjk vuojr i dkgeku jgh gÅ MkW vfhkjt jktbnz feJ vius , d ys[k ^vokphu l ddr dfork ea thoun'kZ* eaviusjk"Vª i æ fo"k; d jpukvka dh ppkZ djrsgÅ Hkkjr'krde} i Hkkreaxy'krde} Hkkjrhi fjno'u'krde} fgekpy'krde} mTtf; uh'krde} oS kkyh'krde} xqtj 'krde-rFkk Hkkjr n.Mde-vkfn Lora= dkO; ka eamudk jk"Vª i æ vud : i ka eamHjk gÅ mudh bu dfr; ka eaHkkjrhi fjno'krde} fgekpy'krde}

mTtf; uh'krde} oSkkyh'krde-o xqj 'krde-gekjh 'kkkdfn l sgh l Ec¼ gA
BbueadghatleHkie dsi fr i xk+J¼ gSvFlok HfDr fn [krh gSrksdgh jkVª dh
vkt dh nqZk dsi fr dfo; kadh cdyh Hh nVxlpj gk h gA jkVª dhe; kñk dks
/oLr djusokyh?kV; k jkt ulfr dks ik; %volphu dfo; kausoP; vFlok O; X;
'Kyh eadld k gAP

jkfVª; Hkkouk dks vfhko; fDr nus o jkfVª; pruk dks tkxr djus dk
egloi wkZrjhdk dfo deZ; k ys[ku ekuk tkrk gA MkWn; kd".k fot; ds'kCnka
dks jkfVª; pruk dks vfhko; Dr djusdk JSB l k/ku ekursgA mudsvuq kj &
BekA /kj.k djuS Hfexr gkist S si l x Hh jkfVª; pruk dsi dVhdj.k dk
ek/; e jgsgSi jUrphu l c ea'kn gh ykdeku l dksv[knkSyr] foMkSyr rFk
>d> kjusokyk jgk gS vU; udkjRedA i Hkoh nkskgS i jUrpepladsvkt Loh
Hk'k.k xlr vlg dforkvkaedsvkye dñ vlg gh gksgAP

MkW jkt bnzfeJ dh dforkvkaeaHkkjr jkVª dk xkS oxku of.kr gA mUgkous
vi us 'krd dko; ka ea HkkjrHkie dk xkS o xku] vrhr ds oSko i wkZ Hkkjr dk
o.ku] orZeku dh v0; oLFkkvka vks foMEcukvka dsp= rksdghaHkkjr h; ohjka dk
nSk dsfy, ej feVuk o dkfxZy tS k; t hruk dfo dh jkfVª; Hkkouk dsgh
|krd gA jkfVª; Hkkouk ds vUrxr fuEu fclnq/ka i j fopkj djsx&

1) HkkjrHkie dk xkS oxku & gekjs; gk on l sydj vkt rd dh l kfgR; /kkjk
ea ekrHkie dk xkS oxku fd; k tkrk jgk gA ^ekrHkie% qksge~ i fFko; k% ekrk
Hkie gSvks esHkie dk i q gA vFkoZn dk 'Hkie l wä * i fFkoh dksek= feeh dk
fi .M u ekudj ekrk dk xkS o inku djrk gA 'Hkkjrhi fjnou 'krde~ eajkt ho
xk/kh dh eR; qij Hkkjr ekrk #nu djrsgq vi usml h xkS o dk Lej.k djrh g&

; k gelFkoZ ks ons ½'kHL rUonf' kHKA
ekrfr l Roja?kV k i fFloh i ekufHKA
; k plganork: i k jE; kxlfk i Lr qA
i fFloh Drea rfoZ oHiegh; l HAHkkjr h- 14&15

i fFkoh dk xlg'o rksLoxZyk d l stkh c<ej gSrFkk bl Hkkjr Hkwij rks
[ksyusdsfy, nørk rd ykykf; r jgrsgA Lo; aHkxoku useRL;] dne] ojkg
: i kaeavkdj gj ; q; ea i fFkoh dk m'kj fd; k gA ogh i fo=] jRuxHkZol q/kjk
gh Hkj rksdh dhfrZdks/kkj .k djusokyh gA ; Fkk&

I k gai wrek /k=h jRuxHkZol q/kjA

Hkj r kulayl RdhR; kZHkj r hfr i dhfrZkAAHkj rh19

^kkjkek.Moh; e* ea dfo us jktkHkkt ds }kjk l jf{kr o i Yyfor /kkjk
uxjh dk o.ku fd; k gA jktk Hkkt }kjk 'kfl r bl i fFkoh ij u vkrA u gj .k
dFkk] u l fu/kHkn] u /keZojksk Fkk vlg l Ei wkZ i fFkoh jkejKT; dh rjg vH; q;
dks i klr FkhA

vkrÁksnL; q; ksusu p gj .kdFk l fu/kHksu feÜKS

ulsok /keZojksu p u i frHk; al k/lpReZLFkr kuleA

Hkkt s' kkl R; FkohlZ/krfoHkHkajkejKT; ai qLrr~

i R; koulal exH; q; foyfl raHkjrshk&jrsfLeuAA/kjk46

ekyok dh l e¼ o l L; ' ; keyk Hkfe dk o.ku djrs gq dfo dgrsgA
fd&

/kU; \$ aekyoh Hkzh q fyve; h l RQyk fo". kplUrka

; L; kL l kG; ksfu l xlg'ugjfr fui qalLoheykdLoHkoeAA

i k#"; ai \$; l \$ aHofr fonfyrk aRI ek jU/kHkuk

fdURoknBok uqW; k Hofr enqjk gUr fu; k dYi kAA/kjk66

oS kkyh dh i kphu l e¼ dks; kn dj dsrksdfo dh vkq[kka l svJqfclnqcg
fudyrsgA xq; j Hkfe tksfd d".k ds }kjk l Eekfur g\$ ft l /kjr h ij Hkxoku
d".k usyhyk dh gksog /kjr h dfo }kjk olnuk ds; kx; gh gA

v; LdUrfulkHkr ; nh; kd"Z laegra

ulnulnu l EekU; kaolnsrlaxq; j louheAAxq; j-1

dfo viuh ekrHkfe iz kx dk rks vud LFkkuka ij o.ku djrk gA
/kkjek.Moh; e~ea ; Fkk&

HQRok fpjk; I jfl WkpfyUndU; k&

I Âi i we [Hkfe fuokl I K; eA

feJlsfhjkt bg I Eifr noHkS

JheW; i ùkuey³ d#rsdrkFkAA/kjk101

bl h izdkj vi usifjp; dsØe eagh 'fgekpy' krde* ea iz kx dk o.ku
dfo usbl izdkj fd; k g&

rFkSles; lepxkÂI Â

iWyl rsi rresi; kx&

v/kfrckkpoj.ki pkj&

okh'oj° dfrDj° I eP; Aafgekpy-95

dfo HkkjrHkwdsgj i kUr pkgso gkyok gk xqj i ns k gk oSkkyh gks; k
fgekpy gks Hkkjr Hkfe dsifr J% I sur gA dfo dk bl izdkj dk I eizk
ief.kr djrk gSfd dfo dk Hkkjr Hkfe dsifr i#or vxk/k J% o vujkx gS
rFk Hkkjr dh /kjr ij tle ydj og Lo; adksdrdR; ekurk gA

2) Hkjr dsH0; vrhr dk xksoxku & vi usjk"V^a dsH0; vrhr dk xksoxku
Hkh jk"V^a; HkfDr dk irhd gA jk"V^a ds vrhr dh I ef¼ ds xkso xku I s
tuekul eajk"V^a dsifr I oLo U; kNkoj djuso ml dsxkso dksorZeku eacuk; s
j [kusdh bPNk tkxr gksrh gA dfo us/kjk uxjh ds i kphu oBko o I ef¼ ogk
dh LFkki R; dyk] f'k{k I Ldfr I kfgR; vkj dyk dk cgr gh I tñj o.ku fd; k
gA /kkjkuxjh dk oBko dyk dk cgr gh I tñj o.ku fd; k gA /kkjkuxjh dk oBko
rksblnz dh jkt/kkuh vejkorh dksHkh frjLdr dj nrk gA ; Fkk&

'k³ [HkHst iek.kku ifru xj° xwfoUkt; Urh

ek| Yyko.; ijsej ifri gh pk I; ya[kn; Urh

HkxSUnkj dk. Neufefrfo"K; S HkxOR; KL I i Ruhj

; k Hkjk /kf«; la /kjf.ki fryl nkt /kuhi /kueAA /kjk&04

bl i zkj i FFkoh ij /kkjuxjh dk obko vi fre FkA /kkjukj'sk dh nku
nuseavR; f/kd i fl f¼ gA ; kpdka dksnku nusdh ml dh i dFuk dksn[kdj rks
/kudqj Hkh fofLer FkA Hkkt ds jkT; ea oki h] dii] rMkx] 'kL='kkyk; }
'kL='kkyk] HkO; egy] xki j vkfn fo'kky obko HkO; Hkjr dsvrhr dk Lej.k
djkrsgA ogk dsHkou dseq; }kj dsdaxj'svkj vUnj i kxak eafLFkr ; KdM
o ef.k[kfpr i kx.k obko ds l kFk&l kFk rRdkyhu LFkki R; dyk dksHkh i ekf.kr
djrs g&

vUrHkksl Hk I kf=r; fnf'k ; qk· I Inøj .M&l qh?k%

i kkrEHki fjLFkiZ ul [kdjky{ ; HfÂ i i wA

p ~ pneki hi ek.lal fyy fojfgraofndk ~ pfneVÁa

; =kl In; KdqMaef.kjpro i qoi kÂ .knske/; AA/kjk31

ogk dk fo'kky ek.MonqZrRdkyhu LFkki R; dk uk; kc uewuk FkA ml ea
fLFkr eq' t l jkøj] f'koky; (tkorZeku eagk's kx'kkg dk edcjk gD)] U; k; 'kkyk
vkfn dsLFkki R; obko dksn[kdj dfo dh vi us i kphu obko ds i fr J¼ vkj
l q<+gksh gA mnkj .k nf[k; &

i P; kLFk. KuZs'kn~cgnft jorh U; k; 'kkyk fo'kkyk

jF; kofkhi rkyhef.ke; oyHLrEHkonlfoHDrkA

n'ken'ke; nh; kLFki frdjdykprghRo"V¼'ky is

¼k tkxfrZ uks¼ rgyf; rēul ks : in{kL; dL; \ \ /kjk50

vkt gtkjka l ky chrus ds ckn Hkh fo}kuka ds }kj k Hkkt dks ; kn fd ; k
tkrk gsvk] Hkkt dh xk] oxkFkk dk xku ykd eafHk{kqHkh eDrd.B l sxkrsgA
dfo] 'kL=dkj] fo | kO; l uh] Hkkt ds pfj= ds i fr dfo i wZ-%vkl Dr gsvk]

Hkkst egk&l o ea tkus ij ek. MonqZ n\$[kus ij dfo onuk l s foxfyr gS vks
^Ykkjkek. Moh; e* 'krd dh jpuk muds ml h l onuki wkz ekufi d i "Bhkfe dk
ifj .kke gA

HkkjrHkw ds vrhr ds xkj o xku ds Øe ea mTtf; uh'krde-ea dfo us
'kdkfj foØekfnR; ds }kj k 'kfl r i fFkoh dk o.ku fd; k gSft l l sHkkjr oLrq
fLFkfr ea; ks {kæl eflor% Hkkjr Fkka foØekfnR; ds xqkka o iztkj ´tu ds: i
ea ifl f¼ ds dkj .k os i kphu Hkkjr ea dhfrZ dks i klr Fkka

; lekoj Sht; ekus ofUnpkj .kekx/ksA

i kFkS% i z kæl r%i kR; k dhfrZksuVurZksA

vuBl deyAkjan?kn-foØeHkfr%A

I exsHkjr s[; kr%i jladk'Bl#jks l %A mTt-22&23

foØekfnR; ds dky eao.kkZe /keZo l nkpj l sl jf{kr Hkkjr fo'o es
'kh"klFk ij Fkka mTtf; uh t gk foØekfnR; o i q; fe= vkfn dsoh; Zo 'kks Zds
fy, ifl ¼ jgh gS ogk v/kukjh'oj Hkxoku f'ko dh uxjh o l kUnhi u vkJe
vks d".k dh fo/kkuxjh ds: i eaHkh mTtf; uh dk egÙo de ughagA

^oS kkyh'krde* eax.Mdh unh (ukjk; .kh unh) ij fLFkr ofTt l ak dh
/kjr rh vks c¼ dh /kjr rh d q khuxj dk o.ku gA dfo fyPNfo; ka dh i kphu l ef¼
dks; kn djrk gA ogk dh xxupqch vèkfydk; s vks t gk fuR; Hkj h dh /ofu
fLFkj ; 'k dh ?kksk.kk djrh Fkh vc ogk xhnM+ØUnu dj jgsgA

vHh/yglxk%i l lnk n/kuk xxufJ; eA

ro HkA ek=sk; kUr LFK.Myrk k.NrAA

; = HjhjoFuR; a?kS; rsLe fLFkja; 'kA

fp=adln³uqr=5 fnok ØUnfur Qjo%AA oSkkyh 11&12

o\$kkyh dsi n\$ k dk egUo ; gk; Lo; afo". kfi z k tkudh dk tUe gpk vks
fo' kky uke ds jktk ds }kjk l LFkkr ; g uxjh o\$kkyh uke l si fl ¼ FkhA ; g
ofTt; kadh jkt/kkuh Fkh rFkk rFkkr cph dh bl LFkku ds i fr fo' ksk i bfr jgh
gA 'krkCnh i wZex/kkadk l kekT; l Ei wkZHke. My ij jkt 'kfDr dk fun' kU FkhA
o\$kkyh dh /kjr h ukyUnk o foØef' kyk fo' ofo | ky; kadh otg l shkh i fl ¼ jgh
gA mnkjfo' oclU/ko o rFkkr ds mi n\$ kads }kjk ; g /kjr h vuqghr jgh gSi jUrq
exykaus; gk; dsf' k{kk dlnka l Ei wkZ l dfr dks tykdj jk[k dj fn; kA dfo
o\$kkyh ds Hkxoko 'k\$kkads n\$ kdj vR; Ur nq[kh gsvks i kFkZuk djrk gSfd Hkfo";
eaHkjr dk dkbz i n\$ k o\$kkyh dh rjg vi usy skads o\$eul; }kjk u"V u gkA ; Fk &

o\$kyho Dofpnk"VHkjr afoc/fi z eA

; k; Uu uke 'kRoalot unq/k"VreAA o\$kyh96

dfo dh ; g dkeuk mudsjk"Vfi e dksgh vfhkO; Dr djrh gA

xqj'krde* ea i kphu vkurh\$ k (l k\$ k"V^a) ds: i ea o. kU gA dfo us
xqjkr dsegUoi wkZ LFkka vks ogk; mRi Uu gq egki # "kads dkj . k ogk; dsegUo
dksn'kkz; k gA xqjkr dk egUo ogk; i k\$ cUnj eajk"Vfi rk egkRek xk/kh ds dkj . k
vks c<+tkrk gA xkakh th Hkjr ekrk ds i jrU=rk : i h dkfyek dksnj djusds
fy, l wZds l eku mfnr gq A mUgkaus l R; vfgd k dscy ij LorU=rk l akte
thrk vks Hkjr ekrk dks vaxstka l seDr djk; kA

Hkjr ekrjanhulaekpf; Rok i jHkkrA

xkU/ko; k\$egRekl k\$tkrskj"Vfi rk egkuAA xqj-44

xqjkr dh /kjr h /keZdyk] ykd l dfr vkfn ds dkj . k fo[; kr jgh gA
l L; ' ; keyk xqjkr dh /kjr h dsLej . k ek= l sdfo i d Uu gks tkrk gSvr%bl
/kjr h dksueu djrsgq vfhkkt jktbnz th dgrsg&

rlegaulke i k\$ k. kh /kj=hee rU/kl keA

; L; k%Lej . kek=sk i d"Vatk; rseuAA xqj- 82

xqfjkr dh vk; ZkeZ dks /kkj .k djus okyh] Hkêh] ek?k] gæplnz ; kfKd
vkfn I ðdr dfo; kadh /kj rh] xk/kh] i Vsy] n; kuln t\$ segi #''kkadh bl /kj rh
ij i q% i q% vkus dks dfo vi us thou dk I kkkk; ekurk gA

bh' ; kaxfj {ek; kal ekR; i q% i q%A

vRe thoul kkk; afu' pipegao. kAA xqfj- 100

ikd'kl u'krde~ vFkok dkfxzy'krde~ rks ikfdLrku }kjk fd; s x; s
vkØe.k dsnkj ku fy [kk x; k vr%; g 'krd dkfxzy eagq 'kghnkadks J'k' tfy
gh gA dkfxzy ; q' ea' kghn gq Hkkj rh; ohjka dh i kou&xkFkk gA ; Fkk&

rSWE ikdfj Harkulaj k'V'Nk; Sgq' Reuke~

i ohj. ka; 'kxkFk i louh; ai z kh; rAA ikd- 13

dkfxzy ; q' vHkh py gh jgk Fkk fd vokphu I ðdr dfo; ka us dkfxzy ds
ohjka dks J'k' ku vfi r djus ds fy, vuodkaj k'V'Nk' Dri wkz dk0; fy [k MkyA
MMWkyk 'kdj x; loky ds' kcnka ea txr~dh I exzpruk I sfpflrr I ðdr dfo
ifriy ?kfVr ?kVukvka I svi us vki dks {k. khj Hkh foyx ughadjrka dkjfy
fot; ij vokphu I ðdr if=dk nwkz dk ^dkjfyfo' kSkad* dkjfy ohjka dks
J'k' tfy ds: i ea l efi r gA bl fot; ds vkuln dks viuh vfhk0; fDr I s
ed[kfjr fd; k gS dfooj jekdkur 'kpy us ^i z kE; k% dkjfy ohj k% e&

t ; u; rsLenh; k xkSokAk dkjfy ohj kA

I eP; k'vkl rsLeidai z kE; k% dkjfy ohj kAA11

gfj' kplnz js kqj dj] ekqyky i k. M\$ 'kf' kukFk >k] cuekyh fo'oky]
MkW johUnz dekj i .Mk] I Ei wkhÙk feJ vk\$ MKW jkt ðnz feJ vkfn dfo; ka us
dkjfy ; q' ij vi u&vi us vlnkt ea dkjfy 'kghnkadks J'k' tfy nh gA
MKW johUnz dekj i .Mk us i ks vfhkjt jkt ðnz feJ ds l eku gh ijk [k. Md0;
^dkfzye~ fy [kk tks dfo ds dk0; I xg ^dk0; d\$ oã ea vokphu I ðdr I kfgR;

ifj"kn] cMkshjk l s 2007 bZ ea izdkf'kr gq/kA oLr% tc Hkh nsk ij
dkbzfoi fUk vk; h g\$ geusl c HknHkko Hkykdj viuh jk"VHkfDr dk ifjp; fn; k
gA bl jk"V^a; K eadfo viuh y[kuh }kjk turk dks tkxr djusdsfy, tks
l fe/kk; a Mkyrs gA os viusvki ea J%k dh vf/kdkfj .kh gA

MkW johUnⁱ .Mk ds ^dkfxye* [k.M dk0; eaHkkokfHk0; ^tuk ijd 'ykd
gA fdUr q i ks jktUnz feJ ds dkfxye~ea , frglfl d rF; kA HkSksfyd LFkkukA
'kghnkadsukeky y[k rFkk i kfdLrku dh ulfr; ka vksj Hkkj rh; 'kghnkadh ns kHkfDr
dsfofo/k fp= gA ^dkfxye* ij fy[ks; snksukagh dk0; vuqViq ~Nan eagA dkfxzy
; kA eaHkkj rh; l sudkausftl izdkj dk 'kk\$ Zfn [kk; k ml dh ppkZ l Ei wkZfo'o
eagq hA ; Fkk &

vU; Spkfi egkohj St hofnHk' p gqRrefHkA
l Ajs; kn'la'kk\$ ±l i Ru/ofal nf'kr eAA
bnkuhefi rnfo'os; kA a fn pfpzeA
ifrekuau rL; kU; n-n' ; rsDokfi HaryAA ikd- 23&24

; kA gekjs LoHkko ea ugha gA gekjh Hkkj rh; l suk 'kk\$ Z {kekHkko} l fg" .kqk
vksj vkØe.k ugha djusdsfl %Ur ij pyusokyh gSfdUr q; fn dkbZ tcnLrh
vkØe.k djrk gSrksfQj nhurk o i yk; u Hkh Hkkj rh; l suk ds' kCndkSk ea ugha
gA ; gh dkj .k gSfd Hkkj rh; ulfr ds vuq kj thrsgq insk i kfdLrku dksy kS/k
fn; sFkA ; kA djuk rks l sudkadh [kqy h nij djusdsfy, ek= , d iz kl FkkA
; Fkk& **rLeho ft rHMeLI dyki fu; krrkA**

; kA .Mfiredrk; Hkjrsuk j; sLorAA ikd-&27

bl vol j ij dfo gekjh Hkri wZ izkkuea=h banjk xk/kh dscayknsk ds
; kA dsnk\$ ku inf'kr 'kk\$ Zo jk"V^a i e dk Lej .k djrsgq dgrk gSfd&

rnk txtZfl gho l k tokgjufhuhA
p.MeqMo/k\$ kxk dkfydø Hk; AjhAA ikd-31

bl izkj claxykn'sk uked uohu jk"V^a dh fuefr gq h i jUrqHkkjr us
thrdj Hkh claxykn'sk ij Lokfero ugha trk; k og Hkfe mUg okfi l dj nhA
Hkkjr usrks; qdsmlekn l sxLr i kfdLrku dks l cd fl [kk; k Fkka Hkkjr h; l suk
us l Ei wkZ i kfdLrku ds l Ø; cy dks pwk&fopwkZ o fo[kf.Mr dj fn; kA dfo
Hkkjr dh l ef¼ fodkl o ohjrk dk xqkxku djrs gq dgrk gSfd i kfdLrku
Hkkjr dsoBko dh cjkj h dHkh Hkh ughadj l drk D; kfd xhnM+dh [kky i gudj
x/kk fl g ughacu l drkA

0; k?peI jhrksfi xnBksur fl grkeA

Kk; rsu dFlal R; aojkd%ikdurfHkAA ikd- 46

dkfxZy ; qdskjku 'kghn gq l sudkads; kn djrs gq dfo dgrk gSfd
ftUgk'usn'sk dsfy, vi us i k. kka dk cfynku fn; k vkj dkjfy {ks= dks i u%eDr
djok; k mu l c 'kghnka ds ½ k l s ge m½ k ugha gks l drs ftUgk'us vi uh
; pkoLFkk ea l Ei wkZ Hkkska dks NkMoj vi us i k. kka dh vkqfr ns nhA

v/le.kZ; al oZr'k'auwad rReukeA

fogk; l dykuHkskUu0; so; fl ; sxrKAA ikd-108

Hkkjr dsfy, vi us jk"V^a ds j{k.k dsfy, i k. kka dk mRI xZdj usokys 'kghnka
dksgekjsn'sk ea i wkZ l Eeku feyk gA gj jkT; eagq 'kghnka ds i fjokjka dks l ekt
o 'kkl u ds }kj k eku l Eeku o l jdkj dh vkj l gk; rk i nku dh x; hA Hkkjr
dsfy, 'kghn gq l sud gekjs chp vkt Hkh thfor gA muds i fr J%kHkko o
okRI Y; gj Hkkjr h; dseu eagA og rks jk"V^a dsfy, i k. k U; kNkoj dj vej gks
x; sg&

l eNnyfr okRI Y; aJ%kko'p rWifra

fnoArkLRofi i kT; aohj t hofur HkjrAA ikd- 142

'kghnka ds i fr J%kHkko ea Mws dfo dh vxk/k jk"V^a; HkfdR dk gh |krd
gSfd os 'kghnka dks vfi r fd; sx; sbu 'kCnl puka }kj k vi uh y[kuh dks i fo=
eku jgk gA

vfhjkt hrut ks ; arLeUlnxqk'ka uSA

ifo=hd#rsLoh; kay[kuh'p I jLorheAA ikd- 144

fu"d"kr-%dfo i ks vfhjkt jktbnzfeJ ds iLr# I dyu dsvf/kdrj
'krdkaeaHkjr jk"V^a dsxks o dk gh of. kr gA mlgkusns k ds i kphu xks o dks ydj
J%k vfhko; Dr dh gS rFkk i kphu Hkjr ds I ka.dfrd] I kfgfr; d] /kkfebl]
, frgkfl d vks i kdfrd oBko dksvfHko; Dr fd; k gA bl I si ks feJ dh jk"V^a ds
i fr J%kHkkouk rks fn [kk; h nrh gS I kfk gh i kBolka eaHkh ns kHkfDr ds Hkko dks
tkxr djusea mudk fo'kSk ; kxnku gA y[ku gh ugha epka I sn kHkfDr i wkz
dforkvka dsek/; e I s turk ea ns kHkfDr ds Hkko Hkjusea Hkh dfo fl %gLr gA
dfo dk y[k o epka ij dforkvka dk vfhko; fDr dj .k vks e/kj ok.kh dh
noi nu k i frHk I c feydj i ks feJ dks jk"V^a dfo ds: i ea i fr" Bkfi r dj rsgA

3) orZku Hkjr dh nqZkk dk o.ku & i kphu xks o dk Lej .k dj vks
orZku dh oEuL; i wkz fLFkfr; ka dks ns [kdj dfo gri Hk o fofler gA orZku
Hkjr dh nqZkk ns [kdj ; g vfhko; fDr dk rjhdk dfo dh vi uh i gpku cukrk
gA jk"V^a dh foMEcukRed fLFkfr; ka dh onuk 0; Dr djuk dfo ds ns k ds i fr i e
dksgh vfhko; Dr djrk gA

i kphu Hkjr I ef] f'k{kk] dyk o v/; kRefo/kk dk dbnz Fkk og Hkjr
vkt yEi Vka /kurks o nqpkfj ; ka l sf?kj x; k gA eu#efr eaHkh dgk gSfd 'LoaLoa
pfj=e-f'k{ky u-i fFko; ka l oZkuok%bl h /kjr h ij vkrsFkA ml h Hkko dksvfHko; fDr
dj rsgq vfhjkt th dgrsg&

; =kxR; pfj=aLoal dk'knxzt leuleA

vf'k{ur i jk dkysi fFko; ka l oZkuokAA

rflEluqHkjrso"kl 3 dyk v | yEi Vka

c.MHk.Mnjpkjk nqpfj=k%id' pdkAA Hkjr h24&25

i kphu o.kZkeZ0; oLFkk ij vk/kkfjr Hkkjr vkt tkfr nkg dh Tokyk ea
ty jgk gSvkj bZ; kZ }Skj ?k.kk I sXLr gkdj jI kry dh vkj tk jgk gA og vi us
i kphu oBko dks [kks pdk gA

I Eir `pkfi d".kAñiHkrSj/keA

bZ; kE'k.k.kxLr%ikrxrñfuiR; rAA oSKyh94

orZeku Hkkjr dh I Hkh fLFkr; kaesaos jR; fn[kk; h nsjgk gSI oE= pkVdKfjrk
o vFKZ dk i k/kkU; gA xqkka dk dkbZegUo ughagA I oE= foifjrrk dk I kekT;
dN bl izdkj dk g&

eUkñ; I Ksegfo }ku-dyhcksi I oZKDrekuA

fuxñkshi I rlaiW; LR; kT; kafuU|kshi I EerAA Hkjrh 44

'Hkkjrhi fjnou'krde~ earksLo; aHkkjr ekrk vi uh fLFkr ij #nu dj
jgh gA nsk ea I oE= ^eRL; U; k; * 0; klr gSHkkbZgh HkkbZ dk nqeu gA

iI fj"; fr I oE= eRL; U; k; k; AjA

efj"; flr tuk%I oZCUlokscU/ñgZ-kAA Hkjrh99

foLe; 'krde~ earks dfo Hkkjr dh foMEcukRed fLFkr; ka dks ns[kdj
rksolr%L0; a fofler gA vkt gekjh I [dfr] vkpkj fopkj I H; rk ; gk rd
fd nsk dh xfjek nko ij yxh gA pkjka vkj I c dN ty jgk gSfduRqdkbZHkh
ml dksco-kuk ughapkrkA I c vkj turk oxl ?k"ñ tkfr o /keZdsuke ij cA/
x; h gSyfdu dkbZ Hkh ml [kkbZ dks i kVuk ughapkrkA bu I c fLFkr; ka dks
ns[kdj dfo vpfEhkr g&

u dsfi nkokXu'esl ; Ruk

u pk I; j.; fJ; ekrpkeA

ToyR; rLI oñ ,o I o±

n"Vofr esfoLe; efr fpÙkeAA foLe; -30

n'sk pkjka vkj ty jgk g& bl voLFkk dks n[kdj dfo fopfyr g&
ekufi d i hVlk dk o.ku djaHkh rksfdl l s l oE j{kd gh Hk{kcd cusgg g& vr%
dfo bl 0; Fkk dksfuEu 'kCnkaea0; Dr djrk g&

0; FkkdFls aegrh enh;

fuon; sglr dFKluqdLeA

; ks j{kdkshk{k; rk l , o

n"Vofr esfoLe; efr fpUkeAA foLe; -67

vkt l ekt eaerL; U; k; 0; klr g& cyoku detkj dk 'kkSk.k dj jgk
gSyfdu izkkl u i Aqgkdj ek= n'kd cuk gqk g& l ekt ea l gh U; k; ugha
fey ik jgk g& U; k; ky; eaU; k; k/kh'k fj'or ndj [kjh fy; s tkrsg& rFkk
l ekt eagR; kjs [kysvke ?ka jgsg& ; g l c n[kdj dfo fofler g& ; Fkk&

mRdkpnu%ai fjrkS; l E; d-

U; k; ky; al; k; i frafof/kKeA

Hefur edrk of/kdk%l ekt s

n"Vofr esfoLe; efr fpUkeAA foLe; -69

v/; kRefo | k l si wkzbl jk"V^aea u tkusvuFkdjh fi i kl k (ykkk) dgk; l s
vk x; k\ gekjh R; kxenyk l l dfr Hkksxenyk dS s gks x; h\ orZeku eankfjnz]
vHkko] fo"kerk; j vf' k{kk} cjkst xkj h] usrd voew; u u tkusD; k&D; k 0; klr
gSbl /kjr h i jA jk"V^adh , s h foi llurk gksus i j , s jk"V^aeadku dqky jg l drk
g& dfo Hkkj rekrk dh , s h nqzkk n[kdj ml ds i eka dksf/kDdkjrk g&

nEkkfnzk; lauuqekrHkS

f/kthouagur rnRetkuleA

jk"V³fo i lUSDqkyauqdSka

n"Vofr esfoLe; fr fpUkeAA foLe; -92

vkrÁokn & i ks vfhkjt jktbnzfeJ usHkkjr dh orðku foi UukoLFkk dk o.kú
djrsgg vkt nsk ea0; klr vkrÁokn dk Hkh o.kú fd; k gA Hkkj rekrk dgrh g&
fd bruh d"Vki Uu voLFkk rks osu] jko.k vksj dá }kjk Hkh ugha dh x; h Fkh
ftruh vkt nqZkads }kjk dh tk jgh A uj : i h jk{kl ka }kjk i hfMr Hkkj rekrk
dh vkokt dkbZHkh ugha l q jgkA

u osisi rFk rlrk jlo.ks u /k"z-kA

u dá si rFk fDy"Vk ; Fk l Ei fr nqZkAA

m/oZkgfjks; Sk u p df'pPN.kkr ea

clski okj; rsulsekauj jk{kl i hfMrkeAA Hkkjr h- 22&23

Hkkjr ea vkrd Qsykus ea i Mks h nsk i kfdLrku dh eq; Hkriedk gA
i kfdLrku dk Hkkjr ds i fr Lor%csj gSghA osi krs tkxrs Hkkjr nksj dsfo"k; ea
gh l kprk gA ogk ds iz kkl dj jkturk Hkkjr ea vkrÁdkjh xfrfof/k; ka dks
pykdj Hkkjr dks detkj djuk pkgrsgaos xlr : i l svkrÁokfn; ka dks Hkst dj
Hkkjr ea l ksuL; o l q; oLFkk dks l ekir djuk pkgrsgA

vkrÁoknu%Orku-xwal Eib; HkkjrA

l ksuL; p l kkt; aHkkjrL; fodqzAA ikd-66

i kfdLrku Hkkjr dsfo"k; ea vud vQokgka dks Qsykdj Hkkjr ds l kFk
fe=rk ugha pkgrk vksj Hkkjr gSfd vud cgkuka l si kfdLrku ds l kFk fe=rk
c<kuk pkgrk gA i kfdLrku eqLye nsk ka dks Hkkjr ds i fr HkMedkrk gSvksj bl
i djk fo'o ea'kkfUr dk mn?kksk djusokyk Hkkjr i kfdLrku dh otg l svkt
Lo; av'kkUr o [kf.Mr gA , d h oskE; i wkz fLFkfr dks ns[kdj ys[kd fofler g&

mn?kksk l Ei fr fo'o'kUr&

foMR; 'kUr%Lo; eo 'h.kA

gk gUr nsksuuqHkkjr k[; ks

n"Vofr esfoLe; efr fpÙkeAA foLe; -85

Hkkjr dk LoxZdgh tkusokyh d'ehj dh /kjr h vkt vkrædokn dsdkj .k
gh foi UukoLFkk eagA ftl d'ehj ea'kæ n'kz fy[kk x; k ogk; vkt nB; ka dks
vVvGkl djrsns[kdj vk'p; Zgkrk gA vkt d'ehj l sl Hkh if.Mrka dksfudky
fn; k x; k gS , d sui d d iz kkl u dksf/kDdkj gA l heki kj l svkrædoknh ?kd dj
vkrA epkrsgAvkS ge ead n"Vk cusgq gS ; g l c ns[kdj dfo vk'p; pfdr gA

l helefrOE; xgsifo"Vk

vuFkæ krafon/R; uYieA

vjkr; ksglr o; p eak

n"Væfr esfoLe; efr fpUkeAA foLe; -89

l hek ij gekjsl sudkædsfl j dkV fn; stkrsgA vHkh gky gh eagekjsohj
l sudkædsfl j dkV fn; sx; syfdu ge pq jgrsgA ; g gekjh ui d drk gS; k
fdæUkD; foewrk dh l gtrk gS l e>uk eq' dy gA i kfdLrku vi uh nhu&ghu
foi uu fLFkr vkS i MkS h Hkkjr dh l ef% l gu ugha dj i krk vr%ml sd'ehj
dh fprk fujUrj ck/kk i gprkh gsftl i dkj dkæZnfjnz i MkS h dh l ef% ns[k
yypkrk gA

fdUrqd'ehjfpUrk rack/krasyafujUrjeA

l ef%i froSL; nfjnaykk; s FMAA i kd-52

jktho xk/kh dh eR; q ij rks dfo i wkr% fopfyr fn[kk; h nrs gs vkS
Hkkjrhi fjnou'krde* earksmlUgkausok. kZ fd; k gStS sfd i fFkoh i y; l kxj ea
Mnc x; h gkA dfo Lo; avi usvki dksv'kDr o vl gk; egl d jrkr gA Hkkjr
ekrk dh , d h foi UukoLFkk ns[kdj rksbz oj Hkh i Foh ij mrjuseaMj jgk gA
/keZdh LFkki uk djusokyk vkS nqæZka dk fouk'k dsfy, gj ; æ eamRi uu gksus
okyk bz oj Hkh vi uh i rhKk dksHkoy x; k gA vr%dfo fdl dh l gk; rk djs
dggk tk; s fdl ds ikl tk; æ

fdadjke I gk; ada; ke dlsuqk. M6r eA
ulokrjfr enHekoh'ojksfi Hk; kUorAA
fo'Wkus[kykularql ksl; 'WDr%irh; rA
rLeRi frKlfoLeR; Hkjraukf; ; kl frAA Hkjrh 105&106

Hkkjr ij QSysvkradokn o vyxkookn dh fLFkfr; kaeadkbZ, d k fn[kk; h
ughansrk tksHkkjr Hkfe dksi q%l xFBrdj I dsvkS ; gk; 'kkfUr o fo'ocU/kBo
dksi q%LFkfi r dj I dA vkt ev[kZLoPNark I sbl /kjrhd k mi Hkksx dj jgs
gsvr%[kf.Mr o vkrad I shk; Hkhr /kjrhd i kyuk dsfy, i q%Hkkt tS k jktk
pkfg; svr%dfo Hkkt dksi q%/kjrhd ij vorfjr gkusdk vkaku djrk g&

jkt 'Wkkt jkt! iZ Horj LokiyW; ka/kj=ha
i'; ekaf=foBDrkai qjfi p oi%[k.MukrAHkrka
T; kLUkHkr i eW/k t jB'kbf/k; ksu; oRnq Hk%
Lojalk t fur ewk Hkjrh pfeeke | [k] ksdYi kAA /Hkj89

fu"d"kr-%Hkkjr Hkfe vkt vkrAokn dsdkj.k jDrjf`tr gA vk; sfnu
?kfVr gksh vkrAh ?kVukvka I svke vkneh Hk; Hkhr gA o"kk&I sijLij Hkkbpkjs
I sjgrsgq fglun&efLyekadse/; }Sk QSykusdk dke i kfdLrku dj jgk gSbl I s
gekjh , drk rksfo[kf.Mr gksh gh gS vkfFkd fLFkfr Hkh detkj gksjgh gA u
pkgdj Hkh Hkkjr dks I B; o I j {kk cyka ij vrfjDr Hkkj ogu djuk i Mrk gS
vr%dfo usfeydj jgusdk I ns'k fn; k gSD; kfd fcuk , drk dsixfr I Hko ughagA

eL=%I e%L; kRI fefr%I ekuh
I ekueLekdfenluq fpUkeA
fouB; Hkoi xfruzHkO; k
n"Vofr esfoLe; efr fpUkeAA foLe; - 63

2) I kelt d vk; ke &

I kfgR; I ekt dk niZk gkrk gš dfo ftI I ekt ea thrk gš I ka yrk
gSmI dk ifrcEc ml dsdk0; eavo'; mHkj dj vkrk gš gkykfid i ks vfHkjt
jktbnz feJ ĩr ^vfHkjtI gl de* 'krddk0; I dyu ds vf/kdrj 'krd
Hkkjrh; I ĩdfr ds ikphu xš oxku ij vk/kkfjr gš muea ikphu Hkkjr dh
I ĩdfr] xš oxku ij vk/kkfjr gš muea ikphu Hkkjr dh I ĩdfr] eW; kē eku; rkvkē
vk/; kFRed o /kkfēd thou n'kū vš Hkkjr dk i kdfrd I kōn; Zof.kē gš yšdu
bu I cdschp >kē tkrk gš dfo dk ; qckšKA ml dh yš[kuh dh i šh /kkj I s
orēku thou dk ; FkkFkZvNirk ughajg I drkA ; gh dkj .k gšfd ikphu xš oxku
dschp Hkkjr dh orēku n'kk ds ifr I dnuk] f'k{kk dk voeW; u] vkrđokn
vš orēku jktulfr ds igywrks mHkjs gh gš I kFk gh 'foLe; 'krde* tš k
'krddk0; tš orēku Hkkjr dh vudkud I eL; kvka dh vš bāxr djrk gš
ftI ea vkt ds Hkkjrh; I ekt ea ijEijkvka dk ākl] ukjh dh n; uh; o
vl Eeku tud flFkfr; kē o.kē āk"ē nkfnz] vf'k{kk vkfn I ekt dh vud
I eL; kvka dk o.kē gš 'foLe; 'krd* dk , d&, d i | foFler o foMfEcr gh
ughadjrk oju~ikBd ds I e{k 0; oLFk vkva ij vudka ižufpē Hkh yxkrk gš

0 orēku I ekt ea0; klr fol xfr; k & vkt Hkkjrh; I ekt ea I oē
fol xfr; k 0; klr gš bl ckr dksdfo uskrso dks/sdsn"Vkr }kj k i Lrē fd; k
gš e/kj Loj okyk rkrk fi ^tjseāHkō[kk o foi UukoLFk eagš vš dks/k fd'kfe'k
dk vLoknu djrk gš bl h ižkj xk; dks i ; kēr Hkkstu ughafn; k tkrk vš
dēkkadks i z Rui dēd f[kyk; k tkrk gš fgUnh ds i fl ¼ dfo MKWjke/kkj h fl g dh
i dR; k; gšfd ^ okuka dksfeyrk nkk] Hku[kšcyd vdykrsg& bl h ižkj ds Hko
dksdfo usfuEu dfork ea0; Dr fd; k g&

v{Hfj .kh /ksfj rho eRok

u Hfj Hk; ai nnkr rL; A

'okuat ukškt ; rsl ; Rua

n"Vōsr esfoLe; efr fpūkeAA foLe; -2

I ekt eankfjnz] cdkjh vksj vl Urtyr foHktu o l nL; rk dsvHkko
ea foMEcuki wKz fLFkfr; k; fn [kk; h nrh gA rFkdfFkr I ekt dk l EiUu oxZ
ftl dk fHk{kqdkns[kdj eu nfor ughagrkr fdUrqfcyko dks i e dsl eku i kyrk
gSvkfn n'; dfo dseu eafofler djrsg&

u nh; rsgUr f'kydBija

foylD; fHk{qân; a; nh; eA

I ,o i ehd#rsfoMkya

n"Vøfr esfoLe; efr fpÙkeAA foLe; -3

I ekt eaxqkghukadh i fr"Bk gSrFkk ; kx; rk dk vi eku gksjgk gA fgluh
dfo fcgkj h dsnkgsdsHkko ^vc nknj oDrk Hk; sgedks i Nr dks* dksdfo us, d
i | ea iLr r fd; k gA bl h izkj dhpM+ea dey dh fLFkfr vksj ukxQuh
(dDVI) dks?kj eans[kdj dfo xqkokukadsvieku o xqkghukads l Eeku dk
irhd ekuk gA l d kj eabl izkj dh ijLij fojkskh fLFkfr; ka dksns[kdj dfo
foMfEcr g&

ojkg; fHk{efFkr suqi Ás

HfUr Lo; EHku l jk#glf.kA

i fr"Brk ukxO.kk p xgs

n"Vøfr eafole; efr fpÙkeAA foLe; -5

(ii) I l i fr dk voeM; u & vkt Hkjr h; l l dfr dk ákl gksjgk gSl l d kj l
f' k"Vkp kj] vkpkj & fopkj l cdk i ru ns[kdj dfo vi uh i kphu xksj oe; h l l dfr
dksdS shky l drk gS i ru dh ; g n'kk dgk tdkj Bgjxh\ dN dguk efi dy g&

Do ; kLrh; arfVuh lyokFk

I l d kj l nøUkrVÁ"ksk

Do l l dfr%l Âeuh ol ula

n"Vøfr esfoLe; efr fpÙkeAA foLe; -25

Mkwwvpzük tks kh dsvuđ kj ßvkt pyfp= l smi th uo l ßdfir usl ekt
dks l okz/kd gkfu i gpk; h gß pyfp= dh bl uohu l ßdfir eaf'k"Vkp kj dk
i kyu ughagš e; kžk dk dkbzLFkk ugha pyfp=] nij n'kz ds tƣqđl r] foxfgž
všj ve; kžnr in'kzuka ds i hNs ek= /ku i kflr dh ykyl k gßp¹²

xg; krxg; kfu tƣqđl rku

oÜkU; oP; kfu foxfgžkfuA

Lošai n' ; Dr bgk/k; U=a

n"Vöfr esfoLe; efr fpÜkeAA foLe; -&11

LQWU; e; kžnrpšcukfu

xk<ki xwku jfrfØ; k' pA

in' ; žsl ožgšFkžyQ/k&

nZVöfr esfoLe; efr fpÜkeAAfoLe; -12

; g l Ei wkl l ßdfir gekjsl ekt dkspyfp=ka }kj k nh x; h gß nij n'kz i j
xHkžujkškd nokbz, ka dk i ž kj .k fi rk&i e h o Hkkbž&cguka ds l kFk cßdj efnjk
i ku] tks xksi uh; i e#"kka l s fNi kus okys fL=; ka ds bfroÜkka dk i e#"kka ds }kj k
l quk o nš[kuk] uXu jfrfØhMk dsfp= dškj h ; øfr; ka }kj k nš[kuk j t%l kofof/
k jkškd mi k; kadksckj&ckj cMkæds l keusfn[kkuk vkfn v/k% ru o vfr ; FkkFkz
dsuXu fp=ka dks i Lnr dj dfo Hkkjr dh vkt dh foi UukoLFkk i j vkšl wcgk jgk
gß Hkkjr h; i kphu vk"kl l ßdfir vkt i ru ds xrž eafxj jgh gšyšdu dkbz
fo }ku~' kkl=oškk ml sjkd usea l eFkz ughagß

'oHsi rUrhuuqHkj rh; k

u ok; žsl ßdfir jk"žy kA

dsiki foKsi cšus'kL=k

n"Vöfr esfoLe; efr fpÜkeAAfoLe; -27

vkt 'kk'or thou eW; k&l R; R; kx] Lok/; k; ds ifr dkbz vkxg ugha
j [krkA f'k"Vkp kj] vk/; kFRedrk] ykšSk.kk vksš Kkur".kk l sjfgr l ekt ea

ek= /kufyII k 'kSk gA Hkksijk I ldfR dsfoLrkj dschp v/; kReiZkku R; kxi jk
I ldfR foyhu gks x; h gA

vlnkyfd; E ; eatxlnroB olgkLro uR; xlrA

r=KfkyII kRuxuUR; an"VofR esfoLe; efr fpUkeAA foLe; -80

bl izdkj I ekt o I ldfR iwkt-%iru dh vkj vxl j gA I ekt o
I ldfR iwkt-%iru dh vkj vxl j gAl ekt eal oZ= HkZV ra= gA ?kll yrsU; k; /kh' kj
>B ckyrsodhy vkj Nk=ka dksNyrsf' k{k d ; g I c foi ; kll ns[kdj yxrk gSfd
gekjh R; kxi jk I ldfR Hkksijk dS s gks x; h\

I k I ldfRLR; kxi jk ijk.kh

tkrk dFlaHkksijk Lenh; k

ouh; dafo'ox#afn'WRh

n"VofR esfoLe; efr fpUkeAAfoLe; -83

(iii) /keU/krk ; k/WfeZl fo}Sk & ^kkjkek.Moh; e* eaHkstjktk dh /kkjuxjh
exyka dh /keU/krk ds dkj.k u"V gks x; hA bl h izdkj ^oSkkyl'krde* ea
ukylnk tS sfo'ofokj; f[kyth o cf[r; kj exy 'kkl dka }kjk tyk fn; s
x; A ftudh vxk eghukard tyrh jgh FkA tkfr] nkg dh Tokyk ea tydj
Hkkjr , d ckj i q%vaxstka ds vk/khu gksdj vi usi kphu oBko dks Hkoy pplk FkA
LorU=rk i kfr dsi 'pkr-Hkh ijLij fo}Sk o nkg dk ; g Oe Fkek ughA gekjh
I ldfR tksfur; fo'ocU/kqo dh vkdkk{k.kh jgh gSog vkt vi usgh ?kj eavi us
Hkkbz, kadsfontkg dsdkj .k Nyh x; h gStksfo' o' kkrUr dsi z kl ka eaLo; ajr jgh
gSog vkt vi usdVfEc; kads }kjk gh fd; sx; sdyg I sv' kkr gA Hkkjr h; ekrk
Lo; avi uh onuk idV djrh gSfd&

; k gacgark fur; afo'ocU/kqo dK³ {k.kh

Loh; oSefu I k | k gacU/kqo % [kyfO; AA

fo' o' kkr i z kl Sk; k gekl aegh; I hA

v'WRk Lo; e | kgadygSLodVfEculeAAHkj rh 73&74

vkt I ekt eadN ykx vi usI hfer LokFkksdsfy, fglnwo ed yekuka
dschp fo}Sk i shk dj jgA ; sLokFkhzykx nsk eavyxko dsfy, jr gA ; Fkk&

u dksfi I H; X; rrsI eSkA

I Lugesdhcj .kk; /kq ZA

I oš i FkDRok; I fe'oh; kZ

n"Vøfr esfoLe; efr fpÙkeAAfoLe; -36

vkt tksfLFkfr; k; gSmI dsfy; sdêjrk ftEenkj gA Hkkjr eajgdj Hkh
tksjke I sfo}Sk djrsgj xhrk dksughaekursvksj on=; h dsifr J% /kkj .k u
djusokykadksHkkjr dk vlu [kkusdk vf/kdkj ughagA ed yekukadh /kekØ/krk
vksj muds }kjk eflnjka dk /od HkkjrHkfe dsHkDrka ds }kjk I gu ughafd; k
tk; xkj dfo us; g dMh prkouh Hkh nh gA dfo , s senkU/k ykxka dksu fglnw
ekurk gSu ed yekuA , s ykxka dh x.kuk I h dfr if`tdk ea ughadh tk
I drhA ; soLr% i fFkoh ij dyad g&

, ofo/kulax .kuk u dk; kZ

ngReulal h dfr if`tdk; leA

dyAHrk% [kyqrsi fFIO; k

n"Vøfr esfoLe; efr fpÙkeAA foLe; -62

Hkkjr; I ekt ea rks fglnw&ed yeku ea fpj dky I s Hkkb}pkjk jgk gA
dHkh ij kuk , frgkfl d oSkE; jgk gksk yfdu I Ei wkZ Lorærk I æke fglnw
ed yekuka usfeydj yMk gA jI [kku] jghe] nkj kf' kdkj tS sI Ppse d yeku
Hkkjr dk xkj o jgsgA vr% dfo dsvu d kj&

fglnhosefl yek% I fur fpj dky k¼ HkkjrA

Hkr`dYi k feFksc% jkxcU/ko` hndrKAA i kd-53

Lok/hurial ekokræ; RuOUriKShkoræ

I eok; kolnos dk= dk; kZfopkj .KAA i kd-55

vkt Hkh gekjh Lorærk dks dk; e j [kus ds fy, dlfxy ea vudka
ed yeku l sud 'kghn gq sgA tkfdj gq s] vcdyke us" Bd Hkkjrh; gsvr%
gea, s h /kelk/ k rkd rka dk ij tkj fojksk dj ns k dh , drk dks cuk; sj [kuk pkfg; A

(v) I **ekt ea ukjh dh fLFkr & i kphu Hkkjrh;** I ekt ea ukjh ek i Ruh o csh
ds : i ea l Eeku dh vf/kdkj.kh jgh gA I ekt ea ukjh o i#"k dh l eku
Hkxhnhkj g\$, d dh fLFkr derj gkus ij ge LoLFk I ekt dh dYi uk ughadj
I drA ij Li j Hkn Hkykdj eaynkEi R; gekjsxgLFk /keZdk vkn' kZjgk gA vr%
; {k dgrk g&

br%ojaekufu! ulsi FkDRoal Eck/lrs }fo/MudarrA

tk; ki fr; E fogk; Hnal ekuqiseÂ ynEi rRoEAAi zkk-100

^vfHkjtI gl de* ds l Ei wZ 'krd ea Hkkjrh; I l dfr ds vrhr dk
xkjo o orZku jk"V^a dh foi lukoLFk dsfp= gh vf/kd g\$ ij Urqchp&chp ea
I ekt o ekuoh; LoHko dk Li 'kZ Hkh fn [kk; h ns tkrk gA ; {k dk 'kki o' kkr-
vi uh i Ruh l si Fkd-jgusij og tkurk g\$fd i Mks dh vkj r kam l dksvfHkyf{kr
dj vo' ; dN Aph uhp ckra dgrh gksch D; kAd ukfj ; ka dk LoHko g\$fd os
nl jka dsfo" k; ea ; k fullnk eaj l ysh gA

tkuE; ga; Ri froZkuk; k\$fulnkj l k ekefky{; rH; eA

o{; fur fuEukureso fur; a; k\$fuul xkfg ijki tkr"AAi zkk-70

Hkkjrh; I ekt ea yTtk] 'khy o pfj= ukjh dk cguk ekuk tkrk Fkk
fdUrq vkt njn' kZu o pyfp=ka ea ukjh dh Nfo fcYdy foi fj r fn [kk; h nsrh gA
vkt vfHkus=; kausvi usvvpj .k ds }kj k os ; kvka dks Hkh frj Ldr dj fn; k gA
njin' kZu ij uXu jhfrfØ; k dsfp=] ve; kZnr pfcu Hkkjrh; ukjh dh orZku
mRÜk[ky Nfo dh vkj baxr dj rsgA ukfj ; kadsfo" k; eak\$ uh; ckrka dks l cds
l keus i dV djuk] vr% fL=; k\$pr 'khyj {kk d\$ s l EHko gA ; g ns [kdj dfo
foMfEcr g&

Do xki ual Ei fr Hhoukula
 fL=; kprkulaDo p 'hnyj{kk
 I o±foiUauol hdrkSn~
 n"Vøfr esfoLe; efr fpÙkeAA foLe; -24

vkt yEi V o L=ht ukads' khy dk Hk{k.k djusokysgSogh mudh i kydh
 <ksjgsgð, ð seao/kq/ka dh dðkyrk dð s l Etko gð

; syEi V%L=ht u' hnyH{k&
 Lr ,o gk rfpNfodlaogfUrA
 Do I EHoarRdðkyao?W; k
 n"Vøfr esfoLe; fr fpÙkeAAfoLe; -43

fu"d"kr% 'foLe; 'krde~ ea dfo us Hkkjr dh orðku foi UukoLFkk i j
 foMEcuk o foLe; 0; Dr fd; k gS vr% ml ea ukjh dsfo"k; ea Hkh l ekt dh
 mRÜk[ky fLFkr; kao l ekt dsâkl o voeY; u dsfp= gð dgh&dgharksdfo
 vr; Ur l onu'khy o Hkkop gks x; k gS vkj ml gkaus l ekt dh uXukoLFkk o
 vfr; FkkFkZ dsfoHkRI fp= i Lr r fd; sgð

④ **ykd thou & ^ykd** kuphrZe-dk0; e~ dh vk/kfud i fjHkk"kk dsvlrXr
 rksmi; Dr of.kr vk/; kFRed vkf/kHkSrd vkfnnsod l Ei wkZ ykd vk tkrk gS
 yfdu dk0; ka ea xkp fxjko dh l h dfr o xkpkaeac l rshkkjr dsfp= ykd thou
 dsdkV eavf/kd vkrsgð vk/kfud i f' peh fo }kukaFkk mudsdrkZ dbZHkkj rh;
 vkykdkaus ^ykd* 'kCn dk vFkZfuj {kj@v/kf' kf{kr@xteh.k turk@vuk; Z l h dkjka
 l s; Dr@vkfnokl h@tutkfr vkfn ekursgð¹⁴ g tkjh i d kn f}onh dsvuð kj
 ykd 'kCn dk vFkZ tui n ; k xkE; ughagsoju-uxjka o xkpkaeaQSyh og l Ei wkZ
 turk gsf l ds0; ogkfjd Kku dk vk/kkj i ksfk; kj ughagð¹⁵ MKW xksi ky 'kekZ ds
 vuð kj ^ykd* og gStksxte gks; k uxj] dghaHkh jgrk gkð l k{kj gks; k fuj {kj]
 fd l h Hkh tkfr vFkok /keZ dk gkð i fjfLFkr; kao vHkkokadsdkj .k l ekt dk , d

, d k oxZ tks l Eeku o 'kfDr dh nF"V l s l kekfTd] vkfFkd] jktuSrd , oa /kkfeZd thou earFkkdfFkr mPp l H; o l fj'kf{kr oxZdh nF"V l smi f{kr gS, oa fuEu gS; k muds' kksk.k dk f'kdkj gS fQj Hkh thou eamI nS'k dh i qhr l dfr dk thUr : i >ydrk gA¹⁶

oS'kkyh dh /kjr rh dk o.ku djrs gq dfo usogk; dk ykd thou i wkZ-% fpf=r dj fn; k gA xkp dsfdl kuka dh fL=; ka ds }kjk /kku jki usvkj fujUrj ckrS djusrFkk Hkfe dk Ukakj djusdsdN fp= yS[kd dsnf"Vi Fk eavk; A mudk o.ku nf[k; &

DofpTt ykfoys(l-sx)Qn?usl foHeeA

ofgjgku~jki ; UR; lSxteJfed ; kS'kr"AA oS'kkyh18

uS'koJEHokr kkh j ^ t ; UR; %i jLi jeA

dop; kshfeUkA kjaeYkpu i Fla ; ; AAoS'kkyh19

i 'kq'ka dks pjkrsvkS Hkfe dh i hB ij cBs xteh.k cPpsvkS dku eavayh fn; srst vkokt ea xkrs xkp ds dty Øekxr xhrka dks xkrs xkp ds ckydka ds >qM gkFk ea ykBh vkSj yakS/h i gus rks vkulln ea exu eu ea dks ggy /kkj.k fd; s xteh.kokf l ; ka dk o.ku dj Hkkjr ds xkpka dk l k{kkf~fp= gekjs l keus i Lrqr dj fn; k g&

DofpPp l etai kT; apkj ; urLI dS'p eA

efg"hi "BI #Bk xte i kejnkd kAA

rkrkUuqxte jxku-Loj dy ØekxrkuA

fufo"Vd.kA y; 'pky i Urksege gAA

dk huUle/; kA k gLr k yk f l r; f"Vd kA

vkulnr fVuhXuk ekul sdqr dan/kAAoS'kkyh 20&22

i fFkoh fofo/k /kkuka Tokj] ckt jk] fryka l shkh gpZ vkSj foHkkr Fkha bl h i dki dk o.ku ckyh }hi i dki ds nS'ku fy[kh x; h mudh dfork

^vf; eeHkkjrHkešAA ea Hkh fn[kk; h nrs gA Bdfu dh Lefr ea dkk mBrk gS
xkp&fxjko dh l dfr eal eji viuk Hkkjr! xkp dsosygygkrs [kr tggk xkp
dsv/kuaxscPpsepku ij [kM; l hfV; k; ctkrsfpfM; ka l sQl y dh j [kokyh dj
jgs gkrs gA cl okjh ea ppgkrs fogxka l s tggk l ojk gkrk gS vks; fol/; dh
miR; drk eamrjk cl ur tggk egpsdh eknd xak l scs; kbzi fyUnl qnfj; kads
Bpdka l sl kFkd gsmBrk gA ckyh}hi eacBs i dkl h dfo (vfhkjt jktbnz) dks
^dkcyhokyš dh rjg viusoru dh ; kn vkrh gS vks; og iæ eaXu xkrk gS
'kSkokh; Lr] ijEi jkva ea iyk viuk xtek `pyAp¹⁷

ykd dyk o l dfr ea xqjkr dk Hkh viuk fo'kSk LFkku gS vr%
^xqj'krde* eadfo usxqjkr dh ykd dykva o ykdur; kadk o. kzu fd; k gA
xqjkr inSk ea ^xqjh* tks l qnj] : i xfozrk xf. kdk vFkok mUkj ea uoo/kwds
fy, iz kx fd; k tkrk gA ^xqjh* dsuke l sijs Hkkjr ea xqjkr dh dyk o
l dfr ds, Ei ksj; e gj txg gA

**inSk; k; ukjh.ka: i l Eus oLr%
xqjh&inok; k Hkkjr; Squok o/AAA
l loxqBkDofPpki xf. kdk: i xfozrkA
xqjhxqjzj dkaok tuk%'k flr l njeAAxqj- 83&84**

xqjkr] fo'kSkdj ykV Hkkjr ea uR; fi z rk dsfy, i fl ¼ gA xqjkr ds
i fl ¼ jkl ^nkf.Md* o uR; ka ^xjck* o Hkokbz dkl o. kzu dfo usbl izdkj fd; k g&

**dykuR; fi z k ykV%[; krk unafg Hkjra
vkyk; nkf.Mdajkl ad%iek. lei škrAA
xczr orykdksuR; jRusi dfrzA
; qk dksu HkRi".ks; qrh dk u jk/kdkA
Hkokzr l ek[; krauR; eu; nfi /kpeA
i l á ifjc/ufkr okxjo eukexeAA xqj 85&87**

xqtjkr dk nkf.Md jkl] xjck o HkobZuR; rksxqtjkr ugha i jshkkjr ea
ifl ¼ gð vkt dy uojk=ka ea rks ^xjck* dh /kæ jgrh gð **xak** ds e/kj xhr
I qdj rks vkf q/kadh /kkjk cg fudyrh gSrks**tykile** dh mnkÙk ok. kh dks I qdj
vi usHkkjr dsmRi llu gksus ij xozgkrk gð

^kkjkek.Moh; e* I sudka }kjk tw rkjo (; ðek; ðea) ypkfNfi [ksyuk]
i gfy; k; cð;kuk vkfn dk o.kÙ ogk; dh ykd ØhMkvkadksn' kkrk gð

fpØMqI lodk'kk ujifri`rukl sudk ; = fuR; a

; ðek; ðeai gyla#fpdjeFk døjradUnqdaokA

vfb"; flrLe dšpRi djl ân; k xw i knaprñk

dšpPpk[; lun{kkj?kijfrdFk; kj `t ; kekl g`ÅkuAA/kjk64

i zkk'krde~ea; {k ds i dkl eagksus ij i kš"kreñdk; f{k.kh dks i MfšI uka
dh vusd Åph uhp chrs I quh i Mfh gksch] ; s I Hkh o.kÙ fl ¼ djrs gšfd MKW
vfhkjt jktñzfeJ ykd I ðdfr dh o.kÙk eafui qk dfo gð osLo; aHkkjr ds
xkeh.k vpy ea i y&c<sgg gSvr%xke I ðdfr dk o.kÙ mlgkusc [kch fd; k
gð mudsvll; dk0; ka ea I ðdr ea ykd xhrk dk iz kx mudsukVdka eagkL; 0; Å;
ds: i ea ykd dk cgr gh I ðnj fp=.k fn [kk; h nrk gð

(3) jktuſrd vk; ke &

vkt jktuſr thou dk fgLI k cu x; h gſ vkt nſk ea tksHkzVkpki dk rk.Mo gſvks ykdra dh tksngkoLFkk gſml ds i hNs i eſk dkj .k LokFkz wkZ jktuſr o jk"V"; uskvkadk pfj= gſ yſdu Hkkjr ea ikphudky ea jktra ea vkt dsykdra dh viſkk uſr; k; ekuoh; eW; kai j vk/kkfjr FkA /kkjkek.Mh; e~ eaHkkst jkT; dsjktuſrd ifjn'; dksdfo us^jkejkt; * ds: i eafpf=r fd; k gſ ml l e; JſB ekzI j py jgh turk dksvkrad] gj.kdFkk] /keZdk fojkk vkfn fLFkr; kadk l keuk ughadjuk i Mſk FkA jkTk dh 'kjojr rk iztk dks i wkZ l j {k.k nsusea l eFkzFkA oſkkyh'krde-eafyPNfo; kadh l kſ; 'kkl u i 1/4r dk o.ku fd; k g&

fyPNohula; nh; kulax.krU=krRedk uoA

izkLrk Hkp l ^tkrk l kſ; 'Wuri 1/4r%Aoſkkyh39

fyPNfo; kadh 'kkl u i 1/4r ea ykdra dk vkn'kz: i fo |eku FkA turk egku o 'khy 'kſ Zxqk l Ei Uu jkTk dk p; u djrh FkA jkTk Hkh Lo; ai ztk dh rjg gh vkRel a eh gkrk FkA ; Fkk&

izkfuokprkulaoSegkefge'kfyueA

tukuladfr i ; ſa'ny'kſ ZqkReukeAA

'kl ualFWir la; = x.kse ^tql e ^t l eA

vkRe'kL=h izkſk HmoeRek/kdkjr%A oſkkyh40&41

rRdkyhu l ekt eal cdks l ekrk dk vf/kdkj FkA ogk; jktra gkrsgg Hkh jkTk dykf/kdkj l sxfoz ughaFkA vi jk/k dkjus i j jkTk Hkh nf.Mr gkrk FkA vr%jkTk dh Hkh LoBNkpkfjr o fujÁqkrk dksvf/kdkj ughaFkA

uſ%dksl; = jkTk l Rdykf/kdkj xfoz%A

vn.M; ks i fjgk; Zp LoBNkpkjſfujÁqk%A oſkkyh45

dfo vffkjjkt jktbnz th fyPNfo; ka ds vkn'kz x.kra= dk mYys[k djrsqg
orZeku ykdrU= dk fojksk djrsqg dgrsgafd ; g l d kj ykdra= ds }kjk d s
fu; fl=r gks l drk gS D; k yo.k ds }kjk [kkus ; kx; gS D; k fd l h ds }kjk
i fFkoh ij l uk x; k gS

ykdra=sk ykdl; adFkAjafu; Uk; rleA
yo.kyb.khk; agur dsu Hfp JreAAoSkyh98

vkt fo}ku-n; koku} l a eh] vkRefu; Urk jktk ughaoju-turk ds }kjk
/kur] nqtZu o vui <+0; fDr jktk ds: i eapuk tkrk gA 0; x; i wkZ'kSyh ea, d s
ykdra= dks izkke djrsqg dfo dgrk gSfd&

c.Mk Hk.Mk fork' pS/k%[kyk' pki fuj{kjka
; si Ro; k drk Huk ykdra=! u; lsLrqraA oSkyh99

vU; = vud LFkkuka ij dfo ykdra= dks 'kkdra= dk c<kus okyk gh
ekurk gSD; kad LokFkZ jd jktuhr dsdkj.k bl ykdra= usgj eutj; eavnE;
yky l k; ahkj nh gA

ykdra=fenauua'kdrl=airh; rA
vf/kdkjr"kk nE; k ; si l "Vk tu&tuAAHkjrh55

; g jktuhr ek; k'kfDr ds l eku ?kærh gpZvkrj ykxka dks iki : ih
dhpM+eafxjk nrh gSrFkk LoPNn i FkHkZV ; g jktuhr tgg; Hkh , d ckj dne
j [krh gS 'kn?kz gh ogk; ds' khy o pfj= dks l ekur dj nrh gA vkt l oZ= jktuhr
dk dksky 0; klr gA vkt fo'ofolky; ka ea JSB inka ij eufkz fo|eku gA
jktl ok ; k l jdkj eatks/kjU/kj dk; jr gS vksj mYVh nok; anedj ; ejkt dsHkkoZ
tksjksx; kadksej jgsgamu MkDVjka dsp; u eal oZ= jktuhr dk gh ckycky
gA vr%dkbZHkh {ks= jktuhr l svNirk ughajgk g&

fo'ofolky; so | dkU'kdk gr i HkA
ewk%i frf"Brk ; Ukr-jktuhrsiddlSkyeAA

jkt l økl qjkt lrs; negLi frfoxgkA
dfpnAqjWkjLrPp jktuhrsuiddSkyeAA
foi jhrkS/kS#X.ku~; sdrlUr l gksjKA
ik; 'ks?ufur rPpki jktuhrsuiddSkyeAA Hkjrh58&60

vkt ykdra= eaD; k&D; k ughagksjgk vr%ykdra= gekjsjk"V^aea'kkdra=
gksx; k gsvkS ml eamRi lU gkusokysnq[kka dksnS[kdj dfo Lo; afofLer g&

tkrafdal Ei fr ykdrU=a
jk"V\$Lenh; sfdy 'kkdrU=e
; fleu~l eqtEHkr ,o nq[ka
n"Vøfr eafole; efr fpUkeAA foLe; -29

vkt dk ykduk; d ; k urk ogh gStksvi usu; &u; sdkjukeka l sl ekt
dksMjkdj viuk l E; d-in'kU dj yrk gA ; økoLFkk eavi usnq[kka o i ki ofUk; ka
l s tksurk cu tkrk gS ogh ckn ea ea=h curk gA vkt l ekt ea urkvka dk
cksycky gA dfo vi usHkkokadh 0; X; i wki Lrqr djrsgq ^kSys'kSysu ekf.kD; a
ekSDrau xtsxtA* l Hkkf"kr dksurkvkads l nHkZeabl idkj iLrqr djrk gA

'kys&'kyséf.k%dkéal; ku eDrkxt&xtA
orZsdrqurk l kSxe&xksxg&xgAAHkjrh43

jktulfr eavkusdsckn er[kZHh egkfo}ku} ui d o dk; j l oz kfDreku]
xqkghu l Ttuka }kjk i ntu; vkS R; kx djus; kX; o fullnuh; Hkh l Eekfur gks
tkrk gA (Hkjrh-44) l ekt ea tksHkh HkZVrk 0; klr gSml dsihNs jkturkvka dk
pfj= gh gA vkt l oZ= okV dh jktulfr 0; klr gA Lo; athrusdsfy, fojks/k; ka
dh l Hkk eaHkx Mkyuk] er i sV; kadk gj.k djuk] LokFkZ firZdsfy, bøkunkj
o l Ttu vf/kdkfj; kadk LFkkukUrj.k djuk] xqMka dks i ukgnsuS cu/kqckU/koka
dh l equlfr dsfy, urkx.k LoPNnrk dk vkpj.k djrs gA dfo us 'or
[kknh/kkjh vkS eu o c[4 eadytkrk /kkj.k djusokysurkvkai j 0; X; fd; k g&

Loſapjflur oſk k%'or [lraſj/Wfj .k%

âfn c&ſp dlyt; I Unſgan/krLI nkAAHkj rh49

vyokxokn dh ulfr dks i ſ; nusdsdkj .k vſj ok/ c& dh jktulfr ds
dkj .k 'kBrk dk vflku; djrsgq bh ij eflYekadsI kFk i Fke i ðDr eaútj
vkrsg&

bh&I oſeflye i ðDr/lq k%

dfpRL'WB; kflu; aogflurA

rRdoyagk eri =fl ¼ S

n"Vøfr eafole; efr fpÙkeAA foLe; -37

ok/ c& o i fjr qVhdj .k dh ulfr dsdkj .k nſk fnXHker g& urk vi us
dyØekxr /keZfglndp dk fojkk dj jgsg& LokFkZeaVU/ksgq urkx.k I Kei nkf; d
fo}ſk o o.k& âk"lz dksc<kok nsjgsg& vlx yxkdj urk ylx nj I srek'kk nſ[krsg&

I Kei nkf; dfo }ſk&o.k& âk"lz kt ukA

LokFW/kusfH%i qVal oè | egh; rAA

vfxual lnt; uskj%Lo; afr"Bflur njr%A

Toyflur døyæW/k vukFlatk; rsdyeAAHkj rh 102&103

o.k& I âk"lz o /kkfeZdfo}ſk dh bl vlx eaursk rksI jf{kr jgrsg&yfdu
Hkkyh&Hkkyh turk ejrh g& ; surk gh ijLij yMøkrsg&vſj Åij I snkuka i {kka
eaI ð/k djkusdk ukVd djrsg& urkvkadsbl pfj= dsdkj .k gh nſk vkt
vflFkj n'kk dks i klr g& jk"Vª dh i xfr o fodkl bu fojkkh ulfr; kaI s#dk g&pk
g& vr%dfo nſk dh flFkjrk dk o.k& djrsgq dgrk gſfd&

ukx& jR; o u ; kfr i 'pkr~

I 0; rjsukfi p I 0; Hkx&

uk&ps/k sok flFkre | jk"Vª

n"Vøfr eſfoLe; efr fpÙkeAAfoLe; - 28

gekjh /kjr rh rks i jLi j l ke ´ tL; o mnkjrk dsfy, i fl ¼jgh gSfo' oclU/kp
vks I Hkh dksvkRel kr djusokyh gekjh l dfr vkt vi usdh ykxkadsfontg
ds }kjk Nyh tk jgh gA gekjs uskvka us vi us l hfer LokFk dsfy, fglnwo
ed yekukadschp tksfo }ski wkZokrkoj .k dk fuekZk fd; k gSdfo dk eu ml l s
0; fFkr gA MkW vpZk tkskh ds vuq kj & B'foØ; i.; ohfFk* i rhr gkus okyh
nqVka ds dkygy l s; Ør l d n] 'kkl url=dhV] vkl flndkj {k.kek= ea; Ru' khy
us'k] iaxq izkkl u rFkk j {kdk dh Hk{kdfÜk dh dfo dMs- 'kCnka ea fulnk
djrk gA¹⁸

txrøfUnr Hkkjr dh deku vkt eflZ uskvka ds gkFk eagA jktulfr ea
i dsk dsfy, dkbZ; kx; rk ; k ekun.M fu/kkfjr ughagA mnkj .k dsfy, &

**u ij kkk u ok 'k dal kkk rdkjsfi u DofprA
jktulfr i dsk; døyadfrlj"; rAA Hkkjr h64**

vkt dk ykdrU= oLr r% 'kkd dks c<kus okyk gA , d h foMEcukRed
i fjflFkr; k adksn [kdj Hkyk fd l l onu' khy dfo dk eu jksughansxkA bu l c
flFkr; ka ij dfo dk eu oLr r% foxfyr gA vkt xqkoku o l Ttu : ih
dygd mYypka }kjk 'kkl r fd; stk jgsgsvr%0; x; djrsgq dfo us'kkdræ
dk l tu djusokysykdraæ dks c<usdk vk' khokh fn; k g&

**ykdra=A foo/Lo 'kdra=dl t d'A
RoUefgEu dlnEcku | 'kkl fr dks'kd kAA oSkYh:100**

f'k{k 0; oLFk & Hkkjr nsk dh ikphu f'k{k i ¼r fo'o ea fo[; kr Fkh rFkk
i fFkoh ds l eLr euq; pfj= dh f'k{k xg.k djusHkkjr gh vkrsFkA

**; =kxR; pfj=aLoal dk'knxzt UeukeA
vf'k{Ur ijk dkys i fFk; kal oZkuokAAHkkjr h24**

ikphudky eaf'k{k 0; oLFk dk o.ku djrsgq 7kkjkek.Moh; e* 'krddk0;
eajktk Hkkst ds l e; fo' ofo | ky; Fkk tksorZeku eav'kOhZegy gA bl eadkbZ

, frgkfl d i tek.; ughagS; g dfo dh Lo; adh dYi uk gA ml eaNk=kokl dh
0; oLFkk rFkk v/; ki dka; k vkpk; k&ds thou ; ki u dk nkf; Ro jkt dksk ij gh
FkkA v/; ; u eaon'kkL= Lefr] dyk'kkL=] LFKki R; kfn l eLr fo"k; i <k; stkrSfKA

Nk=kokl 0; oLFkk l etfu Hous/KLrysr= jE; k

I; kpk; k Max# Wafuf[kyefi l Qladfyi rajkt dksrA

onkuk; ki onLefrfup; dyk'kkL=rdi i p&

LFKki R; kn%i eLFKri fFkr bg txR; kl fo | ky; ks l kA/kjk55

ofnd f'k{kk dsvlrxr dtrki el=] dgh l ke/ku; h] dghavkj.; d] dgha
fof/k l fgr l kexku] dgha; qDr ds l kFk 'kkDY; o dk".; E# dgharRoorkvka ds
}kjk ; tdk-vkfn fofo/k i dksBka ea fofo/k fo"k; ka ij ppkz gkrh FkA 0; kdj .kl
eheda kj i tek.; okn] gBokHkl] L; knokn rFkk dk0; 'kkL= ea /ofu] vydkj]
jhfr o oOKSDr vkfn ds i fl ¼ vkpk; Zfo | eku FkA l Ei wkZfo | kvkadksxg.k dj
vkReckk dh mlufR dsfy, vkSj l i kj eaefDr dsfy, l Qk o exy dsfy,
i dUk gkrSfKA

i kphudky ea foOef'kyk o ukylnk fo'ofu | ky; f'k{kk ds fo'oi fl ¼
dlnzFkA t gk Kku dsft Kkl qcāpkjh l Hkh fn'kkvka l svkdj KkuktZu djrsFkA
; Fkk& **Kluk erfi i kl krkz; =k tXeqVqt kA**

'kkL=dk0; knft Kkl ki sjr k% l oZkn 'keAAoSkyh74

Kku ds dlnz ukylnk fo'ofu | ky; dksey vkOKurkvkausu"V dj fn; k
vkSj i Qrdky; tyk fn; sx; A fo'ox# Hkkjr ntkuy ea tydj jk[k gksx; kA
gtkj ka o"kk&dh i jrærk dsckn Hkkjr dh f'k{kk i ¼r dk <kpk gh cny x; kA
vkt tksfo | ky; gSmudh r{f'kyk l dsS h l ekurkA vkt rksfo | ky; ka eafo | k
dk y; gksx; k gA ; Fkk&

fo | ky; kulafd; rh i fr"Bk

fo | ky; a; kUr ; nhi l hfUA foLe; -&75

vkt fo | ky; ka ea v/; ki dka dk Kku ds i fr dkbZ > pko ugha gS ek=
i kB; Øe eaj [ksx; si kBa dks i < dj o v/; ki d cudj osf'k"; kadks Nyrs g&
v/kR; d{kl ofu; Øri kBu-
i k/; ki dHk rr'p ; RuSA
vkt huars Ny; fur f'k"; ku-
n"Vøfr esfoLe; efr fpÙkeAA foLe; -76

vkt v/; kRe fo/kk ds i fr Nk=ka dh dkbZ: fp ugha jgh vks Hkkska ds i fr
ykska dh r".kk c<+x; h gA vkt ufpdrk ; e l sgkFkh ?kk&M; uR;] xhr] vFkZ
fyll k l sm/r uXu uR; dk oj gh ekaxka vkt m/oZ vejRo dh vkj ys tkus
okys Kku dk LFkku Hkks l q'ks'.kk usysfy; k gA

R; kxs 'KL=k. ; eR Roelo±
fn'kur tluéfi l R; errA
l ok/okHks l q'ki l Drks
n"Vøfr esfoLe; efr fpÙkeAA foLe; -82

fu"d"kr-% i kphu Kku dh fi i kl k vc ek= vFkZ i kfr dk l kku cudj jg
x; h gA ekf k o vejRo dk ekxZ fn [kkus okyh fo | k dk dkbZ egÙo ugha gS
l ka kfjd l q'ks' Hkks gh oržku f'k{kk dk mís; jg x; k gA

oržku eal ldr dh nqZk & i svfhkjt jktbnzfeJ dk l Ei wkZ thou nòok.kh
l ldr ds i pkj&i l kj eafujlrj l yXu gA os l ldr dh l ok eavgfuz k yxs
jgrsgA os nòok.kh i fj"kn} ubZ fnYyh ds v/; {k jgs gS vks nòok.kh i fj"kn~ds
okf"kd l Eesyu] eai gh l s v/; {kh; Hk" k.k ea cksyrs gq nòok.kh dh i fr"Bk
vks nòok.kh fojks/k; ka ds vieku ea [kydj fopkj 0; Dr fd; sgA mlgkus bl
v/; {k i n ij jgrsgq nòok.kh dh eul k] okpk] deZkk l ok dh gA osLo; adgrsg&

l k; ai krfndk uDraLolusLoki sFk tlxjA
eul k deZkk okpk l sork Eck l jLorhAA l 16-37

mUgkaus onkaka l sl Eer Lok/; k; vks ; Fkkdky] ; Fkk: fp] dk0; &ukVdka
dk izk; u gh ughafd; k oju-nook.kh fojks/k; ka dks egrkM+ tokc Hkh fn; k g&

nefukfu foHkukfu nook.kfojks/kukeA

pkjapkjai fr {k-afHkUn i kySpsfborAAI 16-39

dfo dh l adr Hkk"kk dsifr J/k o vLFkk dsdkj .k gh vi uk l [k nq[k]
ykhk&gkfu NkMdej nook.kh dsfgr dsfy, v/; {k dsHkkj dksogu fd; sjgA vksj
orEku ea tks l adr dh fLFkfr g\$ ml l kjh HkMkHl dksmUgkaus vi usHkk"k.k ea
fudkyk gA vkt l Ei wZ Hkkjr ea l adr dsifr fojks/kh Hkko fn[kk; h nrs gA
l adr dsifr }SkHkkouk dk dkj .k l e> ughavkrkA oscgqkhjk nook.kh dk rks
fojks/k djrsgvksj LoYi nwkok.kh vU; Hkk"kkvka dh l dk dj jgsgA Kku&foKku
dk tks vijfer HkM/kj l adr ea gSog vksj dgk; dfo dks ykska dh cQ/ ij
rjl vkrk gSfd mudh Qy&Qwy earks#fp gSfdUrqt l ij Qy&Qwy yxrg\$
, d seny dksdkVuk pkg jgsgA ; Fkk&

Qysi ti sl ekl fDrelysoPNndkeuA

ijLijfo#ks; a l dYiks uk-oxE; rAAI 16-55

l adr l sfo}Sk djusokykaus l adr dk fojks/k djusdsfy, dej dl h
gpZgA i wZkg l sxfl r fojks/k; ka dksugha i rk fd og fdl vere; h Hkk"kk dk
fojks/k dj jgsgA

rsu tkufur nezk ; fn; alkjrh 'kka

rSkal ozo/kkjadrpsdk Hkp {kekAA I 16-62

l adr gekjh l adfr dh Hkk"kk gsvksj ogh ge Hkkjrh; ka dk l ozo/k m/kj
dj l drh gA tksnook.kh l adr l s}Sk djrsgSmudk fdl h Hkh i zkj dY; k.k
ughagks l drkA gekjsfuxekxe dh Hkk"kk l adr gSml dsKku l sjfgr eut;
i 'kpr gS; g n[kdj ep'svk' p; Zgkrk gA

I k nōok.kh uuql ḁdrk[; k
 Hk'kk. Lenh; k fuxekxe^{1/2}
 ; t Kkughuk%i 'kḁHLI ekuk
 n'Vōfr esfoLe; efr fpūkeAAfoLe; -97

ʔkkjek. Moh; e* 'krd eajktk Hkkst dh I ḁdr 'kkL=kæafu"Bk vks ogk;
 dh Kku foKku dh I e^{1/4}rk dks; kn dj dfo xks o dk vuḁko djrk gḁ jktkHkkst
 Lo; a I ḁdr dsfo }ku~Fksmlgkus yhykorh] I j Lorh d. Bk] .ke] I ejkx.kl w=/kkj%
 vks jkek; .kpEi wvkn xḁFk fy [kḁ i jUrqvkt Lora= jk"V^a eal ḁdr vi usxks o
 dks [kkspph gḁ vkt I ḁdr dk frjLdkj o eyBN Hk'kkvkḁk i ksk.k nsk dfo
 nḁ[kh gḁ ; Fkk&

dY; k.knōok.kh foyi fr fo/kjk gk LorU= sfi jk"V^s
 vki Unhulafi 'kḁfozo/kgr i FkSi ḁ; rsEyBNHk'kḁ
 fo | nkuhfoi luk uojl #fpjk fd ~ p ošs fo^{1/2}
 okYelfd0; kl Hkēkogg uj i rš n' ; rsr | FkFk²AA/kjk 93

i ks vfhkjt jktbnz th usLora= jk"V^a Hkkjr eal ḁdr dh orḁku nḁZ kk
 i j vR; Ur [kn 0; Dr fd; k gḁ mlgkus, d ^I ḁdr'krde* dh jpuk Hkh dh gs
 vks ^I kḁfLrd'krde* rks i wkZ krd gh nōok.kh dh orḁku n'kk ij dfo dk
 m}yu o #nu gh gḁ ^vfhkjt I gl ḁe* tksejh 'kkskuh; dfr gsmI I siḁZdfo
 usfot; rkaI ḁdro"kḁAA dsvUr^xr egkdfo n. Mh vks fdI h dfo dh i ḁDr; k;
 mn⁴ir djrsgq Lo; adh dfr ^i Hkkrexy'krd* dk fuEu 'ykd i Lrḁ fd; k gḁ

; RI EHosi fj.k; sej.ksp rḁ; a
 I ḁdkj deL.k I nk fufyysfi jk"V^{AA}
 i Bpk; ḁsl fou; auuql ḁdrarn~
 nḁfḁ²afn'kyqesuo i HkreAA

vkt dh foifjr i fjfLFkfr; ka eaHkh I Ldr gekjsl kelftd I eLr I Ldkjka
I sl Ec¼gA gekjstle I sydj eR; qrd ge I Ldr eagh c/ksgA bl dsi 'pkr-
dfo us^l Ldro"ke~ ij , d xhr Hkh i Lrnf fd; k gA dfo I Ldr dsLokfhkeku
o I ef¼ dh I Ldr o"lz eadkeuk djrk gSvkj i kphu dfo I ef¼ dh I Ldr
o"lz eadkeuk djrk gSvkj i kphu dfo dkfynkl dh ijEijk ea vokphu dfo
vfHkkt vkfn ds }kjk JSB I Eeku dk vf/kdkjh cuusdh dkeuk Hkh vfHkO; Dr
dh gA **fpjao/krk /Merlansok.kh**

'kja'kd rlaMerlansok.khAA

dfo tgtk , d vkj nook.kh dh I ef¼ dh dkeuk vkj nook.kh dh
mi kl uk djusokykadkso/kkz Ukk dk vk' khokh nrk gSogh ni jh vkj nook.kh dk
fojksk djusokykadks'kki Hkh nrk gA dfo nook.kh dsfojksk; kadsif bruk Øksk s
Hkj gh gSfd og I eLr nrkvkaI smudsfouk'k dh dkeuk djrk gA og muds
I eLr I kkkx; dsu"V gkus vkj vLur% mudh vUR; f"V gkus rd dk 'kki ns
Mkyrk gA dfo dk vkØksk nf[k; &

ng; rlanHk'k; Sdh; rlarRI e¼ A

L; kUR; f"V; EK'k?lai f. Mrkuleq fLFkrAAI 16-85

fu"d"kr%nook.kh dh orZeku fLFkfr dh ppkz djrsgq dfo vR; Ur Hkkoq
gksx; k gSog I Ldr nksq; kadh vud i zkj I svexy dh dkeuk djrsgq Hkjr
Hko ij i u% I Ldr dsfufozu c<usvkj f'k[kjLFk gkusdh dkeuk djrk g&

I okZHk'k%i d/Mrkafufozual LdrkUorKA

oñh f'k[kjLFk L; kHkj rL; ; Fk HqAAI 16-98

fu"d"lz&

i ks vfHkkt jktUnzfeJ dr ^vfHkktI gl de~ dk I kLdfrd] I kelftd]
jktufrd fofok vk; kekadh nf"V I sl eh{k.k djrsgq ebl fu"d"lz ij igph

gprfd vfhkjt th dh vi usi kphu l kldfr xkjo dsifr vLFkk dW&dW dj Hkj
gA muds vf/kdrj 'krd t s /kkjkek.Moh; e~ (Hkkt 'krde~)] xqtj 'krde~
mTtf; uh'krde~ o\$kkyh'krde~vkj fgekpy'krde~i kphu Hkkjr dsxkjo xku
gsvkj Hkkjr dsikdfrd l kSn; ZdsLrou gA bueaHkkjr ds l kldfrd o /kkfeZ
eglo o , frgfl d o i k\$kf.kd l anHkksdk l Ei wkZfp=.k dfo }kj kfd; k x; k gA

^i zksk'krde~ dfo dksdkfynkl dh ijEi jk dk v/kpkru dfo Lohdkj
djrh gA

foLe; 'krde~ eaakl gksrHkkjrh; l kldfrd eW; k fglu&eqLyeka ds
ijLij fo}skj orZku l ekt ea0; klr jktufh dh foMEcukRed fLFkr; ka dks
ns[kdj Hkko dfo Lo; afofLer gA 'Hkkjrhi fjn'krde~ jkthoxk/kh dh eR; q
ij Hkkjrekrk ds l rki dks0; Dr djrk gSrks ^i kd'kkl u'krde~ dkfxz ds
'kghnkadksJk ^ tfy rksnrk gh g\$ Hkkjr&i kd l Ecu/kkao vkrAokn dh l eL; k
ij Hkh fpUrk 0; Dr djrk gA ^i kofLrde~ 'krd eanook.kh dh orZku fLFkr
ij fpUrk 0; Dr djrsgq l kldr nksq; kadksyydkjk gA mi ; Dr l eLr 'krdka
dksi <dj tks , d ckr l kekl; gSog ; g fd dfo dh Hkkjrh; l kldfr o Hkkjr
jk"v^ xkjo dks; kn djdsdfo xkjo kflor egl w djrk gSrksorZku fLFkr; ka dks
ns[kdj 0; fFkr gkrk gA dfo dh l Ei wkZ l tZk tupsruk dks tkxir dj] i q%
Hkkjr dksfo'o eaLokfHkeku o l Eeku fnykusdk iz kl ek= gA Hkkjrh; gks
dsuksdfo dk ; g iz kl LrB; , oaojs; gA

I UnHzi ph &

- 1- vfhkjt jktñzfeJ dk ^vnt&, &c; kavš*] MKW jk/kkoYyHk f=i kNh] i`&6&7]
nd-vd 6
- 2- vfHkuodk0; kydkjI #e@I ðdr dk0; 'kkL= dk vfHkuo vk; ke] i`&99
nd-XIII
- 3- vokphu I ðdr dfork ea thou n'kú] i`&3&4] nd&VI
- 4- ogh] i`&4
- 5- ogh] i`&2
- 6- fgekpy'krde&18
- 7- ogh 59&60
- 8- yhykHkstjkte} vkReokfpd] i`&9
- 9- nd-VI i`&12
- 10- I kldfrd jk"Vbkn vš Hkkjrh; I kfgR;] MKW n; kd".k 'fo t; * ?kkfVdk i fcydšku]
ubZfnYyh
- 11- nd&x] i`&86
- 12- vokphu Hkkjrh; I ekt dk niZk%foLe; ygjh] vpúk tš kh f=oskh dfo vfhkjt
jktñz feJ] i`&2
- 13- ogh] i`&211
- 14- ukV; 'kkL= , oaykdukV; MKW dey of'k"B (ukV; eaidkf'kr y[k)
- 15- ykd I kfgR; vš I ekt] MKW ehuk{kh ckjk.kk (e/køfr tykbZ 2006)
- 16- I ðdr ykd&dFkk eaykdthou] MKW xki ky 'kek] i`&8] gá k izdk'ku] t; ij
- 17- vokphu I ðdr dfork ea thou n'kú] i`&13
- 18- vokphu Hkkjrh; I ekt&i`&212

ipe v/; k;

^vfhjkt I gl de* dk I kfgR; d eV; kdu

i ks vfhjkt jktbnzfeJ vokphu I ldr dk0; t xr-eaekun.M ds: i
 eaifrf"Br gA mlgkausgj fo/kk eavi uh y[kuh dk yksgk euok; k gA egkdk0;]
 [k.Mdk0;] xhr] xt-yb ukVd] dFkk I kfgR; vkfn mudh I `tu/kfeZrk dsfofo/k
 vk; ke gA mlgkaus thou o t xr-dsfofo/k fo"k; ka dks vuttkur fd; k vksj ml s
 viusl `tu dk vk/kkj cuk; ka MKWfeJ dk thou 0; ki d vuttkur; ka l svks&i ks
 gA vuttkur ds{ks= eamudh ftruh 0; ki drk gSmruh gh mudh vfhk0; fDr ds{ks=
 eaLi "Vrk vksj I j l rk HkhA' gj fo/kk eay[ku dh mudh vi uh 'kSyh gA i jEi jk
 dk vuoplj.k d jrsgq Hkh muds y[ku ea uohu iz ks/kfeZrk gA ; smudh Hkkof; =h
 o dkjf; =h nksuka i frHkkvka dk I bnj I ke `tL; gA mlgkausftruk I ldr I kfgR;
 dksI e/4o mtkbku cuk; k gS 'kk; n gh vksj fdl h dfo usbruk I `tu fd; k gA
 MKW jk/kkoYyHk f=i kBh **^vfhjkt jktbnzfeJ dk vakt &, &c; lavls*** eadgrsgA
 fd& I edkyhu I ldr I kfgR; ea vfhjkt jktbnz feJ dk vonku vi uh
 foi yrk] fofo/krk] uokdeSk] I kbN; I f"V rFkk Hkkol f"V ds dkj.k eguh; gA--
 -----Hkê eFkj kukFk 'kkL=h ds ckn vk/kfud dky ea tXxq cdyHkkk.k tS s
 bu&fxusjpukdkjka dksNKW+n] rks, d I kFk vud fo/kk vkaeajpuk dh , s h fl f/4
 vksj I ef/4 vU; = nyBk gA² mudh jpukvka eaftruk fo"k; ofo/; gS mruh
 fo/kkRed I e/4rk gSvksj ml I shk c<ej mudk jpuk dsk y fofer o vpfEhkr
 dj nrk gA `nd-Hkkjrh* eaNi smudsl k{kRdkj eMMmeSnuk Hkê , oaeZ yrk
 'kelZdgrh gSfd& B, d oKkfud I R; gA ftI oLrqdk vk; ru vf/kd gsrk gS
 ml ea?kuRo de gsrk gSvksj ftI ea?kuRo gsrk gSml dk vk; ru de gsrk gA
 MKW jktbnz dh dkjf; =h i frHkk ds vkxs ; g fl %Ur feF; k yxrk gA budh
 I tZukvka dsfoLr vk; ru dk dkbZfoijhr i Hkko ml ds?kuRo ij ifjyf{kr
 ugha gks-kAp³

i ks vfhkjt jktbnzfeJ usftruk l kfgR; fy[kk mueal okl/kd l q; k
 muds 'krd&dk0; ka dh gA mlgkaus 44 'krd&dk0; ka dh jpuk dh gS ftudh
 i dlf'kr vi dlf'kr 'krddk0; ka dh l pph geusmudsdfro eai Lrqr dh gA vkt
 dsoržeku ; q dh 0; Lrrk eaegkd0; ka dk i fj 'khyu djuk dfBu gSvr%gekjh
 l eh{; ĩfr ^vfhkjt l gl de* dh Hkfedk ea dfo us Lo; a dgk gS fd&
 Bfo'kydyojL; egkd0; L; i fj 'khyuk i šk; k y?kpyojL; 'krDL; k&
 /; ; uefi l djalofr l |%ifjuozrn"V; ka vr, o i phudkylns 'krddk0; a
 ykdfi; rk; k%ijladk"blef/k#<al uegkd0; el; kReuk l g rnyf; rqc%ifjdja
 l eoyle; rA⁴ Li "V gSdfo 'krddk0; ys[ku eadkfyntl o Hkržfj dh ijEijk
 dk vuq k; h gSvkš 'krd&dk0; ka dsys[ku eamudh fl %gLrrk muds l kfk rnyuk
 ea vi usvki dks i Lrqr djrh gA dfo vi us }kjk fy[ks dfork : ih l p.kz dks
 fo}kukadsefr : ih 'kk.k ij l eh{kk dsfy, i Lrqr djrk g&

vlel=; sglr rFKfi foKlu~

ØHlkj l ku-no/kjlfnn{kuA

ijlf{krarlefr 'k.ki "Bs

; Fk Hodesdforkl p.kAAA fgeky-104AA

^vfhkjt l gl de* ea l dfyr nl 'krd&dk0; fo"K; ošo/; o Hkkošo/;
 dh nř"V l srksfof' k"V gSgh 'ksh ošklfud nř"V ; k l kfgR; d eiv; ka lu dh nř"V
 l sHkh gekjh i kphu ijEijk dk i fruf/kRo djrs gA l Hkh 'krd&dk0; i kphu
 dk0; 'kkL=h; o uohudk0; 'kkL=h; fl %Urkadsvk/kkj ij [kjsmrjrs gA muds
 dk0; ka ea j l] vydkj] xqk] jhfr] Nan ošo/;] Hkk"kk dk l kSBo] ošp«; o
 ik`tyrk l Hkh dN fo | eku gA

dk0; 'kkL=h; fl %Urkj j l] /ofu] jhfr] vydkj ošo/; vkfn dh nř"V
 l s vfhkjt l gl de ds 'krd dk0; ka dh l eh{kk djus ds fy, geus Lo; a
 vfhkjt th ds dk0; 'kkL=h; xDFk ^vfhkjt; 'kkkkk.ke* dh l gk; rk yh gA

① 'krddk; læal ân; kLoknrk &

i ks vfhkjt jktbnzfeJ dk ^vfhkjtI gl de* ftI ea fofo/k fo"k; ka
ij 10 'krd&dk0; I dfyr gA prfzv/; k; eamudk 'krd&dk0; kadk Hkko ofo/;
i Lr r fd; k x; k gSijUrqHkko ofo/; dsI kFk&I kFk osvfhk0; fDr dksky eaHkh
fu".kkr gA I d kj eatksdN fn[kk; h nsjgk gSdfo ml sl h/k&I h/ksughadgrk]
ml dsdgusdh , d fo/kk ; k 'kSyh gkrh gA vfhk0; fDr dh og 'kSyh gh , d dfo
dksnW jsdfo I si Fkd-djrh gA i ks vfhkjt jktbnzfeJ] MKWjk/kkoYyHk f=i kBh
dh dk0; dh ifjHk"kk ^ykdakuphrZe- dk0; e* I s I ger ugha gA D; kkd
ykdakuphrZ rksukV; dk Lo: i gSu fd ml dsifr; kxh dk0; dk Lo: i! bl
I mhkZeaukV; 'kkL= gh i ek.k g& ukV; bl I Ei wkzf=ykD; dk HkkokuphrZ gA
(uk- 1@107) ykdoùk dk vupj.k djusokyk ; g ukV; ejs }kj k fd; k x; k gS
(uk- 1@112) ykd dk pfjr ukV; gS(uk- 36@6) A vfhkjt jktbnzfeJ MKW
jgl fcgkj h }onh dsdk0; y{k.k I sl ger g&

I ân; kÍnsykd&sp I Ârka

iKlor%dosl }kd~dk0; feR; fe/h; rAA

Bl ân; kadsân; kÍknu , oaykd dsmneksku eaI ær i frHkk'kkyh dfo dh
I nek-d-gh dk0; dgh tkrh gA^p Li"V gSI ân; tukLoknrk gh dk0; dk mÍs ;
gA ^kkjkek.Moh; e* eaHkh dfo bl rF; dksLohdkj djrk gSfd dk0; dk mÍs ;
LokUr%I qkk; dsI kFkd i kBdka(I ân; ka) dksHkh vkuln dh i kflr dj k I dA

/Kjsojki pfrdYi fenaá i 0±

LokUr%I qkk; e; dki fuc%dk0; eA

HwknxqkSkI ânaxreRI jk.ke~

iKlorkeeri kude t qš eAA/Kjk105

Li"V gSvkuln i kflr ; k I | ifjfuofùk gh dk0; dk eq; i z kstu gA i ks
jktbnzfeJ usbl dk0; vkLoknrk dksrhu Hkkxkaeacka/k g&

- 1) I ân; ; kLoknrk (I ân; 0; 3X; kFkZdsvoxe eaI eFkZgkrsgA)
- 2) dLfonkLoknrk (i f. Mr Hkh y{; kFkZdsifr I eknkj j [krsgA)
- 3) ykdLoknrkA (I kekU; tu okP; kFkZdsifr I eknkj j [krsgA)

I ân; vkLoknrk dk mnkgj .k dfo dr ^i zksk'krde* ds i | gâftuea
 dkfynkl dh ešknir ijEijk dk vuq j.k gS vkš I Hkh i | ka ea /ofu rûo dh
 i zkkurk gA fo; ks Ükâkj eafy [ksx; s; g i | I ân; kLonrk dsmnkgj .k gA ; Fkk&

**dFlafyf [Rok f/k' kyai # "VlaRola/krgjxSpj .kfi ZarA
 fo/kreBNadFleJiqwZdyš.k.k'pk {le , o tkrAA i zksk66**

dkfonkLok | ark dk dfo usLo; adsgH 'krddk0; /kkjek.Moh; e-I smnkgj .k
 i Lrŕ fd; k gA ekyošoj jktk dk o.ku nf [k; &

**/kûs; ksokj/kjlarfeg I fou; aelegshst eška
 /kûs; ksok .fj/kjlarfeg I fou; aelegshst Hkü eA
 /kûs; kôkj/kjlarfeg I fou; aelegshst [Mlx
 /kûs; ksok fj/kjlarfeg I fou; aelegshst nš keAA /kjk01**

**v= okj/kjlan/krisHst eškl;] vfj/kjka'k=d 0; afonyrksHst HküL;]
 v; kôkj/kjlan/krisHst [Mxl;] fj/kjk ^p n/krisHst nškl; ifjdYiu;k
 I kÂk kÂj yš efgEuk p tk; r , o df'pRdkonkulnfo'kš6**

bl idkj tksokj/kjk dks/kkj.k djrk gSmI Hkknš: ih ešk dkš tks
 'k=ŕ. Myh dksfu; ŕ=r djrk gSmI Hkknš Hkü fr dkš tks/kjky dks/kkj.k djrk
 gSmI Hkknš ds [kMx dksrFkk tksfj /kjk (jok ds tyiokg dks) /kkj.k djrk gS
 ml Hkknš nšk (ekyoHkü) dks eš I fou; vfHkuflnr djrk gA ; gk I Hkx o
 vHkx 'yšk dh I ŕnjrk dsdkj .k dksZfof'k"V dksVd dkfonkuln mRi lu gksjgk gA

ykdLok | rk dsvuokamnkgj .k vfHkkt I gl de-eafn [kk; sns tkrsgA
 fgeky; dsvnHkŕ I kšn; Zdk o.ku eadYi uk dk Fkk&/k Hkh i / ughagSI Hkh ; FkkFkZ

gA oS kkyh dk ykdfp=.k Hkh ykdLok | rk dk mnkgj .k gA 'Hkj rhi fj nou'krde*
o 'foLe; 'krd* dsvf/kd i | ykdLo | rk dsmnkgj .k gA ; Fkk&

u xqksh; q; sgsqZriL; ku iWoeA
bnkuhajt /WU; o l eFNZHM; fu.kz A Hkjrh87
foi ;Lregsl o+i DruaykdeAyeA
v/; Reef.MrsjK'VSi HkoR; | oBkoeAA Hkjrh88

bl izdkj i ks jktbnzfeJ ds^vfhjkt l gl de* dks kdk0; eal an; kLok |]
dkfonkLok | o ykdLok | rhuka izdkj dsdk0; ka dsmnkgj .k fey tkrsgfdUrq
vfhjkt th i Fke nksuka dk0; ka dh vi {kk ykdLok | dk0; dh gh i fr"Bk dks
Lohdkj djrsgA mudsvud kj&

fu'pipa /kj k HksYi l ; kRokRI pr l keA
dkfonkuk p l Rdlo; aykdLok | aegh; rAA

vr%LokHkkokfDr; ka ds }kjk dfork : ih uo; kbukurzh j l Kka ds fpUk
dksvkd"V djrh gsvkj ek/kq kzn xqkka l sxqEOr rFkk mnkUk o.kZuka l shkxek
iklr tksykd (l ekt) dk ; FkSV vujatu djrh gSolr%ogh dfork gA bl
izdkj dfo usykdLok | rk dksgh fo' ksk eglo fn; k gA

(ii) vfhjkt l gl de-eaj l &

j l dk0; dk thouk/kk; h ruo gA ukV; 'kkL=i zkrk Hkjrefu dsvud kj
^u fg j l knrsdf'pnFK% iDrZA* j l l kfgR; eaftruk vko'; d gsmruk gh
thou ealkh ml dh vijgk; zk gA bl JSBrk dsi 'pkr-Hkh vfhjkt jktbnzfeJ
j l dksdk0; dh vkRek Lohdkj ughadjra dk0; kFkZu gksusdsdkj .ka dk0; dh
vkRek rksdk0; dk dkbZvFkZgh gks l drk gsvkj og vFkZ l an; 'yk/; 0; 3X; kFkZ
gh gS u fd j l A⁸

0; 3X; kFkZ/fdUrq; ks; afg j l : iksutw rA
u Lolusfi l 'Knsi oP; rkeq xPNfrAA81AA

jl eatks0; X; kFkZvuttko fd; k tkrk gSog rksLolu eaHkh Lo' kCn okP;
ughagkrk og l nD 0; X; gh gkrk gA vr%jl irhfr foHkkokfn dsifriknu l sgh
gkrhA Üläkj kfn 'kCnka dsifriknu l sjl dh irhfr ughagkrhA vr%Li"V gS
Hkjrefu ds jl fl %Ur 'foHkkokuttko0; fHkpkjh l a ksknz fu"i fÜk% l s rks
vfHkjt jktbnz th l ger gSfd ^jl dk0; dk thfor gS ml ds LFkk ij
vkuIno/kZ ds/ofu fl %Ur l sl ger gSrFkk /ofu dksgh dk0; dh vkRek ekurs
gA jl : ih l oLo l s; Dr 0; X; kFkZ }kj k vf/kf"Br dk0; fo' kSk vÂh gkrk gS ml s
Li"Vr%/ofu dgk tkrk gA?

Üläkj j l & i ks vfHkjt jktbnzfeJ dh dfr; kadksi <ej yxrk gSfd muds
dk0; ka ea Üläkj j l i wkZ ifjikd ds l kFk i Lr q gpyk gA ml gkaus l a kskRed o
fo; kskRed Üläkj dh nksuka, oadrBo ea Nis, d l k{kkRdkj ea dk0; fn'kk ds
fo"k; eai Nsx; s, d iz u dk mlkj nrsqg osdgrsgâfd& ejh nf"V eadfo ds
vlreZ dh l a kskRed fo; kskRed fLFfr dk cká txr-l s dkbZ l ædk ugha
gkrhA i ks bFk usyhyk HkkHkh ds thfor jgrs?kuHkr fo; kx dsxhr xk; svkS eâs
vi usru n'kdka ds, dkdh thou eaHkh l a kx ds l dMkaxhr fy[kS l ddr , oa
fgUnh eabl i zkj dk0; izk; u eaejh tksfn'kk foxr 'krh ds n'kd eaFkh ogh
vc Hkh gSD; kâd eavi uh l a kx rFkk fo; kx voLFkk dk l dYif; rk Hkh eâLo; a
jgk g& **xhr aik; jfrxhrcâ fuHkra0; FWHj l dgyeA**

douarFk /; oer; jfl dsjeusu fu'koreAA⁰ e/hj .Hj i -&14

MkW vfHkjt jktbnzfeJ uspkgsÜläkj ds l a kx o fo; kx nksuka voLFkkvka
dk fp=.k fd; k gks ijUr q ^vfHkjt l gl ze~ ds ^i zksk'krde~ ea Üläkj ds
fo; kx i {k dk fp=.k gA e?knir dh i"BHkie ij fy[kl bl 'krd&dk0; ea
'kki xLr ; {k vi uh i Ruh l sfo; qâ gkdj ml s<kâ l cdkusdsfy, tksi = fy[krk
gSog fo; kx Üläkj dk egÜoi wkZnLrkost gA

jsk'kek'zdk y?k'k'k i zU/k

Mkw feJ fo; kx , oavyxko dksgh vuutk'k vFkok vufHkK feyu I q'k ekursgA ftI sokLro eage feyu ekursgB og rks; FkkFkkZutko tU; Åc vFkok for".kk I svkr&i kr gkrk gA i rlf{kr I feeyu eapruk dsv.k&v.kqfoyhu gks mBrsgA bl i zdkj dfo dh n'V eai kFKD; vFkok fo; kx gh 'kk' or gS fpjUru gSu fd I a kx vFkok feyuA¹¹

ohj jI & ohj jI dk LFkk; h Hkko mRI kg gA ; g mUke LoHkko okys ykxka ea i frf"Br ns[kk x; k gA n'k: i ddkj /ku ´t; usohj jI dksn; kohj] ; ohj rFkk nkuohj vkfn rhu i zdkjka l s; Dr crk; k gA irki] fouerk] v/; ol k;] I Ro] vKkurk] /k\$] uhfr] foLe; foØekfn foHkoka ds }kj k i tV g'k ^mRI kg* LFkk; h Hkko ^ohj jI * dgykrk gA I kfgR; ni Zdkj usohj jI pkj i zdkj dk crk; k gA

^ p ohjksnkuohjks/lebjks; ohjksn; kohj ' pfr prfpZkA^{*12}

Mkw jktUnz feJ dr ^vfhkjtI gl de~ eaohj jI ds vucl= mnkgj.k feyrsgA ^kkjkek.Moh; e~ 'krd&dk0; eajktkHkkt dk o.ku djrsgq dfo us mudsmíke 'kk\$ Zo mudh nkuohjrk dk o.ku fd; k gA ijekjoak I LFkki d eq tjktvka ds }kj k ; kks= ea ikfyr fi ´tja ea c¼ dkyfl gjuh dk o.ku nf[k; &

c% ØHkji K&I dyef.MHLI h; d&I k; dukh

I qFKLuSi ´tjs% [kju[k'k[H&nfirk dkyfl gh

; kls-sidkaexifrjfl dSykrk eq tjkt%

JhenHkt SjH.kaârfprruqHkt rk I Si qh; krAA /kjk3

ekyo'oj jktk Hkkt ^kL= o 'kkL=* nkuakeagh fu".kkr Fksdypjh uj'sk o rSi kadsI kFk mudk oS Fkk vks mul syMaj o thrdj jktk Hkkt , dkri = jkT; dk LokI h FkkA mnkgj.k nf[k; &

pkYD; ku-LoSpkju-pyqifjferku-I fo/kk; igkj&

nZ/ok·Xu\$ % dyEcuZ ri fjhoku~ rSyiku<k&skUA

/Mok xkÂş noadypfij u i fra}ſ'k.kaálH; fe«; ks

Hkt 'pØs/kj=halou; ofj xrlal E; xdkri =leAA /Kjk23

bl i dzkj jkt kHkkt dh ohj rk dsdkj .k jkT; eavkrÁ ughaFkk] u /kez dk
dkbz vojksk FkkA I Hkh JSB ekxz ij vofLFkr FkA Hkkt ds }kjk 'kkfI r /kjr h
jkejKT; dsI eku FkA bl i dzkj vkra d Hk; I sjfgr o /kez kkfI r ekyok Hkfe
dsfp= Hkkt dh ; ohj rk] nkuohj rk] /kebhj rk dsgh mnkgj .k gA

foLe; ygjh* eans'k dh foMEcukRed fLFkr; ka dksn[krsgq dfo usns'k
dsuxfjdkaeamRI kg Hkjrsgq ^veR; i q* dgdj I Eckſ/kr fd; k gſvks mUga
U; k; i Fk ij c<usdsfy, mnekſ/kr fd; k g&

Lojk'Vj {MFKerLI elrk&

neR; i q%l exthukneA

I jUrqu; k; ; si fFk I Eeſkuk

n'Veſr eafole; eſr fpÙkeAA foLe; -93

; gk jk"Vª j {kk vkyEcu foHkko gſ fl gukn ds I kFk vkxs c<uk míhi u
foHkko rFkk I Ro] /kſ ſ uhfr] U; k; i Fk ij pyuk vkfn vuHkko gſ xo] g"lz/kfr
I pkfj Hkko gA LFkk; h Hkko] ohj j I gA bl s/kebhj dsvlrxr j [kk tk I drk gA
ohj j I dk , d vU; mnkgj .k nf[k; &

n'kzn'kukjraLotuu{; konukanſI gla

fo}ſkXufo/kuuſleul la; Ruku~[kykukai q%a

DyhcRoafdy 'kkl ul; I fpjal Ei ſ; nkyk; rks

jkt ths ygjhp; foruſo; kykyfl U/kj HkAA foLe; -104

bl i | ea dfo us I ekt dh fol æfr; ka o 'kkl d dh uiſ drk dks
n[kdj fopfyr gſrFkk fol æfr; ka dksnj d jusdsfy, turk dk vka ku djrk
gſvr%; gk mRI kg dks txkusdsfy, dfo dk iz kl ^kebhj* ohj j I dsvlrxr
j [kk tk I drk gA

d#.k j l & Økpo/k dksn[kdj vkfn dfo dk i Fke 'ykd d#.k j l dk gh
i fr"Bki d gA ukV; 'kkL= ead#.k dh i fjHkk"kk nrsqg Hkjrefu usdgg gSfd&
BvHkh"V 0; fDr dso/kn'kz vFkok v'kjk l pd orkUr ; k 'kCnka dh l qus vks
vUrLry dkspk/ i gpkusokysHkko fo'kSkka l sd#.k j l dh mRi fUk gkrh gAp¹³

vfhkjt l gl de-dk0; eal adfyr 'krd&dk0; kaead#.k j l dk vud=
o.kz feyrk gA Hkjrhi fjnpu 'krde* jkthoxk/kh dh vdky er; qij Jk`tfy
Lo: i fy[kk x; k gSvr%bl 'krd ead#.k j l dk fp=.k gsvks foyki djrh
Hkjr ekrk dks i jonuk 0; Dr gA Hkjr ekrk vi usi q jktho xk/kh dh er; qij
cd gjk gksx; h g&

gk grkLe fuj/kjk fujkyEck fujkdykA

; n | Ro; dk ghuk fof?uk i qdk d'rAA Hkjr h 08

jktho xk/kh dh er; qij l Ei wZ nsk ea n[k 0; klr gA Hkjr ekrk dk
foyki l Ei wZ Hkjr dh n[k foyki] gkgkdj vkfn l pkjh Hkko l si qV ^d#.k
j l * ; gk ifj i kd ij gA Hkjr ekrk dk : nu n[k; &

fdeijkjai nL; ke RoRi l feflnjkegeA

dRok RolaeedkRI xs; k t gksj .kfeekeAA

jf{krqRole 'DRk gadkyq; efyukuukA

vRekuefi l uu"Vqnqai qd! dle; AAHkjr h-10&11

mi ; Dr i | ka eajktho xk/kh dh er; q l s0; klr n[k m'hi u vks Hkjr
ekrk dk foyki vkox] dN Hk mUkj u nusdh etcjh] vl gk; oLFkk l pkjh Hkko
gStks l an; i k Bdkadksd#.kk l sfoxfyr dj nrsqg Hkjr dk Hkfo"; D; kgtok\
bl ckr dksydj dfo Lo; afpUrXLr gA vkt l adfr] i e cu/kqodh Hkkouk vks
vkfRed 'kkfUr dsu"V gksus ij dfo Lo; agkgkdj dj mBrk g&

gk gk nš! xgau"Vai u"Vk I ħdfrežA
i u"Vai e cU/ħpai u"Vk 'kUurjkRedhAA
fdadjke I gk; ada; ke dksuħk. kšr eA
ukokrjfr enHekoh'ojsfi Hk; kUor%AĤHkj rh104&105

dfo dh ; g ykpjh] dgk; tk; š vkš D; k djš bu fLFkr; ka eabZ oj Hkh
Hk; Hkhr gkdj /kjr ij ughamrj jgk] nħk dh ij kdk"Bk gStksd#.kk dksmRi Uu
djrh gA

bl h izkj i kphu oškyh dk obko tksI ektr gkspok gSmI sLej.k dj
dfo dh vkš[kkaI svJfclnqk adk fxjuk mudsvkUrfjd nħk dksvfHkO; fDr nrk
gA ; Fkk &

oškyh I ħerIS'KŠk /kpk eRdWrlaxrIA
U; i kr; ndLeRI kesJfclnq; afpjeAA
effkrsgatMHkr , Mewl bo fLFkr%A
vfplur; egksdm³-egkdlyA xfr LroAA oškyh 8&9

oškyh dk i kphu obko vkYEcu foHkko] oržeku foMEcuki wkz voLFkk
míhi u foHkko vkš nš[kdj vJfclnwcguk] tM+gksuk Bxk I k jg tkuk vkfn
I pkjh HkokaI sHkjr dh oržeku n'kk ds i fr nħk o d#.kk dk Hkko mRi Uu gkrk gA

^I kšfLrd'krde* eanook.kh I ħdr tksdHkh i wkz obko ij Fkh] oržeku
eadfo ml nook.kh dh foi UukoLFkk nš[kdj nħk kh gA vkt I ħdr dh mi škk ij
dfo dsHkko nš[k; &

glr! dlnx-foi ; kš kn' ; rsfdy Hkj rA
I eP; šsreLdk.Mai zk'ks; = fuU| rAA
nk?k /ksfjr i kšp?Nknsgk ; 'kLouhA
nook.kh cgqHjk i lej%I eqš; rAA I kš- 51&52

ndt Zka }kjk l ldr dh mi {kk nqk dk fo"k; gsvksj og l ldr i fe; kaea
vo'; d#.kk i sk djrh gSi jUrqvya djkads }kjk j l fu"i fuk xksk gksx; h gs
vydkj i zku gksx; k gA /kkjkek. Moh; e-eaHkh Lora= jk"Va eanpok. kh dh fLFkr
crkrsgq dfo dgrsg&

dY; k. h nook. h foyi fr fo/ljk gk Lora=fi jk"V3
vkl Unhulafi 'kpofozo/kgr i FKSi q; rsEyBNHKKWA
**fo | nkulafoi uk uojl : fpjk fd ~ p oSs fo%
okYefcd0; kl Hklogg uji r3 n' ; rsr | FKFKZAA /kjk93**

vkt Hkjr ea ea Lora= jk"Va ea l ldr dh foilukoLFkk vkyEcu vksj
dq hz i j cBsylska dk eyBN Hkk"kkvka dks l g; kx djuk mhi u foHko vksj ml l s
mRi lu nqk] fpukk vkfn dh vutkr l pkjHkko fujk'kk d#.k j l rk dk cksk
djkrsgA

foLe; ygjh earFkk oSkkyh 'krd e] Hkjrhi fjnpu 'krd eaykdra= dk
'kkdrU= ea i jofrr gsk vkfn dk vud LFkkuka i j o. kZ gA

tkrau fdal Eifr ykdra=
jk"V3Lenh; sdy 'kkdra=e
; fLeu~l eqtEHkr , o nqke~
n"Vofr esfoLe; efr fpUkeAA foLe; -29

mi ; Dr i | eaykdra= vkyEcu foHko gsvksj ns'k ea0; klr nqk ('kkdra=)
mhi u foHko gA ik; f'pr] foyki vuttko gS vkox] nqk bR; kfn l pkjHkko
gA ; s l c feydj LFkkf; Hkko l an; l keft dka dks ^d#.kjl rk* dk vuttko
djkrsgA

jkzjl & jkzjl dk LFkkf; Hkko Øksk gA ; g jk{kl] nkuo rFkk m/r i dfr ds
ykskaeai jLij ; q l smRi lu gsk gA bl dk nork : nzgSrFkk bl dk o.kZyky gA

jK%ØkLFW; HoksjDris: nM/knØr%

vkyEcuefjLrL; rPpSVkhi uaereAA227

orÈku l e; ea usrkvka }kjk l ekt eafd; s tk jgs dR; ka dks n[kdj]
muds }kjk fd; s x; sykeg"kd dR; ka l s l keftdka ds eu ea Øksk mRi Uu gks
jkñj l rk dh i f"V djrk gA

Hkkj rhnØu'krde~dk mnkgj .k nf[k; &

i EkeØ ; L; økl lSu'ld ayleg"l keA

gR; ki gj"MI; U=cyrRdkj kinfoØeeAA

l E; d~in'k; ULojat k; rsykduk; d%

l ekt aHk'k; u&Loh; S;D; u0; %døleZKAAHkj rh39&40

foLe; 'krde~eajkñj l dk mnkgj .k nf[k; &

u l fUr rSkafi fda; øku

l l øk ; øR; Lrnj ØekRdk%

df'plur; lule rnh; H0; a

n"Vøsr esfoLe; øsr fpÙkeAA foLe; -13

vfhkurkvka }kjk in'kr v'yhy n' ; ka dks n[kdj l keftdka eajkñj l
dh mRi fùk gkrh gA bl h i dzkj , d vU; mnkgj .k g&

, ofo/Mulax .kuk u dk; lZ

njReukal ldfri f' t dk; leA

dyÁHrk%[kyqrsi fFIO; k

n"Vøsr esfoLe; øsr fpÙkeAAfoLe; -62

; gk; njkReuka vkyEc foHkko gS dydHkurk njkRek míhi u foHkko gA
frjLdkj] 'kki] Øij n"V vutHkko vksj mxrk vkoš k vksj ve"kkznHkkoka dh
vfhk0; fDr 0; fhkpkfjHkko gA dydHkur njkRekvka dks n[kdj dfo dh l ldfri

if´tdk eamudh x.kuk u djuk i kBdkaø I ân; kadseu eaHkh jkSk dksmRi Uu
djrK gA ^l kðfLrd'krde* eal ðdr Hkk"kk dsi fr nkg djusokykads i fr dfo
us tks jkSk vfHk0; Dr fd; k gSmI eajkñz jI viusifjikd ij gA yxHkx 64oa
'ykd I sydj 94 rd I Hkh 'ykdka eadfo us nòok.kh fojkS/k; ka dks tedj
yrkMk gA

, d mnkgj .k nf[k; &

oákonfgr?ukulanxZr ; kZk; ÁjH

I wjk.kakhoRI ð nòok.kfojkS/kukeAA

feF; kizk; n{k.k.wafeF; kòRI Y; nf'kukeA

naxZr ; kZhoRI ð nòok.kfojkS/kukeAAI k-73&74

bl izkj I ekt eanòok.kh fojkS/k; kads i fr dfo dk Øks/k I ân; i kBdka
eajkñz jI dh mRi fUk djrk gA

vnHk jI & vnHk jI dk LFkk; h Hkko ´foLe; * gA vykðdd oLrø/ka dks
nS[kdj ; k I udj mnHk gkus okyk foLe; vnHk jI ds vUrxZ vrk gA
n'k: i d eaføLe; jI dsfo"K; eadgk x; k g&

vfrykL% i nkF% L; k}Le; kRekj I ks½

deL; I k/ònkUøi FkònxnXnk%

g"Kòx/kf i k; k Hofur 0; ofHpkj .kAA4@83

I kfgR; ni Zkdj fo'oukFk ds vuð kj &

vnHkksfoLe; LFkk; HkòsxU/òhðrªA

i hro.kòoLrøykðfrxekyEcuæreA

xqkularL; efgek Hkòqhi uai qª

LrEH%LonksFk jlek´pxnXnLoj I Hk

rFk us=fodkl k| k vutHok i dfrZªA

fordkòx I ØKUr g"KZ| k 0; fHpkj .kAA14

vfhkjt jktbnzfeJ dr 'fgekpy'krde* ea vud LFkkuka i j fgeky;
dh vo.kZh; 'kkkk foLe; dh I f'V djrh gSftI I sl ân; kadksvnhkr jI dh
i rhrh gkrh gA f'keyk dh ?kkVh eai oZkadksdkVdj I j Â eajsyi Fk 0; oLFkk ykxka
dh vkq[kka ea I tñjrk dk vk/kku djrh g&

fok; Z'kyknjefit ZKrs
dRok I j Âk«; f/kdk'krh; %
xlgkÂdk jy i Fk0; oLFka
pØqZkKlat uus i F; keAA fgekpy- 24

f'keyk dk mPp v/; ; u dñz tksdHkh ok; I jk; dk vkokl gqk djrk
Fkk ml dh LFkki R; dyk o f'KYi n[kusokykaefoLe; i ñk dj nrk gA ; Fkk&

'kykØpükÂsuuqckyqTts
I kksflorkok; I jk; okl %
LFkki R; f'KYi §/lqk fi fp=&
LrulR; ya foLe; ehk. kukeAAfgekpy-25

fgekpy dh 'kkkk n[kdj dfo foLer gA fuEukur i oZ ekyk; j vud
o.kk&l s; Ør i ki frd I kñ; Zn[kdj yxrk gSfd fo/kkrk fdI dnj fp=dyk ea
i dh.k gA ; Fkk&

foylØ; fuEukur 'kyeky&
eudo.kDrful xjE; keA
fof/k%fd; fPp=dyki dh.kk
t ^ tU; rs; Ørfjrho fpükAAfgekpy- 91

i i fr dk ; g vkykSdd I kñ; Zn[kdj dkbZHkh foLer gq fcuk ughajg
I drkA bl idkj dfo usfgekpy dk t§ k o.ku fd; k gSog I ân; kadsekul
eavnkr jI dk vutko djkrk gA dfo }kjkyf[kr foLe; 'krd ; k foLe; ygjh
earksvnhkr jI dh 0; ^ tuk vi usi wkZmRd"ki j gA foLe; ygjh dk vxh jI

vnHkq gđI Ei wZygjh ea^n"Vøfr esfoLe; efr fpÙke~ gj 'ykd dsvar eadfo
usfoLe; dk 'kCnr%i z kx fd; k gđ jI fu"i fÙk ea gkykfid Lo'kCnokP; rk dk
fu"ksk fd; k x; k gSfdUrqdkdql svkf{klr 0; ´tuk ds}kjk ; gk; vnHkq jI dh
gh i rhr gkrh gđ ; Fkk&

v{Hfj .kh /ksfj rto eRok
u HfjHk; ai nnkr rL; A
'okuat ukHkt ; rsl ; Rua
n"Vøfr esfoLe; efr fpÙkeAA foLe; -2

jk"VMä jI & vkpk; Zhkjrefu usukV; ea^v"VksukV; jI k LerK dgdj ukV;
dsfy, vkB jI kadksvkLoknrk dk fo"K; ekuk rFkk vkxspydj eEeV usukok
'kkr jI Lohdkj fd; kA

'kcl LFK; h HkoksLr 'kUrksfi uoelsjI %A dK0; i zK'k

ml dsckn : i xkÙokeh usHkfDr jI Lohdkj fd; k rFkk fgUnh eaokRI KY;
vkfn jI kadksLohdkj fd; k x; kA l Ldr dsvokphu dK0; 'kkl=hMMWjgI fcgkjh
f}onh usjk"VMfDrjI dks tkMEdj ml dh uohu i fjHk"kk bl i zKj nh g&

LFK; h HkoksL; jk"VL; kujkxLrf/rkog%A
vkyRcuap jk"Vr; thoulgrHkoueAA
míhi uap jk"VL; 'kUrHkA·Fk o ´pueA
vuhkoksL; jk"VL; I j{k.kopfVreAA
0; fhpfj.k , rL; gqRkReRoknHkouA
´jk"Val jf{kraHkrq gsqk-usi i q; rAA¹⁵

MkW vfHkkt jktbnz feJ ds ^vfHkktI gl de~ ds 'krd&dK0; ka ea
jk"VMfDrjI dk iwka fj i kd gđ ´kkjkek.Muh; e~ dsdñ i | ftueadfo usHkkt
I soržku Hkj r dh foHkDr fLFkr dks l qkkjusdsfy, vka ku mudsjk"VMfDr dks
gh vfHk0; Dr djrk gđ

ʰkkjrhifjnɔu'krde* dsl Ei wki | jk"VnkfDr jI dksgh i qV djrsgA
orɛku Hkkjr dh fLFkfr] eRL; U; k;] I KEi nkf; d fo}Sk vkfn fLFkfr; ka dk o.ku
míhi u foHkko dk dk; ZdjrsgrFkk jk"Vª j{kk dsfy, fofo/k mi k; kadh fpUruk
vkfn 0; fhkpkjh Hkkoka I si qV I Ei wki 'krd eajk"VnkfDr jI dh i q"V djrk gA
bl h izdkj 'foLe; 'krde* eajk"VnkfDr fLFkfr; ka dk o.ku ea LFkk; hHkko dfo
dk jk"Vª dsifr vujkx rFkk ; g fojkskh fLFkfr; k; míhi u foHkko g\$ nqZka dk
fo'kksku dj jk"Vª dh j{kk djuk Hkko jk"Vª HkfDr jI dksgh i qV djrsgA

ʰikd'kkl u'krde* rksdkfxy ; ʰdsnk\$ku-n\$ k dsfy, ftUgkusi k.kk&I xZ
dj fn; k , \$ s'kghnkadks J½ ´ tfy g\$vr%I Ei wki kd'kkl u'krde-eajk"VnkfDr
jI gh gA

ck/krk ekgfunkt rshkkjrh; k%I fuf'preA
vfo'oLrsu fo'okl %ikdsdk; %dFk´puA
Hkjr s I ea; ʰs~fl gl Uosi pBi q%A
Dolfi ikdls; emxo%I kjes ij kOe%A
nkuols; au {Ur0; kseyuh; %LoI hefuA
igk.HkkjrkHk[; ka; FkqI IrI W/oeAA
feJksfhkkt jkt hnl=oshdfodhfrBkdA
dlO; cUV%iz kQ; sH%I fudku~ikd'kkl ukuAA ikd- 135&138

mi ; ʰr 'ykdkaeajk"Vª dsifr vujkx vkyEcu foHkko g\$ i kfdLrku dk
vkOe.k djuk míhi u foHkko rFkk mRiUu Øk\$ mUga {tek u djuk rFkk igkuh
Hkkjrh; xk\$ o dks; kn djuk 0; fhkpkjh Hkko g\$ tks jk"VnkfDr dks i qV djrsgAbI
izdkj Hkkjr xk\$ o dks LFkfr djusdk iz kl i kBdkaeajk"Vª HkfDr dks mRiUu
djrk gA

fu"d'kz&

fu"d'kz-%i ks vfhjkt jktbnzfeJ ds^vfhjktI gl de~ ds'krd&dk0; ka
eafoko/k jI kadh vuttkfir gkrh gA i zks'krde-fo; ksx Ükækj dk mnkgj .k gSrks
fole; 'krde~ea vnHkr vaxh jI gS l kfk gh jkñz o ohj jI vÂ : i gA
Hkj rhi fjnðu 'krde~ea d#.k jI dk i ðkg gS rks /kkjkek. Moh; e~ea Hkkt ds
I ej fot; h gkusdsdkj .k o muds'kk& Zo i jkØe l sl o= ohj jI dh vfhko; fDr
gþzgA jkt kHkkt ; [ohj] nkuohj] /kebhj l Hkh dsefir ðku : i gA l kðflr'krde-
eanðok. kh dh HkRI Zuk djusokykadsifr dfo dk jkñz : i ns[krscurk gSvr%ogk;
jkñz jI dk i wkzifjikd gA

(iii) vfhjkt I gl de~eaNa ofo/; &

"kMønka ka ea^NUn* dk vi uk fof'k"V LFkku gA MWfo | kuokl feJ ds
vuð kj& Bfo/kkrk dh l f"V dsl eullrj u; sfo/kku ean{k ; k u; h l f"V eal eFkz
l Ei ðk.k ; kx; vkoj.kdYi 'kCnkFkz dk l efpf fol; kl gh l kfgR; ; k dk0;
dgykrk gA bl sLi "V djrsgg **is j/kkoYyHk f=i k Bh** dgrsg&fd& oLr%dk0;
ea'kCnkFkz dk fofp= fol; kl gkrk gA ogh j{kðdop dh rjg iki l seutq; dh
j{k djrk gA ; gh ml dk vojðRo ; k fi fgrRo gA bl fy, dk0; dksNUn Hkh dgk
x; k gA rðkjh; l fgrk eaHkh dgk x; k g& NUn (dk0;) i ki deZl svkPNkfnr
(j{k) djrsg&

^Nkn; flur g ok , oanUkkl i ki RdeZKA* rðkjh; kj. ; d 2@5

bl h Øe ea i ks jk/kkoYyHk f=i k Bh vkxs dgrs gA fd eEeV us Hkh
^f'korj{kfr* fuokj.k djrk gA vr% vkRecksk ds fy, ftl iðkj l kfgR;
vi fkr gð ml h iðkj vkRe=k.k dsfy, Hkh ml dh vko'; drk gA rðkjh; vi uh
j{k djusdsfy; snørkvkausNankadk vkJ; fy; kA iztki fr usvfxup; u fd; kA
og {kj i fo {kj dsl eku fuf'kr /kkj okyk) cu x; kA Hk; Hkhr nørk ml ds i kl
ughax; A mlgkausNanka l svi usdksvkPNkfnr dj fy; kA ; gh Nankadk NUnLRO gA

'Nknukr~NUn% 'kCn dk ewy vfhki k; ; gh gSfd Nan dh fLFkr dk0; ea
l oE 0; klr gS; k ; wdgsfd 'kCn i fr 'kCn eaorEku gA x | o i | ea l oE bl dh
0; klr gA vr%Hkjrefu usdgk gA

NUnghulsu 'kCnslr u PNUn%'knoftZeAA17

vFkkZ~Nan l sjfgr 'kCn ughavkS 'kCn l sjfgr NUn ughagA dk0; ea
vklrfjd l xfr ; k y; vkSj cká nksHkn Lohdkj djrsgA i kphu ijEi jkxr Nanka
dsvykok orEku eaEPrPNan l svfhki k; Nanghurk ughagSoju-ePrPNan eaHkh
, d i dkj dh vklrfjd y; o l xfr fo | eku jgrh gA ofnd ea=kadh Nanc'rk
vkSj ykSdd dk0; kadh Nan fofo/krk gekjSl e{k Nankadk oSp«; i wkZl d kj i Lrqr
djr h gA dk0; kaefi xy 'kkL= dsfu; ekaadvk/kkj ij Nan vi fjgk; Zgksx; A Nanka
ea fuf'pr ek=kvk; ; fr] xfr o y; dk gksuk vko'; d gA orEku ea Nan
'kkL=h; fu; ekaea'kSfky; fn[kk; h nsjgk gSrfkk vU; ns'kk o vU; Hkk"kk; h Nanka
dk xg.k Hkh l l' r ok³e; eafd; k tk jgk gA

Hkê eFkj kukFk 'kkL=h usfgUnh dk l kj u o mnidh xty dks l l' r ea
fy[kdj l l' r l kfgR; ea u; k vk; ke tkMk eksorEku l e; ea g"kh ek/ko
tki kuh Nan rka k o gkbdwrFkk vaxth ds l kUs/ ea dk0; jpuk; a dj jgs gA
dkj; kbZ Nan f'ktkshkh l l' r eafy[kk tk jgk gA bl dsvykok Hkkjr ds i kns' kd
Nanka eaHkh jpuk; agksjgh gA i ks vfhkkt jktbnzfeJ usmnidh xty ds vk/kkj
ij l l' r eaxyfy[kh vkSj vi us^vfhkkt; 'kkk'kk.ke* eaxy dh i fj Hkk"kk
Hkh nh gA bl ds vrfjDr mlgkaus yk dxhrka ead tjh] Qkx (QkYxfud) jfl ; k
(jfl dxhre)] pks'kyk (pr'ky)] pS=de] l ksj (l r'xg'xhre) c#vk
(cVpdxhre) ipjk (ipj.k) udVk (uDrd) mBku (mRFki u) ykAfyde]
Ldu/kgkjh; e-vkfn ykx xhrka dks l l' r eafy[kk Hkh gS vkSj muds y{k.k Hkh
l l' r ea l Lrqr fd; sgA

i Lrç dfr ^vfhjktl gl ðe* ea ikjEifjd Nankædk iz, ksx gð Nan on ds
ikæ dgsx; sgð bl her dk l efkz djrsgq jktðnzfeJ th usNan dksdk0; ; k=k
dk iðrð ekuk gð

Nlh%i knSrçonL; R; fprai kgjæekæ

NlhI ð fg dk0; L; dFk; k=k iðrðæA¹⁸

ftl izkj 'kjhj ; k=k i jka l sl EiUu gsrh gð ml h izkj dk0; i# "k dh
; k=k 'kçn o vfkz : ih pkj.k ; çy }kjk viuh ; k=k l EiUu djrk gð , d k
i k.kuh; f'k{kk eadgk x; k gð i ks vfhjkt jktðnzfeJ }kjk vfhjktl gl ðe-
ds10 'krdedk0; ka ea vyx&vyx Nankædk iz, ksx gçk gSftl dk o.kz bl
izkj gð

Þ **izkk'krde~&** iEke 'krd dk0; ^izkk'krde* ea l Ei wKZ 100 i |
mi tkfr Nan eafy[ksx; sgð mi tkfr eablnotk o mi ðnzotk dk feJ .k gkrk gð
mi tkfr dk y{k.k fuEu gð

L; knlnotk ; fn rKStxkSxæ

mi ðnotk trtkLrrksxkæoUkjRuldj 3#30] 3@31

blnotk o mi ðnotk nkska dksfeykdj mi tkfr Nan curk gð NUnkeatjh
eami tkfr dk y{k.k bl izkj gð

vulrjkænr y{ekktkSi nks; nh; loq tkr ; Lrk

bRfæfadyU; kLofi fefyrkl çonflur tkfrf"oneørkeAA2@34

bl ea , d pj.k eablnotk gSrksvU; pj.kæami ðnotk gkrk gð; Fkk&

; lekf; raglur 'kka fueðnzkf; rapkfi fofHuu; keSA

; çkf; ræsurxkæ; gkH%çYi kf; raglur ; ççrFkæAA izkk-14

mi ; Þr 'ykæd ea iEke nks pj.kka ea blnotk o vflure nks pj.kka ea
mi ðnotk gSvr%mi ; Þr 'ykæd mi tkfr Nan dk mnkgj .k gð

'fgekpy 'krd* eaHkh mi tkfr Nn dk iz, kx gvk gS; Fkk &

g&kpysfn0; #fp i n&ks

cykgdkn&kexfr i fHkuA

{k.k& o'W%djdko i krk%

{k.k& okl Ur fnukfu H&URAA fgekpy-11

foLe; 'krde~eaHkh mi tkfr NUn dk iz, kx gvk g& ; Fkk&

ojkg; f&HefFkr&suqi A&

H&Ur Lo; EHku I j&ks gf.k&

i fr"Brk ulxQ.k p xgs

n"V&fr esfoLe; e&fr fp&keAA foLe; -5

foLe; 'krde ds I Ei&w& 103 i | mi tkfr Nn ea g& ek= 105 i |
'kkn&yo&H&Mre~, oa 105 i | vu&B&~Nn ea g&

'kkn&yo&H&Mre~&

I w&zo& Ir e%l t&kl rrxk%'kkn&yo&H&MreA (o&r&j&R&ld&j 3@98)

bl NUn ea 12 o 7 ij ; fr g&rh g&srFkk Øe'k%ex.k] I x.k] tx.k]
I ok.k] rx.k] re.k , d 1 x&# g&rk g& bl ea, d pj.k ea 19 o.k&g&rg& ; Fkk&

n'k&n'k&ukjraLotuu{ek&osulan&I g&A

fo}S&W&X&fo/k&uu&leul la; Ruku~[ky&k&ai q'&A

DyhcRoafdy 'kl ul; I fp&jal Ei & ; n&syk; r&ks

jkt H&ksy&gjhp; aforu&rs0; ky&sy&kl U&ki H&AAfoLe; -104

I X/kjk & I X/kjk 21 ek=kv&adk Nn g& /k&j&ek.Moh; e~v&Fkok H&kst 'krde~ds
100 i | I X/kjk Nn ea g& I X/kjk dk y{k.k bl iz&kj g&

H&eu& k&ke~=: sk f=e&fu; fr; q&k I X/kjk d&fr&Z&s eAA

21 o.kk&okysbl Nn ea ex.k] jx.k] Hkx.k] ux.k] ; e.k] ; x.k] ; x.k
rFk I kr&I kr i j ; fr gkrh g& mnkgj.k &

vkulhEkk/lek | Ûkjyygfj dk'P; k'ukfDy"Vrki k]

{HskxHkyokyk³dfjry?kyrk I 'pjRi k] i=kA

foLrh.k&dkyo{kL; I x#.kj I s'pf=rk ; k fo/k=k]

I k /kjk {kq.k/kjk f/lo I k'efu'ka/kjk ; n-Hk&st dfr&AA /kjk002

/kkjkek.Moh; e~ds I Ei wkZ 100 i | ka ea I X/kjk Nn ea Hk&st ds xk&oi wkZ
0; fDrRo dk o.k&u dfo feJ th dh Nanc¼dk0; ysk&ku dh fu".kkrrk dk | krd g&

ol rfrydk & ^kkjkek.Moh; e* ds vflre 7 'ykdka ea dfo us Lo; a vi uk
i fjp; ol lrfrydk Nn eafn; k g&

y{k.k & mDrkol rfrydk rktk tx&Sx&

14 o.kk&ea rx.k] Hkx.k] tx.k] tx.k o vr ea nks x# gkr&sg&

mnkgj.k& **H&Rok fpjk; I jfl V&pfy&ndu; k&**

I Âi iwejoH&efuokl I k&; eA

feJksfHjkt bg I Eifr n&H&S

JheK; i Ûkuey³df&rsdr&FAA/kjk101

vutVq~& bl s^ykd* Hkh dgrsg& vkfn dfo okYehfd dseg I sful r i Eke
'ykd vutVq~gh g& Øk&po/k dks n&skdj ^kk&% 'ykdRoekxr% ds dkj.k Nn
'kkL= ea bl dk vi uk eg&lo g& MkW v&Hjkt jkt&nz feJ ds 'krd&dk0; ka ea
Hk&j rhi fjn&ou'krde~ds107 i |] mTtf; uh'krde~ds103 i |] o&kkyh'krde-
ds 102 i |] I k&fLrd'krde- ds 100 i |] x&tj'krde- ds 104 i |]
i kd'kkI u'krde~ds145 i | rFk foLe; ygjh dk v&ire i | vutVq~Nn ea
g& Li"V g&svutVq~dfo dk fiz, Nn g& de 'k&nkaeaI h/ksI h/ksckr dg n&usds
fy, 'kk; n vutVq~-l sc&grj dk&Z Nn g&ksughal drkA

y{k.k & 'ykd's'k'Box# Ks al oZ y?lqi peeA
f}prti ln; kâLoal Ireant?kêU; ; kAA

i ks jkt ðnzfeJ ds mi ; Þr I Hkh 'kr dka ea l svuðVq ~Nan dk , d&, d
mnkgj.k i Lrç gA ; Fkk&

foylD; fugrai çajkt hoal k k uekul kA
rðkjkU çjhrkÂh k k jr h i fjnorAA Hkjr h'ki fjnosu'kr d&01
i f.lulal oñð k fu dk; Hk rp; çj uA
v/kukjh'oj%i kr qegkd kysojkt xrAA mTtf; uh'kr d&01
i fLfrL; kfk esus }U}anEHk yHinfn'keA
njrLI çk; lekl oSk y h l hefrfJrkAA oSk y h'kr de&01
'kçHkzi ns' lðysoðes [k'kyheçkA
ykykdZ'B; kajk=Ksp eÂysfgu i i fjreAA foLe; 'kr de&01
i R; ok; fouk'kk; dk; kçEHkçl knjeA
drK Rok; pUrsfi ukç xçhgjReteAA I kçfLrd&01
v; LdUrfuhalHkr ; nh; kd'kç lægra
ulnuluhul EekU; kaolnsr kaxç jkouheAA xç j 'kr de&01
Jçð L; kn; al oçkçl kDrLI çulsj hA
eçlç lç çlksnr uxjk fheçlal nkAA i kd'kk l u'kr de&01

fu"d"kr%i ks jkt ðnzfeJ i r ^vfHk jkt l gl zle* ea l d f yr 'kr d&dk0; ka
eafofHkUu Nnka dk iz ks ççk gA Nnc¼ d fork ij dfo dk i wkz vf/kdkj gA
mi tkfr] I X/kj k] ol Urfrydk] mi ðno tk] vuðVq ~vkfn vusd Nnka dk fo/kku
dfo usfd; k çSfdUrqbl I çdyu dsvf/kdrj 'kr ddk0; ka ea vuðVq ~Nan dk
iz ks ççk gA ; g iz ks n'kkçk çSfd 'kr ddk0; ka ea dfo dks vuðVq ~dk iz ks
vf/kd : pk gA ; g rksughadg l drsfd vuðVq ~dfo dksvf/kd fi z çSD; kçid
mudk rksçj iz çkj dsNanfo/kku] çj iz çkj dh fo/kk ij dfo dks i wkz vf/kdkj gA

Nanc¼gh ugha NaneDr dfork ij Hkh dfo dk l eku vf/kdkj gA Hkkst dsobko ds l eku gh ^kkjkek.Moh; e* ea l X/kjk dk osp«; n[kus ; kX; gS bl h idkj dkyfnyl use?knir ea tksHkko enkØKrk tS sNan ea0; Dr fd; } vfHkjt th us mu Hkkokadksmi tfr tS sNks/s l sNan ea0; ä dj fn; k gA fuf'pr : isk dfo dh Nanfo/kku dh fo'kSkKrk vkt dsdfo; kadsfy, , d mnkgj .k gA

(v) vydkj fo/kku &

^vyiØ; rsuufv vyÁkj% vya i dZl ^d* /kkrq l s dj .k vFkZ ea ^?k ^k* i R; ; djusij vydkj 'kCn curk gA okeu us^l kCn; žyÁkj% dgk gA okeu dk0; ea l kCn; Zi fØ; k dksvydkj : i ekursgA dk0; ea 'kCn o vFkZea l kCn; Z dk v/kku djusokysvydkj gA vkpk; ZeEeV ds vuq kj&

midøZur ral ura; sA}kjsk tkrfprA

gkjfnonyÁkjLrsuqkl ki ekn; %AAdl0; 08@67

bl h dksFkkM/; ifjorZu ds l kfk i ks vfHkjt jktØnzfeJ usvydkj dh ifjHkk"kk bl idkj nh g&

'kCnFKl fJrk ; soSdl0; 'kCnairlora

gkjfnonyÁkjLrsuqkl ki ekn; %A¹⁹

^vFkZr~'kCn o vFkZ dk vkJ; ydj tksdk0; 'kCnkk dk l d/kZu djrsgSgkj vkfn ds l eku vuqkl , oami ekfn vydkj dgs tkrsgA feJ th ds vuq kj dk0; ; fn vydkj foghu Hkh gSrksj l ek= l sthfor jgrk gSi jUrql kydkj gksus ij Hkh j l ds vHkko e; i k; %u"V gh gks tkrk gA²⁰ feJ th vydkj dsfo"K; ea eEeV er ds vuqkeh i rhr gksrsgA i ks jk/kkoYyHk f=i k Bh vyEHkkoLrq i wkZrk (dk0; kydkj l #e-2@3@1) vFkZr~i wkZrk gh vyH; ko gS ekursgA

mudsvuq kj vydkj okP;] y{;] 0; X; vFkZ&dks0; klr djds jgrk gS vkSj mlgavfrØkUr Hkh djrk gA bl vk/kkj ij f=i k Bh th usvydkj thoue-(2-1-1) dgdj vydkj dksdk0; dk thou ekuk gA mlgkysvydkj kadsnksHkn

fd; s gā vkt; kUj o ckáA vkt; kUj vydkj rks vfxu ea m".krk ds l eku
l eor gkrsgā Li "V gS; svydkj kadh dk0; ea0; ki drk ekursgā ftl i dzkj
oL= eal # vkr& i kr jgrk gSml h i dzkj dk0; eavydkj kadh fLFkr gā ; Fkk&

**i V bo plē i kral #al #s; Fk p o. KLrA
, oadk0; spesyÁkj k vUj jk ckák' pAA21**

i ks vfhjkt jktbnzvydkj kadksdk0; dh 'kkkkk c<kusokyk ekursgāog
ml sdk0; dk vkt; kUj rŭo u ekudj 'kCn o vFkZ: i h dk0; 'kjhj dh 'kkkkk
dk l o/kd ekursgā vfhjkt; 'kkkkk.ke-dsvk/kkj ij gh vfhjktl gl de ds
'krd&dk0; ka ea iz ņr vydkj kadksgh l eh{k k dj&A

Đ **vui kl vydkj &** vfhjktl gl de-eal dfyr 'krd&dk0; ka evui kl
vydkj dk vud LFkyka ij iz kx gqk gā i ks vfhjkt jktbnzfeJ dsvud kj
vui kl dk y{k.k bl i dzkj g&

**'kCn l kE; euq kl kso"kešofi LojŠq; rA
NdkfnHknfHkuls l kScgq i ksfux | rAA21**

Loj kadh fo"kerk jgus ij Hkh 'kCn l kE; dksvui kl dgk tkrk gā Nd
vkfn Hknka l sfokDr og vud : i kaokyk crk; k x; k gā

/kkjkek.Moh; e-eavud LFkuka ij ; Fk n.M; kn.Mfr l Âk&cÂkj dfyÂk
vkfn o.kkž dh vkofŭk feyrh gā

/kkjkek.Moh; e-dsfuEu 'ykd ea'Hk* o.kzo ^t* o.kz dh vkofŭk nf[k; &

; konHkrhg ykdsHkohj.ki jksh% i oxžrrh; ks

; konofDr i dR; k H; ņ; i fj dFkeqrrh; LLojk.MeA

; koTtkR; l ņrkt xfr t; djktLrrh; 'poxž

rkon-Hkt L=; k. kaØe i fj x.kuŠi Hl ug kn{kj RoeAA/kjk99

fgekpy'krde-ea/kezkkyk dk o.ku djrsgq vuq kl dk l k0n; Zn"V0; g&

/kezkork /kezkij i#<k
/kezo tk /kejrku-ogUrHA
vloFkuEuh foHfr uma
dylsdjkysfdy /kezkkykAfgekpy-61

mi ; Dr 'ykd ea?k o.kj j o.kj d o.kj y o.kz dh ckj&ckj vkofUk l s
vui kl vydkj dk iz kx gqk gA bl h izdkj viuh tUeHkie iz kl dso.ku
eadfo usvuq kl vydkj dk iz kx fd; k g&

rFk0les; leqkxkAI A
iBkykl rsi rresiz kxs
v/Hfrckkpoj.ki plj&
okkh'ojh dfrBjh l eP; AA fgekpy-95

mi ; Dr i | eaHkh xkA] l A rFk izo.kzdh vkofUk l svuq kl dh NVk
0; Dr gA

Hkj rhi fjndu'krde-ea vuq kl vydkj dsmnkj .k nf[k; &

xqk/kj xqkxfgu~xqkxtefoHfrA
bflhjkJ; jktho! jkthofiz n'kuAA Hkj rh3
gkgrkLe fujk/kjk fujkyEck fujkdykA
; n | Ro; dk ghuk fof/kuk i q-dk d'rAA Hkj rh8
eW; ks/W; ksonW; ksdylulsxqkokufi A
n'kuh; LI oDrkp dylsurku mP; rAA Hkj rh71
fou; h fot ; h okkeh l a rksfe=orl yA
vuk0R; k l fg".kp uhj{Hj fooslpdAA Hkj rh45
T; 'Bk' Bk efg" Bk p Lfsvk i Bk egh; rkeA
ifjof<"Bk of" Bk efn" Bk l j Hkj rhAA Hkj rh99

mi ; Ør 'ykdka ea x] u] U;] o vkfn o. k&dh vkofÙk ckj &ckj gkus I s
vuijkl vyaðkj dk iz kx gqk g&

^xqfj 'krde* ea vuijkl vyaðkj dk mnkgj .k nf[k; &

I rrafl UkpYykyI hdjkl kjI spr^A

?kj; rholReI Eekua I keufK'loky; %AAxqfj-31

mi ; Ør mnkgj .ka I sLi "V gSfd i ts jkt ðnzfeJ us'krddk0; kaea; = r=
vuijkl ds I ðnj iz kx fd; sgð tks Hkk"kk dks xfr o i Hkkoi wkz cukrs gðfdUrq
vyaðkjka dsckf>y iz kx mudsdk0; kaeaughag&

2) ; ed vyaðkj & ^vfHjkt; 'kkðkk.ke* ea; ed dk y{k.k bl izdkj g&

I eØeslðlofÙk%Loj0; ^tuI gr^A

I R; Fkzi FkxFKz k ; edarfñux | rAA vyaðkj-102

vFkzdsfo | eku jgusij i Fkd-vFkzokyh Loj 0; ^tu I grh dh] I eku
Øe I s vkofÙk gkus ij ; ed vyaðkj gkrk g& /kkjkek.Moh; e~dk mnkgj .k
nf[k; & I k /kjk {kq.k/kjk f/koI ðefu'la/kj ; n-Hkt dhfrèAA /kjk2

mi ; Ør /kjk 'kçn dh vkofÙk ea , d LFkku ij /kjk dk vFkz/kjk uxjh I s
gð nñ js LFkku ij v{kq.k/kjk&fujUrq izkgeku xfr ds vFkz ea g& vr%Loj
0; ^tu dh I eku Øe I svkofÙk gkus ij vFkz dh i Fkdrk dsdkj .k ; ed vyaðkj g&
/kkjkek.Moh; e~dk gh ; ed dk , d vll; mnkgj .k n"V0; g&

i R; loÙkaI exH; q; foyfl raHkjrsHk&jrsfLeuAA/kjk46

mi ; Ør pj.k eaHkjrsHk&jrsea'kçn I kE; o vFkzSkE; gkus ij ; ed
vyaðkj dk iz kx g& bl h izdkj dk mnkgj .k xqfj 'krd eaHh i klr gkrk g&
; Fkk& ; nqñj I ealkxoku~'kvi ^pk'krdkVfHk^A

HkjraHk&jradqf' pjajesLoyhy; kAA xqfj-37

foLe; 'krde^z ea; ed dk mnkgj .k n"V0; g&

fo | ky; kulafd; rh i fr"Bk

fo | ky; a; klur ; nh; l hfEuA

Do ok /lqk r{lf' kyki ekua

n"Vøfr eafole; efr fpÙkeAA foLe; -75

mi ; Ør i | eafok | ky; 'kCn i kB' kkyk ; k Ldny dsvFkZeagSrFkk nll jh
i fä eafok | k ; k Kku dsy; dsvFkZeai z Ør dj dfo us^; ed* dk l ðnj iz kx
fd; k g&

3) **oØkDr vyalj &** vflkjkt jktñz th us'yšk oØkDr rFkk dkdqoØkDr
dk y{k.k bl izkj fn; k g&

; = 'yšk dldok ok oD; eu; L; x'ara

vU; kFleU; Fk l Šk oØkDr}fo/kerkAA vyalj-103

vFkZ~tgk; nll js }kjk dgk x; k vU; vFkZokyk okD; (Jkrk}kjk) 'yšk
vFkok dkdqds }kjk vU; Fkk (vU; izkj l š) xg.k fd; k tkrk gš ogk oØkDr
gkrh gŠ tksnks izkj dh gkrh g& 'yšk oØkDr rFkk dkdqoØkDrA foLe; 'krde^z
eaorëku eafLFkr jk"Vra=] orëku dh foMEcuk o fol æfr; kadsiz kx dsdkj .k
vyaljkadk fo'šk egÙo ughagSfdUrql oZ= dkdqdk iz kx gqk g& vr%^dkdñ
l sdfo dsdFku dh oØkDr dk mnkgj .k nf[k; &

u nh; rsgur f'kydBija

foyD; flk(qan; a; nh; eA

l ,o i qhd#rsfolkya

n"Vøfr esfoLe; efr fpÙkeAA foLe; -3

l helefrØE; xgsi fo"Vk

vuFkZ krafon/R; uYieA

vjkr; ksgur o; p ewk

n"Vofr esfoLe; efr fpÙkeAA foLe; -89

mi ; Ør i | kaeaHkkjr jk"V^adh oržku fLFkfr; kadksn[kdj dfo foMfEcr
gSvkg dkdq dsek/; e l s l PpkbZ dksvfHkO; Dr dj jgk gA

4) 'yšk vydkj & 'yšk vydkjka eaf'y"V inka ds }kjk vud vFkks dk
vfHk/kku fd; k tkrk gA vfHkkt th us'yšk vydkj dsfy, vkdj xDFkka dks
n[kus dh ckr dgh gA Li"V gSfd dfo i kphu vkpk; ks }kjk nh x; h 'yšk dh
i fj Hkk"kkvka l s l UrqV gA dko; i dkk'k ea'yšk dk y{k.k bl i dkkj fn; k x; k g&

f'y"V%injudfHkE/Mus'yšk mP; rA³

I kfgR; 'kkL= xDFkka ea'yšk ds nks Hkn vHkA 'yšk o l HkA 'yšk fn; sx; s
gA i ks vfHkkt jktUnz feJ us vi us dko; 'kkL=h; xDFk ^vfHkkt; 'kkkLk.ke*
ea l HkA 'yšk dsmngj .k ds: i ea/kkjkek.Moh; e-dk fuEu 'ykd fn; k x; k g&

/kLs; kofj/kjlarfeg l fou; aelegHkt ešla

/kLs; kofj/kjlarfeg l fou; aelegHkt jomxeA

/kLs; sok fj/kjlarfeg l fou; aelegHkt Hka

/kLs; sok fj/kjlarfeg l fou; aelegHkt nškeAA /kjk01

v= ; ks okfj/kjke~ bfr] v; kofj/kjkfevr] ; ks ok.fj/kjkfevr ; ks ok
fj/kjkfevr HkA prqV; ufd , o 'kcn' prjks FkkZ~i dkk'k; rs/kkjkek.Moh; e-dk gh
, d vl; mngj .k nš[k; &

ok ; k yhykorfoknfofo/lxqkj l ky³dfrxleor; k%

iRU; k yhykorfoknuq`rnf; rLokurok l ; RueA

i q lzyhykorfoknr'krdqqljEHki q; nš k; k

yhykeR; kLeks l loij bo chSHkt jktkst xR; keAA /kjk 40

mi ; Ør i | ea yhykorh 'kcn Hkkt jkt dh jpuk yhykorth i Ruh yhykorh
vkg ijh yhykorh vud vFkks dks i dkk'k kr dj jgk gA vr%; g 'yšk dk mngj .k gA

5) **miek vydj &** ikphu dk0; 'kkfL=; kads^l k/KE; žiq ek (dk0; - 10@81)
miek dh ifjHk"kk iLrŕ dh gA i ks jk/kkoYyHk f=i kBh ^vfhkuodk0; kydkj l #e*
eamiek dksckáydkj ds: i eaLohdkj fd; k gSrFkk ^}; k%l KE; i fjdYi uksi ek*
(2@6@12) vFkk~l KE; dh dYi uk miek gA mi eku mieš dk Hkn gkus i j Hkh
xqkj fd; k vkfn /kelsdh l ekurk dk o.ku miek dgykrk gA

i ks jktbnzfeJ miek dks'kj hj ds l kŕn; b/kzd vydj ds: i eaekurk
gA mudsvud kj miek dk y{k.k bl izdkj g&

oŕE; jfgral KE; a; = olP; aDofpn~}; kA

okD; D; sl kie k i wKzprjÂl eflorAA (vydkj izj.k 105)

tgk, d gh okD; eanksoLryka dk oŕE; Zjfg r l KE; olP; gksjgk gkš ogk
miek vydj gkrk gA pkj vaka l sl eflor miek i wkk ek dgh tkrh gA

vfhkjkt l gl de~ds 'krd dk0; ka ea vud LFkkuka i j miek ds l ŕnj
iz ks feyrsgA izsk'krde~eans[k, &

vudjek l š frfFležkf{KA izk/kuh ykd; 'k%l fo=HA

eefi 'ki of/kek/kc'af?kufuk xÂš nĵlŕnkšAA

ro izskk; e;k | fofy[; rsekufu! if=dš eA

izk/kuh l a e/kjf; =h fi dho okl flŕHkof; =hAA izskk4&5

mi; Dŕ i | ka ea izk/kuh, dkn'kh xak ds l eku nkška dksnj djxh rFkk
; {k }kjk i š'kr l a e /kkj.k djusokyh dš y ds l eku ol ŕ Ørŕ ds l eku
rĕgkjs izskku ea l gk; d gkschA

'fgekpy'krde~ eaf'keyk dh Hkfe ; {ki ĵh ds l eku i rhr gksjgh g&

i; knl kikul ekpJÂ%

l plnz ky% i fj rksxok{KA

vHŕ/yg%l ũfejflorš a

'; leky; k; {ki ĵho HŕrAA fgekpy- 32

rFk
ToyRi nhi kofyt kr'Wk
I WänPNk; rekfofeJkA
foHkr [k] k l u%
I L; Kbrk Hjo ; k j t U; keAA fgeky-16

fgeky'krde-ea fgeky Hkr ds vi fre I kñ; Z dk vud mi ekvka
}kj k o.ku fd; k gA fgeky'krd dk gh , d vU; mnkj .k gSft I ea vkdk'k
ekxZeamMfsi {kh dykadh ryuk xkykd ds i fr] vujkx j [kusokysHkDrkaI sdh
g&

uHkU; Kflexxukrjkys
I; Mh; elu%l dyafogA%
xkykd/Mfu i fkrkujks
xkounHDrk bo I foHkrAA fgeky-85

Hkj rhi fjnou'krde* ea orëku jktulfr dh ryuk ek; k'kDr vkj
Loj .kh I sdh gA ; Fk&

jktulfrj; ackāh ek; k'kDrjok/kpA
Hke; R; krjku-Lojai ki i Áfu i kfruAA
Loj .ho i FkV; = ; = xrk I drA
rūknxganrau"Va'kypkj«; of preAA Hkrh56&57

jktulfr dks ^v'ej[ko*] Mkd uho vkfn mi ekvka dk iz kx fd; k x; k gA
oSkyh'krde-ea oSkyh dh ryuk ukf; dk I sdh x; h gA ; Fk&

mPp'k³ edqH; k p erdVH; kaDofpRi q%
mjkt i freH; kal k ukf; do fpjæHAA oSkyh5
bR; oekn I koxa; longepUr; eA
exdY i k{k.kh rlon-okxjo ccU/kHAA oSkyh15
fuekz rkn'ka: i anyk p foy{k.keA
ØHhf'k'kjo cāk gUr ?kr; fr Lo; eAA oSkyh56

˘xqʦj 'krde˘ eami ek dk mnkgj .k nf[k; &

I Uegf"n; kulh}k}rk I jHkj rH

xqʦj sdYi oYyho fuR; i hi k egh; rAA xqʦj-98

˘i kd'kkl u'krde˘ eabflnj k xk/wh dh rgyuk fl guh o dkfydk I sdh gA
; Fkk& **rnk txtZfl gho I k tokgjuflhuA**

p.MeqMo/Ks}k}k dkfydø Hk; AjhAA i kd-31

bl izdkj i ks vfhk}kt jkt}nzfeJ ds'krd dko; ka ea vud LFkkuka i j
mi ek ds iz; kx I k}n; Z vfhkof¼ ea I gk; d gq s gA

ᅇ Lej.k vydkj & vfhk}kt; 'kkk}kk.ke~ea Lej.k vydkj dk y{k.k bl
izdkj g& I n'ks I n'k}ki tk; rsu}okfngA

oLrq}k; k LefrLr }SLej.kafofux | rAA vydkj- 110

I eku rFkk vl eku vutko }jk fdl h oLrqdh tksLefr gksh g} ml h
dksLej.k vydkj dgrsgA

i zks'krde~ea izdfr dsfofo/k mi knkuka dksn}kdj fiz k dk Lej.k gks
vkuk vkfn Lej.k vydkj ds mnkgj.k gA 'ykd I ¼; k 16 I sydj 20 rd
Lej.k vydkj gh gA mnkgj .kkFk&

oun}hjVki yk'ku; Bi Hkrckykdè; }ki q' teA

foyd; e}k} >vfr Lejke i} á e} }jadV{k}keAA izckk19

ckyl w Zdh fdj .kka dksn}kdj fiz k dsdV{k}kka dsLej.k dsdkj.k ; gk
Lej.k vydkj gA I k}fLrd'krde~ea dkfynkl egk}l o ds nk}ku fd; s x; s
dk; k}dksLej.k dj dseu fo'kn gks tkrk g&

glr fn0; ko/KofLeu} I q}rafdlu I }JreA

; L; Lej.k ek=sk fo'natk; rseuAA I k}36

7) : id vydkj & dk0; idk'k ea: id dk y{k.k bl idkj fn; k x; k g&

rni deHns; miekues ; 10@9

tksmi eku o mi es dk vHknkji gkrk gSog : id vydkj gA

MkVjk/kkoYHk f=i k Bh : id dh ifjHk'kk bl idkj nrs g&

vkji .kn-v/; ol kkn-vU; ki nsk}k : ideAA vfk2@112

^vkji .k l s v/; ol ku l s vFkok vU; ki nsk l s : id gkrk gA* Lo; a
vfhjkt jktbnzdsvuq kj : id dk y{k.k g&

fu'kghusfo'k; sl; qes W; l KdA

vkji miekL; : idafg l eq; rAA vfk vydkj&111

fu'kghu fo'k; eaft l dh ni jh l Kk mi es (Hh) g\$ mi eku dk vkji
gh : id dgk tkrk gA

idk'k'krde-ea: id dk mnkgj .k nf[k; &

; Fk jfo%i k; rsLoi =ae; vlgLrStytkrik'oA

e; k fi ehuf{k ppfc'k earFk fi rkpneqk; HAAi ckk09

idk'k'krde-ea: id ds vudkamnkgj .k gS; Fkk&

l d[kkfc/k] izk; k&l okukj Hkqt kA i k'k\$ fojgkfXunX/ke} foykl oki h
l EHkkr'kkdyL;] i R; {ki hfrjl k; u vkfnA /kkjkek.Moh; e- ea Hh : id ds
l qnj iz kx fn[kk; h nrs gA

vkunEHM/lek | Ujyygfj dk'P; kufDy"Vrki k

{kshxelyokyk³ dlijry?kyrk l ^pjRi k i =kA

foLrh.kdkyo{kL; l x: .kj l S'pf=rk ; k fo/k=k

l k /kjk {lq.k/kjk f/ko l defu'kkj ; nHst dfrEAA/kjk02

mi ; Ør 'ykd ea ^vkulln : ih l epž vks ^dky : ih o{k* : id dk
iz ksx gqk gÅ dkyfl gh eaHkh : id dk iz ksx gÅ /kkjek.Moh; eagh : id dk
iz ksx nř[k; &noÜJh Hkst jkt LI ejuVfudkl #/Kjksf/kKjeAA7

jktk Hkst l ej : ih ukfVdk dk l #/kkj gÅ bl i ää 'yšk Hkh gSD; käd
jktk Hkst ^l ejkak.k l #/kkj* xDFk ds jpf; rk Hkh gÅ Hkj rhi fjnou'krde-ea
jktho xkakh dh mfnr gksrgq l # Zl sryuk dh g&

Hkx; kn; fnukjEHsgür ckyfoHkdj%

I xLr%l fgdş s fdaHfo"; fr I KireAA jktho-98

cky foHkdj ea: id vydkj dk iz ksx gÅ oS kkyh'krde-Kkuk-erfi i kl krlž
thoukëre-vkfn : idka ds iz ksx feyrsgÅ

Ø **mRi řkk vydkj & eEeV ĩr dk0; i zkk'k eamRi řkk dk y{k.k fuEu g&**

I EHkoueFRi řkk i zřL; l es ; rAA 10@92

bl h vfHki k; dks Mkw jk/kkoYyHk f=i kBh ^vfHkuodk0; kydkj l #ež ea
bl izkj iLrř djrs g&

I EHkoufRedk dfodYi usRi řHAA2@6@15

vFkkř~I EHkkoukRed dfo dYi uk gh mRi řkk gÅ

i ks jktbnzfeJ usmRi řkk dh i fjHkk"kk bl izkj nh g&

;= I EHkouk n"Vk iLrřL; fg oLrř%

viLrřL; : isk I Ri řkk f}fo/k erAA vydkj-117

iLrř oLrřeaviLrř dh I EHkkouk fn[kk; h i Mšml smRi řkk dgrsgÅ ; g
nks izkj dh gkrh gÅ ^i zkk'krdež eamRi řkk dk mnkgj.k nř[k; &

rgh; ekl ku-xe; kl q'Kku-fueH; us-srxkf=! i 'pkrA

enÁrYiki xrk /kpauksLefj"; fl DyšHkja0; rhreAA izkkk-50

izkk'krde-eamRi řkk ds vkj Hkh mnkgj.k gÅ

9 vfr'; kDr vydkj & i ks jkt hnz feJ us vfr'; kDr dk y{k.k bl
i zdkj fn; k g&

v/; ol k; fl %osfr'k; kDrfuz | rA

fofo/kgrfkl i i ~p/6 0; ofLfrkAAvydkj-118

v/; ol k; dsfl %gks tkusij vfr'; kDr vydkj gkrk gA fofo/k grp
v/; ol k; ka ds dkj.k og Hkh i kp i zdkj dh gkrh gA i ks jk/kkoYyHk f=i kBh
^vfhkuodk0; kydkjI #e* ea vfr'; kDr dk o.ku ughag\$ vfr'k; vydkj dk
i z ks o.ku cká vydkjkaefd; k x; k gA ; Fkk&

vfr'k; kfo'kfu#i .ktfurk vl k/kj.krAA vfhk2@6@5

fo'k k fu#i .k l s tfur vl k/kj.krk gh vfr'k; gA

i z k k'krde-ea vfr'; kDr dk mnkj .k nf[k; &

fgekoraiozjkt o{k%i .kRoRI Wkt yael h pA

L; Wyfkuh ulhui fjtkr%'k; kRoDrLo: tarn6AA i z k k45

/kkjek.Moh; e~ea Hkkt jkt dh l Hk dk vfr'; kDr i w k o.ku dfo us
fd; kA euq; ka dh D; k dgsi RFkj Hkh l Hk ds mn xkj ka dks l udj rkyh ctkrsFkA

i k.MR; ai tyosyafoon'kjFlak o h k k'k ~ pdkj

; k; ka; k; k . pd'kzi fregefgrk; = oknsorLFkA

eR; kuladk dFk L; kHkoufojprk%i Lrjk' pfi fuR; a

JR; nxjku-forsu%i grdjryk gur fhkMS Hk; kAA /kjk35

bl h i zdkj /kkjk uxjh dsn'ku ek= l sgh nkfnz o n8; l seDr fey
tkrh gA

/kjs Ronn'kuWeshorql qldjh n8; nkfnz eDrAA /kjk 38

/kkjek.Moh; e~ea Hkkt dh i z ka k ea vfr'; kDr vydkj dk vud
LFkkuka i j i z ks g r k gA Hkkt dks n8 r q; ekuk x; k gA

1) folkouk vyðkj & iks vflkjkt jktðnz feJ ds vuð kj folkouk dk y{k.k bl iðkj g&

dk; kfi fùkfoZuk gsrq; = I kæk folkoukA

fo'kKäLrFk grSI R; Hko%QyL; pAA vyðkj- 133

fcuk dkj.k ds t gk; dk; Zdh mRi fùk gksjgh gksogk; folkoukyðkj gkrk gS rFk dkj.k jgus ij Hkh Qy dk vHko gkus ij fo'kKDr gkrh gA dfo us folkouk dsmnkj.k ds: i ea^i zck'krde~ dsfuEu 'ykd i Lrç fd; sg&

vfo | ekufi Hkç kÁi k'ksifr {k.k ; le; dkfI n"VIA

rsù t lusefuuk e"ksä en'kuayli bfr Lol #AAi zck31

fujRengkfi f'kykÁrkfi fi z ß fd; ùl Âl çlannkfi A

voir rloafdy oWyHLrsBoYkpuH; ku dnkfi n"; %A izck212

v= fojfg.kh ; f{k.kh i fr ; {kl Uns k%A Hkç kÁi k'ks fo | kekufi ; f{k.kh ; {ks.k oykd; rA fujRengk f'kykÁrk-fi I Âl çkaHksçl kç; annkrhR; ðk; =kfi gsrq fouð dk; kfi fùkn' kZukn~folkoukA²⁴

Hkj rhi fjnðu'krde~dk mnkj.k nf[k; A fouk xqk] gsrqri L; k o i Vçk dsjkt/kkuh gh Hkkç; fu.kz ea l eFkZ gA

u xqksh; ð; sgsqZri L; ku iWoeA

bnkuhajt /WU; o%l eFKW; fu.kz AA Hkj rh87

1) vFKDrjU; kl vyðkj & vflkjkt ; 'kkkkk.ke-eavFKDrjU; kl dk y{k.k g& dk; Zkj.kl kekU fo'kK'p feFKs FKA

I k/E; ßk I eF; DrsoSE; ßk rFIS oAAA vyðkj- 28

dk; &dkj.k] I kekU; &fo'kK dk tc ijLij I k/E; Z vFkok oSkE; Z ds I kFk I eFkZ gkrk gSrksmI svFKDrjU; kl dgrsgA

vFKDrjU; kl dsmnkj.k i zck'krde~nf[k; &

/kri z Rulsfi u g'kE M r q f L e r a i z k D r q á F l o k f l e ' k o r %
u j U / k ; D r % d y ' k s U r j k y s l ; d h j ' k r k u t y k u / U A A i z c k k 3 6
t k u k E ; g a ; R i f r o s k u k ; k s f u l n k j l k e k e f k y { ; r h j ; e A
o { ; f u r f u e u k t u r e s f u R ; a ; k s ' f u u ; x k g i j l i t k i % A A i z c k k 7 0

; g k j f o ' k s k d k l k e k U ; } k j k l e f k z g k s s l s v f k k U r j U ; k l v y d k j g A

Ⓣ) **n"VU r v y d k j & v f f k j k t ; ' k k k k k . k e - e a n " V U r d k y { k . k b l i z d k j g &**
n"VU r k s o l D ; ; k s z l / k e ± i f r f c E c u e A
l u n ' ; r s f p n k l k n e i k u k i e s ; k A A v y d k j & 1 2 2

t g k j n k s o k D ; k a e a m i e k u , o a m i e s d k p r u k d k v k l k f n r d j n s u s o k y k
l e k u / k e z i f r f c E c u g k r k g s o g k j n " V U r v y d k j g k r k g A m n k g j . k &

d k s f o l n r s l k ; f e g k = H e l o t h u a n t e f k s f i d k s o l A
m i ; Z k s y a j f l p O u s e O e s k ; k r L r n h s l n S A A i z c k k 8 5

l d k o n k k d k p O u s e d s A i j u h p s d s d e d s f c E c i f r f c E c d k n " V U r
d k f y n k l u s e s k n r e a f n ; k g A d f o m l d k o . k z d j r s g q s d g r s g &

p O u s e O e s l o n ' k a ; k U r h e i j ; Z k A
f u # i ; u - l n " V U r a d k f y n k l l l t h o f r A A m T t - 7 0

b l i z d k j p O u s e O e d k n " V U r i f l ¼ g A

Ⓝ) **f o j k k k k l v y d k j & f o j k s k v y d k j d k y { k . k i k s j k t U n z f e J u s b l**
i z d k j f n ; k g &

t k R ; l n h u k f e f k ' p s f o # } R o k H k l u A
f o j k k s l k o y a k j s n ' k : i k s f g t k ; r A A v y d k j - 1 3 4

t k f r v k f n d k i j L i j f o # } R o v o H k k f " k r g k s d h f l F k f r e a f o j k s k k y d k j
g k r k g s t k s n l i z d k j d k g k r k g A

fgekpy o.kū ea i ožka ds mlur f'k[kj vkš miR; kdk; a ijLij fo#¼
: i dks0; Dr djrh gÅ ; Fkk&

i krkyl i 'kōrthkj ~pn}
fxfjLrolrthk: i R; dkl Å
vf/R; dkl tur'kyükÅS
0; ūfDr ; LLokRefo#¼ ieAA fgekpy-9

Hkkj rhi fjnōu'krde~eajktuhr ds i Hkko l se[kz Hkh fo}ku-gks tkrk gS
oLr#%; g okLrfodrk gS i jUrfojkskkHkkl tš h i rthfr gksjgh g&

e[kāi; l Ksegfo}ku~Dyhcfsi l oZkDrekuA
fuxqkfsi l rlaiŪ; LR; kT; ksfuU|ksfi l Eer%AA Hkjrh44

foLe; 'krd ea l ož fojkskkHkkl dh i rthfr gksh gS; Fkk &

u nh; zsgUr f'kykdBlja
foylD; fhkqān; a; nh; eA
l ,o i qhd#rsfoMkya
n"Vøfr esfoLe; efr fpūkeAA foLe; -3

MkW vpžuk tkškh dgrh gsf d foLe; dks i dV djus dsfy, dfo us
fojkskkHkkl dh i Lrfr djusokyh 'kcnkoyh dk iz kx fd; k gsf dUrfojkskkHkkl
vydkj dk tš k 'kkL=fofgr iz kx gSoš k iz kx foLe; ygjh* ea ugha gÅ

14) 0; ktLrfr vydkj & vfhkkt; 'kkkklk.ke~ea 0; kt Lrfr vydkj dk
y{k.k g&

okP; H; kaLrfrfulnH; ka; nk fulnLrqr; HÅ
Øeskōk oxH; rs0; ktLrfrj l KserkAA vydkj-146

okP; Lrfr , oafulnk }kjk tc Øe'k%fulnk , oaLrfr 0; at u; k voxr
gkrs gārksml s0; ktLrfr vydkj dgk tkrk gÅ

oSkkyh'krde-eaLrfr I sfulnk dk mnkgj .k bl i dckj g&

c.MHk.Mk fogk'pV%[kyk'pkfi fuj{kjK

; si Ro;k i rHkik ykdra! uelsLrqrAA oSkkyh99

ykdra! foo/LLo 'kdra=il tB!

RoUefgEuS dlnEcku | 'kl fr dks'kdKAAoSkkyh 100

; gk; ykdra= dh orZku foMEcukRed fl Fkfr; kai j 0; X; djrsgq dfo
usLrfr dsC; kt I sfulnk dh g&

6) LoHkoksDr vydkj &

LoHkoksDrn#gFKZMEHkpsVfno.kUeAA vydkj-144

n#g vFkk rFkk fMEHkfn dh pSVkvka ds o.kU dks LoHkoksDr vydkj
dgrsg& vydkj 'kkl= eaLokHkoksDr dk nll jk uke **tkfr** g&

i ts jk/kkoYyHk f=i kBh ds ^vflkuodk0; kydkj l #e* ea o.kU djrsgq
dgrsg& ; **Fkn"VL; fp=kiefu: i.latfr%AA2@6@4**

; Fkn"V oLrqdk fp= ds l eku fu#i .k gh tkfr (LoHkoksDr) g&

^oSkkyh'krde* eaSkkyh ds xkoka ds tythou dk fp= nf[k; &

DofpPp I etai kT; apkj; urLI dks qleA

efg"hi "BI #Bk xle i kejnkdKAA

rkrHkuqxle jkxku-Lojady OekxrkuA

fufo"Vd.kWAg; 'pky i UksegejgAAoSkkyh20&21

; g tkfr ; k LokHkoksDr eamu vydkjka ds l d xZ l spk#rk dks vks
vf/kd i qV djrh g& bueafo'kSk : i l si e] mnkUk vks ft thfo"kk dk iz kx
vo'; gksuk pkfg; svU; Fkk ; g tkR; kHkl eai fj.kr gks l drh g& fgekpy'krde-
eafgekpy dscktkj dk o.kU nf[k; &

I &fu/kdky³ dfrHkS ; oL=ks
| kxk | q kns i nFKz kreA
fpØf'KkI kyui . ; of ; ka
I Un' ; rsuYi tui nkg%AA fgekpy-86

vfhkjt jktbnzfeJ usfgekpy dsI kØn; Zdk cgr gh I tñj fp=ka du
fd; k gA fgekpy eadfo dk Lo; adk fuokl Hkh gSvr% dfo dk ml Hkfe dsI kFk
yxko gA dfo Lo; aLohdkj djrk gSfd ml usfgekpy dk ; FkkFKz o.ku fd; k gS
ml eadYi uk dk y'skek= Hkh ughagA ; Fkk&

i k; ks; FkFKz fkh: fp%dohula
uksy{; rsHkflI rdYi RokrA
fdURo= I okfi ; FkFKz, o
e; k³ drksU; ØrdYi uRokrAA fgekpy-102

xqtj 'krde-eaxqtjkr o.ku eþ oskkyh o.ku eþ mTtf; uh o.ku eadfo
usvudka; FkkFKz dsfp= [knp sgA

6) mnkÙk vydkj & vfhkjt ; 'kkkÙk. ke-eamnkÙk dk y{k.k fuEu g&
ykdÙkjfoHqL; o.ku nÙkeþ; rA
; }kegrlapfjrai LrçL; kÂrkÂreAAvydkj 145

ykdÙkjfoHqk dk o.ku i Lrç o.kuk ds: i eafø | eku egkefge' kfy; ka
dk pfjr mnkÙk vydkj dgk tkrk gA

/kkjek.Moh; e-ea jktk Hkkt o /kkjkuxjh ds o.ku ea vud LFkkuka i j
mnkÙk vydkj dk iz, ksx gA ; Fkk&

i kÙkÂK}KfoVÁSi fo'kr HoustgyqTV; kxa
eç; }kjkyXulSfojprj pulSfHuo. kuz ksA
; =LFKoflneç; kuj i fr l q 'kLl Lojaxhrou%
du; k' pkfuU | : ik oo"qkl jshij ykt k{krkrkAA/kjk30

fgeky; o.ku] oSkkyh o.ku rFkk Hkkjr jk"V^a ds xkj o.ku ea vud
LFkkuka ij mnkuk vydkj dk iz, kx gpk gA

1) fun'kuk vydkj &

vHou~oLrql Ecak mi eki ifjdYi d%fun'kueA d10; idk'k10@97

tgk; inkFkk~vFkok okD; kFkkz dk I Ecl/k mi ; Ør u gkrk gpk mi ek dh
ifjdYi uk dj yrk gA og fun'kuk vydkj gA mnkgj .kkFkZ&

Do fp=.karRDo p o.kz kx%

Do I uefuekZkof/kofol'k"V%A

I okleky[; e; aful xkz

/krk fi I oklefp=dj%AA fgelpy-92

; gk; dgk; rks'kCnka dk ; kx vkj dgk; I uefuekZk eafol'k"V fo/krk nksuka
dk I Ecak mi ; Ør ughagA

2) ifroLruek vydkj &

ifroLruek rql k

I leW; f}jzL; ; = okD; }; sLFkr%AA d10; idk'k 10@101

vFkkz~tgk; , d gh I k/kkj .k /kez dksnksokD; ka eankscj fHku : i eadgk
tk; } ogk; ifroLruek gkrh gA mnkgj .k&

; Fk dfi dksfi tgkr 'kk[kk

Loja; FkkH"VferLrrksokA

rFkaHDrü& ifjorZ flr

n"Vofr esfoLe; efr fpUkeAA foLe; -09

; gk; clnj t\$ s'kk[kkvka dks NkM/rk gSo\$ svfHku\$=; k; Hkkfx; ka dks cnyrh
gA ; gk; ^tgkr* rFk ^ifjorZ flr* vyx&vyx inka dk iz, kx gA vr%
ifroLruek gA

2) **I ng vyðkj & vfhjkt; 'kkkkk.ke-eal ng dk y{k.k g&**

iðrsl; ðekul; tk; rs; ksf l ák; %

dfoi frhk; kfk l ksl lngksfofux | rAA vyðkj-112

mieş o mi eku dk l ák; mRi uu gkrk gş dfo i frhk l sl eRfkr ugha
I ng vyðkj gkrk gð

/kkjek. Muh; e-eal ng dk mnkgj .k nş[k; &

oki h pkLeu-xHjk l ejg; xt {kyukfkfu[krk

uðk?kfi inksrjfyra{; k ·Lok?kuhk p l oA

; = Lukorh.kzent yyfyrk%l Ulgk vRfcEca

n"Vøk l ki Rl; cþ k xxufoojdaptRdr%fi i frLeAA/kjk63

ckoMh ea vi uk vRfcEc nş[kdj l i Ruh gkus dk cþ/4 ea l ng gkus ij
vkdk'k dksfprdkjal shkj nrsgð

2) **I ekl kDr vyðkj & vfhjkt; 'kkkkk.ke-eal ekl kDr dk y{k.k bl**

iðkj fn; k x; k g&

iLrqs iLrql; ð dk; lfyÂfo'kSk.kA

I eŞZ l ekjki %l k l ekl kDr#P; rAA vyðkj- 126

I eku dk; lfyÂ rFkk fo'kSk.kka }kjk tgg; iLrql ij viLrql dk gh
I ekjki gkrk gşogk; I ekl kDr gkrh gð mnkgj .k

xrlxrşkjHk/het l a

in'k; Urksuuqukv; ofÙkeA

'kránkHl l g uk; dkfk

Hðflur eðk fulkraouh'AA fgelpy-12

; gk; eðk vi uh ukf; dk fctfy; kads l kfk ou ea?kæuk iLrql ij viLrql
ds l ekjki l sl ekl kDr vyðkj gð

bl idkj i ks vfhkjt jktbnzfeJ ds'krd&dk0; kaevud vyaokjka ds
iz, kx fn [kk; h nrsga ; svyaokj dk0; eaok>yrk d vkhkl ughanssoju-Lor%
lgt : i l sdk0; eabudh mi LFkki uk dh x; h ga eusLo; afeJ th }kjk fy [ks
dk0; 'kkL=h; xBFk ^vfhkjt; 'kkkLk.ke* ea fn; s x; s vyaokjka ds y{k.k ds
vk/kkj ij gh buds'krddk0; ka l smngj .k i Lr r djusdh dks'k'k dh ga

i ks jk/kkoYyHk f=i k Bh vyaokj dksdk0; dk l kn; b/kd ruo u ekudj
dk0; thou ds: i eaLohdkj djrsga ; Fkk&

vyaokj% dk0; thoue-(vfhkuo-2-1-1) dk0; ea vyaokj dh 0; ki drk
ml h idkj gsftl idkj iV ea l w-kadhA blgkousvyaokjka ds vkH; kUrj o cka
nksHkn fd; sga

vkH; kUrj vyaokjka ea fn; s x; s vyaokj os gftueage j l fo/kku ea
o.ku dj vk; sga buea of.kr iekyokj dk ukakj j l e; dksv vyaokj dk
vnHkr e; fo"kknu vyaokj dk d#.k ea l eko k gk tkrk ga i ks vfhkjt
jktbnzfeJ usijEijkxr dk0; 'kkL=h; vk/kkj ij j l dksLohdkj fd; k gsfdUrq
i ks jk/kkoYyHk f=i k Bh j l dksvkRe rRo ds: i ea u ekudj vyaokjka dksdk0;
dk thfor ekuk gsvk j l] xqk] jhfr] ofuk] /ofu vk j ml ds l eLr i Hknka dks
vyaokj eagh vlrHkr dj fn; k ga

(v) Hk'k&l kBo &

'Hk'kk* 'kCn 'Hk'k* /kkrq l s fu"i lu gsftl dk vFkz gs ok.khA ok.kh dh
l gk; rk l sgh l Ei wkZ ykd0; ogkj pyrka ga ijLij fopkjka ds vknu inku rFk
vlrfuigr Hkoka dks 0; Dr djus dk , d ek= ek/; e Hk'kk ga Hk'kk Hkoka dks
vfhk0; Dr djusdk ek/; e gs; k ; p r dfg; sfd Hk'kk Hkoka dh okfgdk ga vkpk; Z
n.Mh dsvuq kj 'kCnka dh l gk; rk l sgh ykd0; ogkj pyrka ga

bg f'k'Vluq'k'Vkulaf'k'Vkukafi l oFKA

okpleo iz lnsu ykd; k=k iDr rAA dk0; kn'k1@3

bl l d kj eaf'k"Vka('kCn'kkfL=; ka) }kjk vuqkkf l r 'kCnka, oamu l sfHkUu
(vuuqkkf l r) 'kCnka dh l gk; rk l sgh l oFkk ykd 0; ogkj pyr k gA

'kCnka dh ykd 0; ogkj fl f% ea egUkk i fr"Blfi r gA 'kCn : i h T; ksr gh
l Ei wkZ l d kj dksvkyksdr fd; sgq sgA ; Fkk&

bneWlare~dRI uat k; s Hkou=; eA

; fn 'kCnla; aT; ksrjkl d kjau nH; rAAdlO; kn'k 1@4

Li "V gS 'kCn : i h T; ksr ugha gks rks ; g l kjk f=Hkou vKku ds l ?ku
vu/kdkj ea yhu gks tk, A 'kCn ykd 0; ogkj dk dfo ds dko; : i h nizk ea tks
ykd i frfcEcr gsrk gS og vu'oj gA l keU; r% nizk ea ns[kk tkus okyk
i frfcEcr l keus l s gV tkus ij yr gks tkrk gS ij Urq dko; : i h nizk ea
i frfcEcr fo'o ges'kk thfor jgrk gA

dfo ^i ki vi* us^, jkst vku fOvf l Te* ea dgk g&

The sound must seem an echo to the sence.

Hkkoka dks vfHkO; Dr djus ds fy, Hkk"kk vko'; d gSft l i d kj 'kjh ds
fcuk i k. ka dh dkbZ fLFkr ugha gks h ml h i d kj fcuk Hkk"kk ds Hkkoka dh dkbZ fLFkr
ughagks l drhA Hkk"kk Hkkoka dks Lo: i inku djrh gA l eFkZ dfo dk Hkk"kk ij
vf/kdkj gsrk gA , d s dfo; ka dh Hkk"kk Hkkoka dk vuqeu djrh gA ft l dfo dk
Hkk"kk ij ftruk vf/kdkj gsrk gS og mruh gh fu". krrk ds l kFk vi usfopkj ka dks
vfHkO; fDr inku djrk gA l kfgR; ea Hkkoka dh vfHkO; fDr ds < x dks gh 'kSyh
dgrsgA dfo dh Hkk"kk 'kSyh o ml ds i Lrqr dj. k ; k vfHkO; fDr dsvk/kkj ij gh
fo}r-l epk; o tuekul ea dfo dk LFku fu/kkZjr gsrk gA vkt dk i kBd
f'y"V l ekl cgykj n#g Hkk"kk ds LFku ij l gt l jy l qskk Hkk"kk eafy [kh
x; h jpuk l svf/kd i Hkkfor gsrk gA

i ks vfHkjtjktbnzfeJ dr ^vfHkjt l gl de* dsnl 'krd&dko; ka dh
i d x dsvuq kj Hkk"kk&'kSyh dh vyx&vyx gA i Lrqr l dyu dk i Fke 'krd

^i zkk' krde* gA dkyfnykl dh dfr e?knr l sfo" k; oLrqydj dfo ^i=* ds ek/; e l svi usHkkoka dks0; Dr djrk gA dfo eaur &ry} de 'kCnkaeaHkkoka dks vfHk0; Dr djusdh {kerk gA dfo dsHkkoka dk foLrkj rksvullr o vl hfer gs vr%og dgrk g&

fgekora o?jkt o{k%i .HksoRI Ukt yael h pa

L; Ky[kuh ulnu i k j t k r % ' k ; ke oDr qLo# t arnSAA i zkk45

ftu ulnu ou dh i o?jkt fgeky; dso{k ij} l enz ty dh L; kgh vkSj ulnu ou dh y[kuh l sughafy [kk tk l drk ml s, d i = eafy [kuk ^xkxj ea l kxj* Hkjus tS k gA vr%dfo ds 'kCnkae&

I eki uaur enh; ok. h t kulE; gafdad j o k . k fdUrA

?K/sf/keki knf; r q i z Ruk ; S keeH'W eneo nB; eAA i zkk95

bl idkj dfo usxkxj eal kxj Hkjusdk iz Ru fd; k gA dfo dkyfnykl usftl Hkko dks ^eUnkOUrK* tS sNn eai Lr r fd; k gS i k s j k t UnzfeJ th us ml h Hkko dks ^mi t k r * tS sNkS/s l sNn eavfHk0; Dr dj fn; k gA dfo vius vUnj fLFkr xBkhj l sxBkhj Hkkoka dks l eFkZ inkoyh o mfrpr 'kSyh fol; kl }kj k ; Fkk rF; : i ea vfHk0; Dr djus eal eFkZ gA mudh l eFkZ Hk"kk o Hkko i wkZ 0; ^tuk dsfy, dgk tk l drk gsf d&

βInternsity of feeling expressed in a language which accurately depicts that feeling.β

^f}rh; 'krd /kkjkek. Moh; e* eabl dsfoifjr f'y"V l ekl cgyk Hk"kk dk iz kx gA /kkjk uxjh o Hkkt oBko ds l eku ^kkjkek. Moh; e* 'krd dh Hk"kk Hkh oBko i wkZ gA /kkjkek. Moh; e~dk i Fke 'ykd gh dfo usLo; adsdk0; 'kkL=h; xBFk ^vfHk j k t ; 'kkBkk. ke* ea 'ySk ds mnkgj. k ds : i eai Lr r fd; k gA ^kUks ; ks okfj /kkjkA dk vud vfHk ea iz kx i k Bd dks peRdr dj nrk gS mudh nh?kA ekl cgyk Hk"kk dk , d mnkgj. k nf [k; &

'k³ [k] i ek. k³ i fruxj haxwfoUk³ z Urh
ek| Yylo.; i yjeji fri gh³ pl; ya[k³; Urh
Hk³ Dnkj dk. Keufefrfo³; % Hk³ oR; kL i Ruh
; k Hk³ k /k³«; la /kj. ki fryl nkt /kuhi zKueAA/kjk04

mi ; Dr mnkgj.k f'y"V] l ekl ckgyk fdl h i kphu egkdfo dh ; kn
fnykrk gA oLr³ /kkjkuj³ k Hk³st ij fy[kk x; k ; g 'krd dk0; /kkjkuxjh ds
l Ei wkz oBko dks gekjs l keus fpf=r dj nrk gA dfo dk ; g 'krd dk0;
^dkfonkLok | * gSl kekU; i kBd dsfy, bl dh fDy"V] n#g Hk³"kk dks l e>uk
cgr dfBu gSvkj orEku ea, d sck³/d 0; k; ke dsfy, fdl h dsikl l e; ugha
gA fdUrq dfo dk 'kCnKku] vyk³dd vnHk³ i frHk³ vkj fdl h dfo eafey
i kuk vl EHko gA bl eadfo dk vxk/k i kf.MR; o vl k/kj.k i frHk³ dk ef.kdkpu
l a kx gA bl 'krd eadfi usu; svipfyr i k³ ty l l dr 'kCnka dsiz kx fd; s
gA t³ s j kgrk'ok&vXu] 'k³fp"ds k&vfXuvH; kfe«;] , deud³ 'k³; ktkfu&
gfj' pln³ dkfln'khd³ dk³jd] vHk³Yygxk³] 'krânk vkfnA

'fgekpy'krde³ dh Hk³"kk fgekpy dh 'kkkk dh rjg l k³n; Zo i dkge; h
gA mRi kkk o mi ekvka ds iz kx l sdfu usfgekpy dh l t³njr³ dksfp=k³dr dj
fn; k gA

Hk³j rhi fjn³ou'krde³ mTtf; uh'krde³ oS kkyh'krde³ l k³flrd'krde³
xq³] 'krde³ i kd'kk l u'krde~ bu l Hk³ 'krdka dh Hk³"kk l gt] l jy gA
l k/kj.k 0; fDr tksFkk³/h Hk³ l l dr tkurk gSbu 'krd dk0; kadksvkj ke l si <+
o l e> l drk gA

i ks jkt³nz feJ Lo; a l gt l jy dfork ds i {k/kj gA mlugka³
^vfHk³kt; 'kkkkkk.ke³ ea ykdLok | vfdy"V inCU/k dfork dk gh l eFkz
fd; k gA ; Fkk&

ykdlLoknorh uadforkurZh uokA
LoHMoDR; k j l KlulafpÙlekd"; uR; fra
; k oØk fr 'k; kùlùk. kùxqkxqOrSA
ykclaj ´ t; fr i kT; al k dfork erk eeAA
'KjnkI Rdrk oMrk uok flki k; eVjka
vfDy"Vi nclWk <; k ykd l i 'Kple; hAA
ykdlLok|k fi dfork l onueuljeA
xlgrsân; axk<ai lBdkuleùleAAvflhkt-1@43&46

dfo usykdlLok|rk dsfy, vi us'krd&dk0; kaeal gt] l jy] ckskxE;
Hkk"kk dk iz kx fd; k gA tkus igpkus 'kCnka vks] l ekl] vydkj jfgr l gt
'kCnkoyh ea, d mnkgj .k ns[k; &

**u ijh[k u ok 'Kdal k(WRdkjsfi u DoFra
jktuhrSiðsk; døyadfrlj"; rAAHkjrh64**

vf/kdrj 'krddk0; ka ea mudh Hkk"kk l gt&l jy o iðkge; h gA
Hkkj rhi fjnøu'krde-o ikd'kkl u'krde-nksukagh ?kVuk izkku dk0; gA jktho
xk/kh dh eR; qo dkfxÿ; ð l sfoxfyr dfo usrgjUr 'krddk0; kadsfy[k vi uh
onuk dks i kBdkard i gpkuk pkgk gA vr%l gt&l jy Hkk"kk eafyf[kr ; s'krd
dk0; ykdLok/kr dsmnkgj .k gA

foLe; 'krde~ ea Hkh Hkk"kk l gt] l jy gS yfdu dfo dh 'kSyh
vflh/kkRed u gkdj 0; ð; i zkku gA MkwvpZuk tks kh dgrh gSfd& foLe; ygjh*
earF; kadk mYys[k , oal R; dk fu#i .k gA vr%vydkj kadk vf/kd egùo ugha
gA l oE dkdqdk iz kx gA foLe; dsfy, i ð kn xqk dh vko'; drk gkrh gS
bl fy, bl ygjh ea l oE l jy 'kCnka vks] ukxjhofùk dk iz kx feyrk gA
ukxjh ofùk dh fo'kSkrk gSfd ml eacM+mnkùk 'kCnka dsek/; e l sfd l h i {k dks
bl iðkj i Lrqr fd; k tkrk gSfd ml ea, d 0; oLFkk dk cksk gks e; kzk dk
cks gks vks] dtkyrki ðd fopkjka dh i Lrqr Hkh gks tk; A²⁶

; Fkk & **Do xki ual Eifr Hkoulula**
fl=; ksprkulaDo p 'khyj{kk
I ofoi luauol adriSr~
n"Vofr eafole; efr fpÙkeAA foLe; -24

mi ; Þr i | eadfo usorðku l adfr dsâkl] fxjrs thou eW; ka vkš
 fl=; kspr 'khy j {kk ij fpUr k 0; Dr dj rsgg e; kŕnr 'kCnkaeavi usfopkj ka dks
 0; Dr dj fn; k gA

bl izkj dfo usdkfonkLok | kadsfy, ^kkjek.Moh; e* tš k 'krd&dk0;]
 l ân; kLok | kadsfy, izkš'krde} fgeky'krde-o foLe; 'krd tš s0; X; o
 dkdqizkku dk0; rFkk ykdLok | kadsfy, Hkkjrh; ifjnou'krde~ikd'kkl u&
 'krde-tš sokP; izkku dk0; kadh jpuk dj Lo; adksl gh l anllkaeadkfynkl dk
 vuorhZdfo fl ¼ dj rsgA dfo usdkfynkl dh dfork dsfy, dgk gSfd&

I k/kj .k/k; ksolP; ŠyZk.kh; Sp if.MrkuA

0; ³X; l l ân; ku-ftlou-dkfynkl L; thofrAAmTtf; uh73

dkfynkl ds l eku gh i ks vfHkjt jktÙnz feJ dh dfork l k/kj .k cŕ¼
 0; fDr; ka dks okP; }kj k] if.Mrka dks y{k.kk }kj k vkš l ân; dks 0; X; ds }kj k
 thr yrs gA MKW xhrkl kš fl ; k vi usy [k ^vfHkjt MKW jktÙnz feJ dh dk0;
 l k/kuk* eadgrh gSfd MKW feJ dk dk0; l kfgR; l adr txr~dh veW;
 fuf/k gA ; fn mlgavk/kfud txr~dk ^dkfynkl * dgk tk; srksdkbZvfr'; kšDr
 ugha gkschA²⁷

jktÙnz feJ dh dfork ea foLe; 'krde* ea ukxjhofÙk o id knxqk
 fn [kk; h nrk gSogk; ^izkš'krde* ea ošHkz jhfr o ek/kq Zxqk dh cgyrk gA
 l Ei wkz 'krd dk0; eafog dh dkey vuHkfr; ka ij fy [kk x; k gSvr%ml ea
 ošHkz dh dkey dkUr inkoyh dk iz kx gA ošHkz jhfr ds dkj .k l oE l j l
 dkey o.kk&dk iz kx gqk gA d.kZVq'kCn o nh?kz l ekl ka dk vHko gA l oE
 i kl kfAdr k gA

ro i ckk; e; k /k rLein-fofy[; rekufu! if=dş eA
i ckk/uh l a e/kjf; =h fi dho okl fUr dHkof; =hAA i ckk05

fgekpy dh 'kkkkk dso.kU eaHkh oñHkhZ dsI tñj iz kx fn[kk; h nrsgA
; Fkk & **gēkpysfn0; #fpinšks**
cylgdlnkexfri fHkuA
{k.kı o'Wzdjdlo i krk%
{k.kı okl Urfnufu HUrAA fgekpy&11

i ckk'krde~earks oñHkhZ ds cgr l tñj iz kx dfo }kj fd; sx; sgA
fdUrq ^kkjkek. Moh; e* ea/kjkuxjh ds xkş oi wkZ vrhr dk o.kU djrs gq vks
^kL= o 'kkL=fon* Hkkt dk o.kU ea xkş/ta jhfr rFkk vkst xqk dk opLo fn[kk; h
nrk gA dBkj o J qrdVqo.kkş rFkk nh?kZ ekl ka dk iz kx bl 'krd eafn[kk; h nrk
gA ; Fkk& **p`pnakZMd.Mñi z leu#fpdk?Lejal Âjkoñ-**
mnbkj i ekfh i jeFkufuHsukjral oekuA
fu; hññq; /kjadfoHVKjral kfi /kjal l 'os
{eññJheq t jkt ksexf; "kyarSyiac'şeAA/kjk11

mi ; Dr i | earSyi dsI kFk c¼oş okyseq t jktk dk o.kU xkş/ta jhfr
dk mnkj .k gA 'yşkfn vydkj k l eLri nkadh cgyrk rFkk dBkj & dVqo.kkş ds
ek/; e l şkkst jktk dh ohjrk vks i kphu obkoi wkZ bfrgkl dk o.kU fd; k gA

i fl ¼ vFkZ okyh jpuk iz knxqk ; Dr gsrh gA bl xqk ea 'kCnka dh
foeyrk o l çkşkrk l ožká gsrh gA 'kqđ bl/ku eavfxu dsI eku o LoPN ty
dsI eku bl dh l ož= 0; kflr gsrh gA ; Fkk &

fgekpy%i ožjkt jktk
fojkt rs=k[kynorRekA
I Kk cHLoL; rrikonkrk
rnh; ekgRE; jgL; oD=hAAfgekpy-3

bl idkj i ks vfhkjt jktbnz feJ ds 'krd&dlo; ka ea ofnHkh? xks/hj
i koyh] ukxjh vkfn ofUk; ka vks] ek/kq] vks] i] kn vkfn xqkka ds mnkgj .k
ns[kusdksfey tkrsgA vk/kqud l ddr dfo; ka dh Hkkfr vfhkjt jktbnz feJ
dsdko; kaearnHko o ns'kt 'kCnka ds iz, sX ughafeyrsoju-'kq rRI e 'kCnka ds
iz, sX fn[kkbZnrsgA tgl; dghavko'; drk i Mh gSogk; dfo usykdi pfyr 'kCnka
dsfy, rRI e 'kCnka dk fueZk fd; k gA tS ; tw rkjo (ykd ea) dsfy,
; Hek; Hgai gsyh ypkfNi h dsfy, dwdw rj edcjsdsfy, erdxgh ykgk] ds
fy, 'kkykrj] L; kydk/ dsfy, 'kkdY; l K] eYrku dsfy, ewLFkkuh i s kkoj
dsfy, i# "ki gje] frCcr dsfy, f=fo"Vi h f'keyk dsfy, JhekY; e] LdSMY
lokb.V dsfy, /kj ka k% x# xkj [kukFk dsfy, xkj {kukFk} Financial position of
the state dsfy, jkT; l nFkz {ke} njn'kz dsfy, vf/k; U= h e] yeku dsfy,
r# "d] odhy dsfy, okdhy o vfhkHk"kkd] j y dsfy, ok"i; ku] l k] k"V" ds
fy, vkurh's kafI D[k/keZ dsfy, f'k"; ere-vkfn vud rRI e 'kCnka dk fueZk
dj iz, sX fd; k x; k gA

dfo dk Hkk"kk vks] Hkk"kk foKku ij i wkZvf/kdkj gA mUgkausdN LFkkukads
i pfyr ukeadsrks Hkk"kk foKku dh n"V l srRI e 'kCnka ds [kks usds iz, kl fd; s
gA ; Fkk& erd > erd?kj > ed/kj > edcj > edcjk > ykgk] fefr > 'kkykrj
ykl krj > ykgkMj > ykgk] JhekY; e-f'keyk vkfnA dgha i] xo'k bde s nD ds
'kCn gh ; Fkkor-iz, sX fd; sgA tS sefLtnhdR;] tk[kks xjs(; kd w or) vdkneh]
eU=h] jkt/kkuh] e] Lye] bhkRl ; xkyh&xkY; k] njxkg etkj] jSM; k; ngyh]
vkfnA dfo dk Hkk"kk ij i wkZ vf/kdkj gS vr% os l kFk&l kFk 'kCnka dh ofnd
i k] kf.kd o 0; kdjf.kd 0; B; fUk; k; Hkh l UnHkks eacrkrspyrsgA dfo us tks 'kCnka
ds rRI e i; k; ka dks i Lr r fd; k gS ml sn[kdj yxrk gS dfo dh 'kCn l keF; Z
vifjfer gA dqrki eU=k% 'kCn dks Li "V djrsgg dfo dgrsgg d q i ki arki ; Urhfr
dqrki k ea fo'k'skk %ona jtk Hkks ds uke dh l kFk drk crkrsgg dfo us
Li "V fd; k gS fd 'Hk* l svfHki k; 'HkoHkj .ki j% rFkk tkxj .k o tXr eafot; h

gksusdsdkj .k ^t* o.kzdih vFkzÙkk gsrFkk nksukagh o.kzvi u&vi uso.kzdsr'rh;
o.kzgA²⁸ ; g dfo dh i kf.MR; i wkzcf¼ dk gh i fjpk; d gA bl h i zkj foLe; ygjh
ea'fo | ky; * 'kCn dk vFkzoržeku eafo | k dk y; gksuk dfo dh 'kCn ØhMk dk gh
i fjpk; d gA

/kkjkek.Moh; e~ds i Fke 'ykd ea okfj/kkj] ok.fj/kkj okfj/kkj rFkk ok
fj/kkj dk Hkksteškj HkkstHki] Hkkstjo³; rFkk Hkkstnš k ds l kFk l ædk crkdj
dfo usvi usi kf.MR; dk iwzi n'kz fd; k gA dfo }kj fd; sx; s'kCn iz kska
l sdf o dk ofnd] 0; kdjf.kd] i kškf.kd] dk0; 'kkL=h; o n'kz l ædkh Kku Li"V
i æf.kr gsrk gA

'krddk0; ka ea; =&r= egkojk l fDr; kao ykdksDr; kads iz ks fn[kk; h
nrsgA bl l sHk"kk ea xfr'khyrk o i zkg cuk jgrk gSl kFk gh dfo l kekU; l R; ka
dk funžk ykd 0; ogkj dsvk/kkj ij djrsqg viuh ckr dh i æf.kdrk fl ¼
djr k gA izck'krde-eal fDr; kads iz ks nf[k; &

Lor%iek.ku l exykdnsfial q laok fu; rafpukrA (i zckk46

fi z futsu futn/lsyau LoloyEckRi jeflr fdf`prAA izckk 84

mi ; ZhsyajFlpOuseOesk ; krLrnhsl nšAA izckk85

l fDr iz kska ds l kFk&l kFk dgh&dgh dfo usofnd] i kškf.kd ; k i fl ¼
dfo; kadh , d i fDr dks i Lrŋ dj vlxsm l eaviuh ckr dks tkM+fn; k gA ; Fkk&
B/kkjš Ronn'kzUesHkorq l qkdjh nš; nkj n; eDr% ea xÂs ds LFkku ij /kkjs
dk iz ks dfo dh dYi uk gA Hkkj rekrk dh Lo; a dh onuk 0; Dr djrsqg
'i fFkohl Dreafsz oHkfeegh; l h' eavFkzon dseaf'ekrk Hkfe%i e=ks ga i fFk0; k%
dk l dsr gsrks^m/ožkgfoz kb; škk u p df'pPN.kksr eš egkHkkjr ea0; kl dsbu
opuka dks oržeku fLFkfr; ka ea Hkkjr ekrk dseqk l sdgyokuk dfo dh i frHkk
dk gh | krd gA fyPNoh; kadsx.kra= dk mYy[k djrsqg l Kku l w= dseaf dks
fuEu i | eai Lrŋ fd; k g&

I ekulsel= bR; sal ekul I fefr%i q%

I Keul; sonl Drs; Fk I ofu: fi reAA oSkkyh43

foLe; 'krde~eaHkkjfo dh mfdR; ka t\$ & 'kBs' kKB;] I ekpjrs] u pktb
d; kredqVyskuhfr* fgrau i F; aHkorfir fl 1/e-dsvk; kx fn; sx; sgA ^'kSy&'kSys
u efk.kD; a i fl 1/4 I Hkkf"kr dks dfo usbl izdkj viuh dYiuk ds }kjk i Lrqr
fd; k g&

'kSy&'kSef.k%dkal; ku eDrk xt&xtA

or7sfdUrqrk I kxle&xlesxg&xgAAHkjrh43

mi ; Dr I kfgfr; d mfdR; kadsvfrfjDr bu 'krd&dk0; kaeachp&chp ea
i d ao'k ykdkDr; k; o egkoja Hkh vk x; sgA i zkk'krde~ea; {k ; f{k.kh dh
i Mkl uka dh ckrka dks/; ku eaj [kdj dgrk gSfd ^; kS"kfUul xkfg ijksi tki %
vFkkz~fL=; k; LoHkor%i jLi j dkukQw h djusokyh gkrh gA oSkkyh dk o.ku
djrsgq dfo dgrsgafd fdl h l e; ; g ykdkDr i fl 1/4 Fkh fd I Hkh jkLrs
oSkkyh dh vkj I sgh fudyrsgA ; Fkk&

fuf[kyk , o i UfkulsoSKY; kHeqla; ; qA

dnkpfnr ykdkDr%i fFkrk I mugfI AAoSkkyh84

^i kd'kkl u'krde~ eadkfxz; q; dh ckr I udj dfo dks; g ykdkDr
; kn vkrh gSfd& ^tc xhnM+dh ekf vkrh gSrsog 'kgj dh vkj Hkkxrk gA*
; Fkk&

JqB L; kna I o ykdkDrLI eulqjH

eqlz lcpnsfr uxjk fHeqlal nAA i kd'kkl u-01

ykdkDr; ka ds iz kxka ds vykok egkojs ds iz kx Hkh ; =&r= feyrsga
t\$ & vHko ds fy, ; k iwz I ekfir ds fy, ^; kfr joi qi Hkkoe~ egkojs dk
iz kx fd; k x; k gA t\$ svkdk'k eaQwy gkrk gh ughagSvr%i iwz vHko ds vFkz
ea ^[ki qi Hkkoe~ dk iz kx gqk gA ^xixj ea l xj Hjuk* egkojs ds fy,

^?WsfC/leki nf; rqi z Ruk* I cdksgVkus ds vFkZ ea^fueI{k darnHkouaojs; e^
vaks dsgkFk dh ykBh gskuk dsfy, ^us-W/k; f^VdYi LRoa dk iz kx] vxk yxkdj
nj I srek'kk n[kus dsfy, ^vfxual unH; uskj%Lo; fr"Bfr njr* vxBk Nki
fo}ku~dsfy, ^vA^BenferosHdk^ i kydh <kuk rFPNfodk ogfUr] dej
dl uk egkojs dsfy, ; suZ%k n<advV% i hB ea Njk Hkkiduk dsfy, ^i "Bs {kj
fuoš kdku~ vFkok ^i "Bs Nfj d; k ?kr adRok^A ^yo. kSb. HkK; *aued ds I kFk
ued [kkuk vkfn egkojka ds iz kxka I s Hkk"kk ea idkg o xfre; rk I oZ= cuh
gpz gA

oš kdjf.kd iz kxka eadfo fu". kkr gA dfo }kjk I keU; rkj ij iz Dr
u gksosokyh vud /kkrq: i kadk iz kx fd; k gA tS stgkR; kfnx.k dh i` /kkr%
^i kY; ij .k; k% i i frLe meij .ksrpkfnx.k I smHkfr (I Eikn; fr) : ie%vi pfyr
iz kx gA syk; Ur&yuk\$; d-yk/ydkj rFkk DYew Uk&oYx\$; d-yk/ydkj]
dy; rkr&dfy\$f.kp~yk/ydkj ds iz kx rFkk I f`th"qj t&qI % (xq~j [k.kS
I fu)] frll % I %k%ck%vkfn I uuUr iz kx cgr de dfo; ka }kjk iz kx ea
yk; sx; svipfyr iz kx gA

0; kdj.k'kkL= ea iz Dr 'kCn dka dku Dylr] pDyis vkfn 'kCnka r&u-
vkfn i R; ; ka cHkK\$; ; % n/k% vkfn /kkrq/ka rFkk 'kr] 'kkup] ds iz kx cgrk; r
eagA fpo i R; kUr tS si .khdR;] i e-hdj dr\$ r. khkwr] efltnhdR;] ij hdjks"K]
dkUrkjhdq "k\$ i fo=hd#rs vkfn 'kCnka ds iz kx ; = r= fd; sx; sgA dfo dk
i kf.MR; nS[k; sfd i kf.kuh I w=ka dk dk0; eaokD; ka dh rjg iz kx dj dfo us
viuh vi fre i frHkk dk ykjk euok; k gA ; Fkk vkn'kuayki bfr I w= dk iz kx
nf[k; & vfo |eluk fi Hq kA i k'ls i fr{k.ka; Ue; dk fl n"Vka
rsb tklusefuk e"KDe vn'kuayki bfr Lol w=AA izck31

dfo dh dYi uk ea i kf.kuh dk I w= dS sfVd I drk gA tkrslE`tkx: ds
foufrej xrk%dkn; khol luk dsoxZdsvol ku dh rjg Hkktu jkT; esdRI rka

dk vol ku fuf' pr gA ^l k6fLrd'krde~ eanook.kh fojk6/k; ka dksog dnUrkh
l Uulrkavkj f.ktUrksdh tksxfr gkrh g6 ofh n'kk dks i ktr gksusdk 'kki nrk gA

- ; Fkk& **I oki gjkyki kuadnUrkulafg ; k xfr%A**
- I k L; kRi R; ; ghukulansook.kfojk6/kuleAA**
- bPNkek=sol Drkulal Uulrkulafg ; k xfr%A**
- I 6 L; kUugrBNkulanook.kfojk6/kuleAA**
- ij .kek=y{; k.kaf.ktUrkulafg ; k xfr%A**
- I 6 L; kRi s Zk.kulanook.kfojk6/kuleAA I k6fLrd-81&83**

mi ; Dr 'ykdka ea l oki gjkyki okys dnUrkh bPNk ek= okys l Uulr
rFkk ij .kk ek= y{; okysf.ktUrka dsmngj .k nus l sLi "V gkrk gsf d dfo dks
0; kdj .k dk i wkZKku gA l kfgR; o 'kkL= ds l eku 0; kdj .k Hkh mudsefrni Zk
eaml h i zkj i frfcEcr gA

vfhkkt l gl de~ds 'krd&dk0; ka ea ; =&r= Hkk"kk ea ukn l k6n; Zo
i okge; rk Hkh gA

i zkk 'krde~ea ; Fkka i i kr i fg.kkfr i a l fjRdj% i s fl ! fl U/kq k' o6
mngj .k ea i i kr dh l kxj rd i gpusdh /ofu vkHkkfl r gkrh gA bl h i zkj
^ol Ur% i fg.kkfr i =a fi dh: r% dkfefu! dkei k' o6 rFkk ^jfo% i 6k; rs Loi =a
e; RogLrStyt krik' o6ukn l k6n; Zo i okge; rk ds l qnj mngj .k gA xhrok |
dh /ofu l qrs; {k dk , d vkj mngj .k nf[k; &

Qyku [knlfe ounk.k.kaficfe uhjxfj fu>]k.k.eA
'k; sf/ki k'k.k'kyaj tU; lauk.k6e r6s l=defurdLFkeAA i zkk34

mi ; Dr i | ea^dj* dh i qjkofuk , d i zkj dh xfr o ukn dk vkHkk
djkrh gA bl h i zkj 'LQjflri =kf.k i frnplrane%l eklukfr i unieRoe~ i <dj
yxrk gStS so{kai j dki ykadk LQj .k gksjgk gA vr%ukn l k6n; Zo i okge; rk
ds l qnj mngj .k gA ukjk; .kh unh dk o.ku nf[k; &

fjÂneþ; a0; xajfprk orž. MyeA

i ruk&FkueçkjaokroxigLI jeAA oŠkyh26

mi ; Ðr i | ea ukjk; .kh unh dsi ðkg o ygjksdk o.ku gA foLe; ygjh
earks^nkylf; rksjkt ðnksygjhp; aforu r s0; kyksyfl U/kqi Hk% I kxj dh rjg dfo
jkt ðnz ygj; ka dk forj .k djrs i rhr gks s gA Hkk^kk dk , d k i ðkg o rjyrk
vU; = ngy ðk gA ^foLe; ygjh^ dsgj i | dsvr ea^h "Vøfr eaf0"e; efr fpÙke^
i ðr i q% i q% foLe; ds Hkko dks i k^kr djrh gA

I kòflrd'krde-ea dk , d 'ykð nf[k; &

xÂk; eq; kèz; sjkt rsi juÙkela

projsprojs'kHq Z= xk kxgsgxgAA I kòflrd- 91

mi ; Ðr i | ea projsprojs} xg& xgsf}R; ds iz kx I sHkk^kk ea xfr o
i ðkg fn[kk; h nrk gA I kòflrd'krde-dsdfo usl ðdr nkfg.kh dks'kki fn; k
gSrc mudh 'kki dh jkðrk dk ox 'kðkæaLi "V fn[kk; h nrk gA ^tk; rs; k uq
nqÿr^ rFkk 'ykð I ð; k 86 I syðj 94 rd gj 'ykð ea^l ðdr nkfg.kka
xge^ dk iz kx gqk gA bu i qjkoÙk; ka I sHkk^kk ea xfr i ðkg y; cuh gpz gA

fu"d^kz-%dg I drsgâfd i ts vfhkjt jkt ðnzfeJ dr ^vfhkjt I gl ðe^
ea I ðfyr 'krddk0; I kfgR; 'kkL= ds i eç[k fclnq/ka j l] jhfr] xqkk y ðkj]
Nnošp«; o Hkk^kk I kSBo dh nf^V I siwkz I e¼ gA ; s I Hkh 'krd okMe; dk
foxg : i , oai Rr{kj i hfr : ih j l k; u dk I eqp; gA izckk'krde-ea dfo
Lo: adgrsg&

bnEi qokP e; foxgkseai R; {kj i hfr j l k; uk< ; AA izckk90

/kkjek.Moh; e- ea dfo dk iwz i kf.MR; Lo: i utj vkrk gS rks
izckk'krde- ds ; {k o.ku ea vks fgekpy o.ku ea os dkfy nkl ds I ed{k
fn[kk; h nrsgA muds'krddk0; ka ea xkS/h] i k ^pkyh] oñHkz I eku : i I sof.kz

gSrksHkkjrh; ifjnou'krde-o ikd'kkl u 'krde-eal gt l jy <x l sys[kd
 usvi usHkkokædks0; Dr fd; k g& bl l ædyu dsvf/kdrj 'krddk0; kæevuðVq ~
 Nan dk iz kx dfo dh vuðBq ~fiz rk dh vkj l ædr djrk gSrks^kjkkek. Moh; e*
 ea'l x/kjk* t\$ sNan eaHkh dfo dh fu". kkrnk nf"Vxkpj gsrh g& fgeky'krde-
 eami tkfr Nan eadfo usi æfr dh l Ei wkz l ðnjrk o je.kh; rk dksckæk fn; k g&
 ^kjkkek. Moh; e* eavæ ea**dk0; a; Fk: fpafy [Hfe uohuoðk i R; k; dal æul la**
Loxriæk.ke~ fy[kdj l ân; kæ ds Loxriæk.k uohuoðk fy[krk g\$ rks
 fgeky'krde-: ih dfork l øzk dks fo}kukæ ds efr'kk.k ij ijh{kk ds fy,
 iLræ djrk g&

vkell=; sglr rFki foKlu~
ØHkj l ku-nø/kjfnn{kuA
ijf{kraræfr 'kk.ki "Bs
; Fkææsdforkl ø.kæAA fgeky-104

dfo dkfynkl ds l eku vius iz kx foKku dks tc rd l Qy ugha
 ekurk tc rd og fo}kukæds}kjk l Qy u ekuk tk; æ dk0; dk vkLokn rks
 jfl d gh tku l drsgsvk\$ tc l ân; kæ ds }kjk dk0; ijh{kk eadfo mUkh. lz gks
 tkrk g& rksog vius dks/kd; egl l djrk g& xqj 'krde-eadfo eaLohdkj
 fd; k g\$fd&

rnfLr HkjHk; æsdfoRoL; k; fufhrea
jfl dkjko tkufur ; rLI kjLorJeeAA xqj-102

Li"V g\$ l ân; l ekt ea [; kfr gh dfo dk e[; y{; gsrk g& iks
 vfHkjt jktðnz feJ l Ei wkz l ædr txr-ea vius vi fre jpuk dksky ds
 dkj.k ifl ¼ g& Hkkjrh; ugha oju~ik'pkR; fo}ku~Jh'kki æ ea Hkh vfHkjt th
 dh tedj rkjhQ dh g& mudsdk0; kæædk0; dsHkkjrh; ekud vk\$ ik'pkR;
 dk0; 'kkfL=; kædsekud vFkok vk/kfud dk0; 'kkL=h; fu; eka ij mudk dk0;

[kjk mrjrk gA mudk dk0;] j l] vydkj Nn] /ofu] feFkd] foHko] i rhr 0; X;
I Hkh nF"V; ka l sJŠB gA fuf' pr : i sk mudk dk0; mudh vykšddh i frHkk dk
i frQyu gA ^vfHkjtI gl de* dks i <ej dfo dh dk0; nF"V] mudh vykšddh
i frHkk] i kf.MR; i wkZ i Kk vkš mudsI kjLor Je ds i fr eāJ½ I sur gA

feFkd&fcEc&i rhd ; kt uk &

dfo vi uh Hkk"kk o Hkkoka dks i Hkkoh cukusdsfy, feFkdkafcEcka o i rhdka
dk iz kx djrk gA feFkd&fcEc&i rhd Hkk"kk dks , d 0; ki d vk; ke nōj
jgL; kRedrk] yk{kf.kdrk o foy{k.krk i nku djrsgA orēku I ādr I kfgR;
ea feFkdka fcEcka o i rhdka dk fo'kšk LFkku gA vfHkjt jktūnz feJ
^vfHkjtI gl de* eavud LFkkuka ij dfo usfcEcka i rhdka o feFkdka ds iz kx
fd; sgA 'krd&dk0; ka ea tc dfo ek= 100 i | ka ea dfo dks vi uh ckr dguh
gkrh gSrc vi uh Hkk"kk dks i Hkko'kkyuh cukusdsfy, feFkdkafcEcka o i rhdka
ds iz kx dh mi nš rk vkš Hkh c<+tkrh gA

① feFkd iz kx &

MMMot ; ūnzLukrd dsvud kj i jkdFkk] i jk.kdFkk ; k nōdFkk ; k nōdFkk
dkjh dYi uk ij vk/kfjr u gkdj ykdkuHkfr I sl ā'y"V , d h dFkk gkrh gStks
vykšddrk dk Hkh I ādr nrh gA i jkdFkk ftI svaxsth ea ^ekbFkkykst h* dgk
tkrk gš vykšddrk I svki wkZgkusdsdkj .k rdkZJr ughagkrhA , d h dFkkvadh
I F"V ds i hNsdN vkfne fo'okl gkrsgStksdkykarj eavalkfo'okl dk : i /kjk.k
dj yrs gA mu fo'okl ka dh 0; k[; k n#g gks tkrh gSvkš os , d /kdkyds ea
vkPNUu gls tkrs gA , d h dFkkvkarFkk fo'okl ka dks feFkd 'kCn I s0; oār fd; k
tkusy xk gA

vkpk; Zg tkjh i ā kn f}onh dsvud kj BfeFkd rUo oLr% Hkk"kk dk i j d
gA I kjh Hkk"kk oLr%bl h dscy ij [kMh gA feFkd dfo dsvUrj tkr dks
vfHko; Dr djus dk , d ek= I k/ku gA Hkk"kk Hkkoka dks vfHko; Dr djus dk

I k/ku gSfdUrqmI dh 'kfDr I hfer gkrh gA vr%i frHkk I Ei Uu dfo feFkdka dk
iz kx djdsdfo foy{k.k n' ; kafp=kao fopkjka dk eirZ: i i nku djrsgA Hkk"kk
'kCnkfJr gkrh gSvkj 'kCn veirZgkrsgA tc 'kCn dksfdI h i jkd Fkk ; k feFd
I stkM+fn; k tkrk gSrc oseirZfp=kadk fuekZk djuseal eFkZgks tkrsgA MKW
vfHjkt jktbnzfeJ dk Hkk"kk ij rksi wkZvf/kdkj gSijUrqHkkjrh; ijEijk dk
xk; d dfo gkusdsdkj.k og tkurk gSfd Hkkjrh; ijkdFkk 'kkL= dsfeFkdka dks
iz kx dj dS sviuh ckr dks iZnr fd; k tk; A muds'krddkO; ka ea vudka
feFd iz Dr gg sg&

fgekpy'krde-eat k[kksi oZUlakarFk ml Hkfe dh ifo=rk crkus
dsfy, dfo usfgekpy eai pfyr bl feFd dk iz kx fd; k gSfd I 'thouh
ykrsl e; bl tk[kksi oZ ij guku usfojke fd; k Fkk&

iHk' tfunZkxfj n/ku&

LI 'thouk/; frHkjHueA

tk[kxjko= n/ksfojlea

{k.laonUrfr tuk%i foKkAA fgekpy-18

fgeky; I sVMseMseksel sfudyrh dh nyuk ds iZ ax eadfo usf'ko
dstVktW I sfudyrh xak ds i kJf.kd vk[; ku dk o.ku fd; k gStksxak o.ku
eadfo dh dYi uk ds }kjk xak dk vykSdd fp= ikBd ds i e{k iZnr dj
nrk gA

I orySZejektex&

LI oS'VrLL; fuhrokj/kj'A

foHfr 'kSfUJrukxHk%

'kyho xAkfoyl IdinAA fgekpy-20

fdlulj uked LFkku dh ifr"Bk o ifo=rk dks crkus dsfy, dfo us nk'kjkt ds; KLFky dk {ks= crk; k gStksLFkku dh i kphurk o , frngkfl dk dks 0; Dr djrk gA **fl jHk** uked LFkku Hkh rhFKLFky ds: i eaifl ¼gSD; kfd ogk; vi usfir k dsfunðk l s i j'kj ke usek; jskpk dk o/k dj fn; k gA ogk; jskpk uked rhFKZvofLFkr gA fgekpy eafLFkr nfo; ka dsfl ¼ hBka dk o.ku gA n{k ds; K eaer; q' t; dh i Ruh l rh dk dm tkuk i kphudky dsHkjr h; l keftd ifjiç; kadksn'kkzrk gA ifr dks l Eeku l svkel=.k u nsu s i j l fr dk ; K ea dmuk Hkjr h; l ekt ea i Ruh dk vi us i fr ds LokfHkeku dksydj vkgr gskuk u; h ckr ughagA , l svudkafekd o vk[; ku fgekpy 'krde* eaHkjs i <sgA dfo Lo; afgekpy eajgrsgA vr%ogk; dsykd ea i pfyr ekd; rkvka o feFkda l svPNh rjg i fjpr gA 'Hkjr h; i fjnu'krde* esdfo usnqt Zka l s i r k f M r Hkjr Hkrie dk o.ku bl i zkj fd; k g&

u osisi rFk rlrk jlo.ksu u /M'zka

u da si rFk fDy"Vk ; Fk l Ei fr nqt ZsAHkjr h 22AA

i ærk ds fpUk ea mnetq gks tkrk gS---os dk0; &fcEc dks 'kCnkFKZ ds ek/; e l sdYi uk }kj k fufeñ , d , l h ekul Nfo ekursgA ft l dseny eaHkko dh i j .kk jgrh gA

i k'pkr; fo}ku-**l hMs yfol** vkj **vkbz** , - **fjpmz** us dgk gSfd fcEc dby 'kCn fp= ughagA og , d fopkj] ekuf l d ?kVuk] n' ; ; k vn' ; dN Hkh gks l drk gSi jUrqml ea^, sUnz l ðnu* dk gskuk vfuok; ZgA bl rjg dgk tk l drk gSfd , sUnz l ðnu fcEc dk eq; /keZgA l l i r ok³e; eal k/kE; ðnyd vyo k j k a vkj fcEc i frfcEc Hkko i j vk/kkfj r vyo k j a ds i z , kx feyrsgAfdUrq orðku ea i pfyr fcEc vyo k j dh vi {kk 0; ki d gA jgl fcgkj h f}onh ds vuq kj& fcEc dk y{k.k djrsgq dk0; ds l fV {k.k eavudkfr; kao dYi ukvka dks0; Dr djusdsfy, fcEc vko' ; d gA fcEc dsek/; e l shkko i R; {k dh rjg

i rhr gkrsgA ; Fkk&

Hkodlnz, I bdkjKkK HkokoS'VrkLrFKA

iR; {kfo n' ; Ur} dK; fcEc%I dF; rAAAdK; rfoHkKd K i-&43

ml ea dK; xr ^vFkz o : i* dk , d k feJ.k gkrk gSfd og , d I kFk
i Hkkrk dh I onuk o ckskofK dks tkxr djrk gA I onuk dh dqky vfHk; fDr
dk vk/kkj fcEc gh gA MKW jktlnzfeJ usHkko o fopkj xr vfHk; fDr dsfy,
vudka fcEcka dk I gkj fy; k gA

i zksk'krde~ea i = ea vi us Hkoka dks vfHk; Dr djus dsfy, dfo us
i dfK dsvud mi knkukadk I gkj fy; k gA mngj .k dsfy, &

; Fk dfo^ iK; rsLoi =ae; vlgLrStytkrik'oA

e; k fi ehuk{k ppfc"K esrFk fi rk plneK; HkAA

i zksk-9

i ; kjk Hk³xjHkAo.kz?Kk ?lukulat ynxeKFA

e; k f{ly}; kO; rsLe fduksroB dkfyEu nx ^tukuleA

i zksk-25

fgekpy'krde~eafgekpy dh 'kKkk dks vud fcEcka I s0; Dr fd; k gA
; Fkk& **xrkrjHkVHkt I a----**

in'k; UrksuuquK; ofUkeA

'krankHLI g ulf; dKk&

Hefur e?k fulkraouHQA fgekpy-12

bl idkj i ks jktlnzfeJ dh dfork eafcEc iz ksx I smudh dfork ea
I onuk] ewrk] i k.koUk vkj Hkoka dh xgure~vfHk; fDr gg h gA i zksk'krde~
eafogj dh xgu vutK; ka dks vfHk; Dr djusea; fn fcEcka dk iz ksx ughagkrk
Fkj vutK; ka dks ewrk i nku djuk dfBu FkA bl h idkj ^fgekpy'krde~ ea

fgeky; dsvykidd vnHkr I k0n; Zdks0; Dr djuk I keku; dfo dscl dh ckr
ughagA I kn' ; k mi ekuka : i dka0 fcEckads }kj k fgeky; dk I k{kk~fp= dfo
usi Lrqr fd; k gA fcEckadsek/; e I sogk; dk I Ei wkzi kdfnd I k0n; Zi k Bd dh
vkj[kka ds vkxsmi fLFkr gks tkrk gA

(ii) irhd&iz kx &

feFkdka0 fcEckads I eku irhd Hkh Hkk"kk dks vFkbUkk inku djrs gA
dfork dks I h/ks I kns' k0nka }kj k 0; Dr ughafd; k tk I drk ml dsfy, irhdka dk
I gkj k ysuk i Mfk gA irhd eavFkZ I Ei k.k dh vl he 'kfDr gsrh gSD; kAd og
ek= fuf' pr vFkksdksgh ughansrk] oju-, d shkh vud vFkksdksmtkxj djrk gS
ftlugaog I e; & I e; ij vi useal ekfgr djrk jgrk gA bl fy, cyblej us
irhd dks vFkZ q' t dgk gA fcEc t gk; oLrq dks i wkz-%ewZ i rk inku djrs gA; k
ml dk I k{kk~I 0nukRed fp= mi fLFkr dj nrsg0ogk; irhd ek= I dr djrk
gA jgl fcgkj h f}onh ds vuq kj ^i rhdfo/kkuA dk y{k.k bl i d kj g&

I EcUWRI kgp; k;k i krrks; k I ekurkA

irh; rsok i R; sr fhku; ksgZi nkFkZ kA

0; eDR; i Lrqa; = i nkFkZ i Lrqs; nA

p I Ar%i rhd% d10; xkksAA d10; rfoehel ki-&44

vFkz~I adk I sl kgp; ZI svFkok tks i wkz-% I ekurk fhku i nkFkksa i rhr
gkrh gA tc i Lrqr i nkFkZ vi Lrqr dks0; Dr djrk gsrks i Lrqr I Ar dko; dk
irhd gsrk gA

jktho xk/kh dh eR; qvks or0ku Hkkjr dh D; k Hkfo"; ea D; k fLFkr
gkrhA dfo us; g I drrk nh g&

Hkx; kn; fnukj EHsgUr ckyfoHkdj%A

I xLr% i fgd0 s i fdalfo"; fr I keireAA Hkjr h98

ˆo\$kyh'krde* eaorëku ykdra= dh fLFkfr nf[k; &

ykdra! foo/Lo 'kdrU=dl tZlA

RoUefgEuS dlnEcku | 'kl fr dK'kdKAA o\$kyh-100

ˆfoLe; 'krde* ea dkdq o Hkixek ds ek/; e l s orëku dh l Ei wkZ
foMEcukRed fLFkfr; ka dks i dV fd; k gA ; Fkk&

{KfKed.Bksfez rsfo i Uuks

e/khoj%i ^ tjc%dhj%A

nkKka[kjk%l knjekLonUrs

n"Vøfr esfoLe; fr fpulleAA foLe; -01

bl idkj viR; {k : i dfo usorëku Hkkjr dh fLFkfr; ka dh vkj l dfr
fd; k gSvkj Hkh&

e#Ukj Åk; r ykyoki R&

ty\$Hkdk tU; für ulneA

eKaktUrsp fi dK%i ; kns

n"Vøfr esfoLe; esr fpulleAA foLe; -4

fu"d"kr-%dfo us Hkkjr dh orëku n'kk dk irhdka dsek/; e l so.kZ
fd; k gA vc nknj oDrk Hk; sgedks i Nr dks\ ds Hkko dks dfo us mi ; Dr
'ykd ea 0; Dr dj fn; k gA MKW feJ us 'krd dK0; ka ea vudkud LFkkuka ij
irhdka dsek/; e l sviuh l qeHkkouk vka dks vFkòÜkk inku dh gA

gkL; 0; X;

vktdy l ddr ok³e; eagkL; 0; X; i qkZjpuk; agksjgh gA vkt l ekt
ea 0; klr fonirkvk foMEcukvka vkj HkZV ra= ij tks igkj djrk gSml dsfy,
gkL; 0; X; dk iz kx fd; k tkrk gA vxsth eami gkl o 0; X; dsfy, ^Satire*
'kCn dk iz kx gvk gA ck; ju ds 'kCnkae& ^Fools are my theme satire be my

song.* Li "V gSgkL; o eukfoukn ds}kjk dfo l ekt dshkzV ra= ij igkj djrk
gA fcuk 0; X; dsgkL; fonlkd dk vuxy vngkl ek= jg tkrk gA

MWjk/koYyHk f=i kBh us0; X; kydkj dh ifjHk"kk bl izdkj nh g&

fo: i hdj .la0; 3X; eA foMEcuk oAAA vfhuo 2@5@6

0; X; dk vFkZ gSfodykarkA vkf/kHkkrd] vkf/knsod vkj vk/; kfred
ykdkaeatksodY; fu: fir gkrk gS og l c bl ds}kjk fu: fir gkrk gA bl h
0; X; kydkj dk nll jk uke foMEcuk gA

MWjgl fcgkjh f}onh & usgkL; &0; X; dh ifjHk"kk bl izdkj nh g&

usagkL; jI %i nkU 0; 3X; a0; ^tukJreA

gkL; apk| fouknkFk0; 3X; afodfrl pdeA

,rnFkzi; q; Ursl oW%KnL; 'Dr; %

ik; 'ksfHk; S'n-x/lai | ap fy[; rA

LokFkZka/lrZs'.Na/Wfzdk.Nap oUk; %

gkL; 0; 3E; fo/kusfleu-o. ; Drsij .kfredkAA

vk/kfud lldr l kfgR; ea vkt nsk ea 0; klr l eL; kvkH HkzVra=]
eW; &ekU; rkvkH Vw/rsfc[kjrs l calka dksdfo gkL; &0; X; dsek/; e l sdjrk gA
iks jktbnzfeJ dsvuska, dkaoh o dFkk; a l ekt ds; FkkFkZ dks0; Dr djrh gS
rFkk l ekt dh foMEcukvka ij igkj djrh gA ^vfHkktl gl de* ds
'foLe; 'krde* jkthoifjnou'krde~dbZLFkykai j oSkkyh'krde~ea, d sorZku
HkzV jktulfr o l ekt dh foMEcukvka dsvuska fp= gA ^oSkkyh'krde8 ea
orZku ykdra= ij dfo dk 0; X; igkj nf[k; &

c.Mk Hk.Mk foVK'pV%[kyk'pkfi fuj{kjK%

;s Ro; k drk Hkik ykdra=AA uelsLrqrAA oSkkyh 99

I Ei wZfoLe; 'krd rksoržeku I ekt] jktuhfr] vkt dsnkš eal ldf
dsvoeŸ; u rFkk ākl ij dfo usdjkk 0; x; fd; k gA

**tkrau fdal Eifr ykdrae~
jKvšLenh; sdy 'kdrU=eA
; fleu-I eġtEkr , o nŸka
n"Vøfr esfoLe; efr fpŸkeAA foLe; -29**

bl izkj oržeku ykdrU= dksnš[kdj dfo foMfEcr gA 'Hkkj rhi fjnoU&
'krde* eaHkh ykdrae dk fp= nŸ[k; &

**ykdrU=fenauwa'kdrU=ai rh; rA
vf/kdkjr"kk nE; k ; si I "Vk tu&tuAAHkj rh 55AA**

bl izkj dfo }kjk oržeku I ekt vks jktuhfr ea0; klr foMEcukvka
ij tedj igkj fd; k x; k gA dfo }kjk ; FkkFkZdk bruk dVqfp=.k i kBd dks
I kpusij foo'k dj nrk gA vr%dfo 0; x; igkj }kjk I ekt dks I UekxZ ij
iŸjr djuk pkgrk gA ; fn thou dsdVq; FkkFkZdksdfo i kBd rd ugha i gpk
I drk rksml dsdk0; dk ys[ku dk dkbZ iz kstu ughagA bl Hko dks0; x; ys[kd
g"khøek/ko usbl izkj 0; Dr fd; k g&

**fdadosLrL; dŸ; si fdadVŸksk ok fL=; %
Li'kr uš eeŸqoFK i fr fuoržAA**

rFkLr] dfol eok; % i -&20

i ks vfhkkt jktbnz feJ 0; x; }kjk i kBd rd viuh ckr igpkus ea
i wkr-% I eFkZ gA mudh jpukvka ea ijEi jkvka dk ftruk vuđ j.k gš mruk
oržeku ; FkkFkZdk Hkh fp=.k gA mudh jpuk; a i kBd dsefLr"d ea i kphu xkš o
o oržeku I sl ldf dsvoeŸ; u dsfp= mi fLFkr dj gypy epk nrh gSvks
Hkkjr dksHkžV rU= I sfudkyusdsfy, I u¼ dj nrh gA

I UnHzi ph &

- 1- vfHkjt MKW jktBnz feJ dh dk0; I k/kukj i`-&109
- 2- vfHkjt jktBnz feJ dk vlnkt&, &ç k dN vkj] i`-&133
- 3- nd&8] i`-&95
- 4- ^vfHkjtI gl de* HkWedk I s
- 5- vfHkjt; 'kkkkkk.ke} i`-&49&50
- 6- vfHkjt; 'kkkkkk.ke} i`-&54
- 7- ogh] i`-&58
- 8- ogh] i`-&151
- 9- ogh] i`-&190
- 10- f=oskh dfo vfHkjt MKW jktBnz feJ] i`-&66
- 11- ogh] i`-&84
- 12- I kfgR; nizk
- 13- ukV; 'kkL=] 6@64
- 14- I kfgR; nizk] 242]243]244
- 15- vk/kfud I ðr dk0; 'kkL= I eh{k.ke} u0; dk0; rRoehed k] MKW jgl fcgkj h f}onh] i`-&44
- 16- vfHkuodk0; kydkj I #e} i`-&31
- 17- ukV; 'kkL= 18-46
- 18- vfHkjt'kkkkkk.ke~ 92] i`-&299
- 19- ogh] vFkkMydkj i dj.k 91] i`-&100
- 20- dk0; a pflu j yÁkj jI ek=sk thofrA
I kyÁkjefi ik; ks uhjI a fez rs [kyAA92
vydkj i dj.k] vfHkjt; 'kkkkkk.ke} i`-&100

- 21- vfhkuo dk0; kydkjl #e} i`&140
- 22- vfhkjt; 'kkkkk.ke} vydkj idj.k&100] i`&103
- 23- dk0; idk'k
- 24- vfhkjt; 'kkkkk.ke} i`&134
- 25- f=oskh dfo vfhkjt jktlnz feJ 0; fDrRo ,oa dfrRo] i`&214
- 26- ogh] i`&213&214
- 27- ogh] i`&111
- 28- /kkjkek.Moh; e} 100

"k" B v/; k;
volp̄hu I ḥdr I kfgR; 'krd y[ku ijEijk
ea^vflkjkt I gl ze* ds'krd dk0; kadk
eV; kadu

i ks vflkjkt jktḥnzfeJ dh volp̄hu I ḥdr ok³e; ea iwz vflkjkt rk
gA I ḥdr ok³e; eavudkafo/kkvka ij vf/kdkj j[kusokysvks̄ foi y I kfgR;
I tzk djusokysfeJ th vk/kfud I ḥdr txx-ds'jktḥnz gh gA ; g vdsys, s s
dfo gsf̄tlgkaus I ḥdr ea44 'krd&dk0; fy[kdj dk0; txx-eavi uh vyx
gh mi fLFkr ntZdjok; h gA i ks vflkjkt jktḥnzfeJ usbl I nh ds, s svdsys
, s sl kfgR; dkj gsf̄tlgkausgj fo/kk ij vi uh ys[kuh pyk; h gA I kfgR; dh fof/krk
, oafoi yrk ns[kdj vk' p; Zgkrk gsf̄d D; k dkbzeut; bruk foi y I kfgR; fy[k
I drk gA I pep ek; 'kkjnk dk vnHkr ojnku gsf̄d dka mlgkaus I okZ/kd
'krd&dk0; yxHkx 44 'krd dk0; fy[ks gsf̄tudk I f{kr ifjp; f}rh;
v/; k; eafn; k x; k gSi ks feJ u; h iz, ks/kfezk dsdfo gSmulgkaus ijEijk I sjl
ydj oržeku dks I e¼ cuk; k gsf̄t I l sHkjr dk Hkfo"; ij.kk ys I dA

ḅmudh uohure-jkf"V^a, o vUrjkf"V^a, xfrfof/k; kadsifr tkx#drk gS
tksdfor ea<ydj efrerh cu tkrh gA ; gh dkj.k gsf̄d xqtjkr dsJ^B dfo
, oal eh(kd MKWg"khḅ ek/ko th I ḥdr dfor dsoržeku ; q̄ dks^vflkjkt; q̄*
uke nrs̄gA¹

i ks vflkjkt jktḥnzfeJ 'krd&dk0; dksegkd0; dk chtHkr ekursgA
egkd0; eadFkk oLrqdk I kaks̄i kx o.kz I Hko gkrk gS ml h i zdkj 'krd dk0;
eadfo vi uh ekuksvflkyf"kr dFkk oLrqdksvi uh : fp dsvuq̄ kj foLr̄r djus
eaLorU= gA ijUrq'krd dk0; eaegkd0; eaof.kr ?kVukvkdck ckgY; o fo"k;

ofo/; ugha gkrkA bl fy, 'krd&dk0; I onuk izkku fdl h , d fo"K; o , d
?kVuk izkku gkrk gA fo'kky dyoj egkd0; dh vi \$kk y?kqdyoj 'krd&dk0;
dk v/; ; u vf/kd l plj o l | i fjfuofUknk; h gkrk gA²

oLr% 'krd&dk0; [k.Mdk0; dk gh ukeUvj izhr gkrk gA MKWjgl
fcgkj h f}onh dsvuq kj &

**'kri | %dradl0; a'krdadF; rscA
, dflEu-fo"K; sik; %dl0; ern-fojP; rAA^B**

I lSI d[; k okyk fdl h , d fo"K; ij jpk x; k dk0; 'krd&dk0; dgykrk
gA vkdkj dh y?kqk dsdkj .k 'krd dk0; I an; kadk fiz gA i ks feJ dk 'krd
ys[ku dk vi uk , d fjdkMZgA mlgkous44 'krd dk0; fy[ksftueal s26 'krd&
dk0; izkf'kr gkspqsgA dN 'krd &dk0; I e; &I e; ij if=dkvkaeaNirs
jgsgA mu dh l ph fuEu g&

- 1 - foeku; k=k'krde- vokphul l dre} ubz fnYyh
- 2 - nook.khgplkj 'krde- vokphul l dre} ubz fnYyh
- 3 - ; o l kfgR; 'krde- vokphul l dre} ubz fnYyh
- 4 - ckyh i R; fhkKku'krde- vokphul l dre} ubz fnYyh

(vokphu l dre-(l l dr =s) fnYyh ea0e'k% tgykbz87] tgykbz88]
vDVWj 88 rFkk vi sy 89 vad ea izkf'kr)

- 5 - /kkjek.Moh; e-([k.Mdk0;) nookz Jko.kh 22oka vad vxLr 1991 bz
- 6 - fgekpy'krde-([k.Mdk0;) fn0; T; ksr] ekpl92 vad] f'keyk
- 7 - nook.khgpe'ekj 'krde- (dk0; e-) 432&439 uoi dkre- (17-8-92)
- 8 - I l dr'krde-(dk0;) fn0; T; ksr] vad 37@1 f'keyk@vDVW92 bz

9. I ldr'krde- ([k.Mdk0; e) I ldr Jh 7 vksj 22 uoEcj 78822
fnl Ecj
10. I ldr'krde-(dk0; e) volphul ldre} vDVcj 92 bz fnYyh
11. I ldr'krde-(dk0; e) fo'oHk"kk] "k"Bo"kl rrrh; @prfkZ vad (x.kra-
fnol kad) okjk.kl hA
12. fgekpy'krde-(dk0;) I ldr i frHkk 1992 bz@19@9 vad fnYyh
13. oSkkyh'krde} volphu I ldre} vDVcj 93 vad
14. foLe; ygjh (i-&13) 'ykd 1&16 rd [k´tkjkkh] i-&17 (iokzk)
fo'oHk"kk] nhi koyh vad I a 2050 okjk.kl h
15. oSkkyh'krde] I w kh;] i-&11&14 vDVcj 1993 bz
16. I kofLrd'krde-(dk0;) volphu I ldre} 15 vDVcj 1994 bz fnYyh
17. foLe; ygjh (36 I s54 rd) fo'oHk"kk] vxLr 94 bz vad] okjk.kl h
18. /kkjek.Moh; e~(dk0;) I ldr i frHkk] I kfgR; vdkneh] ubZfnYyh
Vol. XXI(1)
19. /kkjek.Moh; e~(dk0; e) I ldr i frHkk] ØUešk 21] 1995 ubZfnYyh
20. foLe; ygjh] NanLorh 1998 bz esyplks(dukV/d)
21. ikd'kkl u'krde-('krd) volphul ldre} tykbZ 99] ubZfnYyh
22. exellnbnkU; kSDr'krde} I Eiknd dhrE; h] i kyMh] vgenkckn] xqtjkr
(2008)

i =& if=dkvkaea'krddk0; kadh i zkf'kr mDr I uph ; g fl ¼ dj rh gSfd
'krddk0; I ân; kadh fiz; fo/kk gSvksj i kphu dky I sgh egkdk0; kao 'krd&dk0; ka
dh ryukRed nř"V I snškk tk; srks'krddk0; kadh jI e; rk I ân; kadksvf/kd

i Hkkfor djrh jgh gA Hkržfj ds 'krd&dk0;] ve: d 'krd] p.Mh'krd] nōh'krd vkfn 'krd&dk0; jI Krk dh nīV I si fl ¼jgsgA vkulno/kū usbl rF; dks/ol; kykd ea i Lr r fd; k g& eDrsqizU/K'loo jI cU/kfefuoš'ku% do; ksn' ; UrA ; Fk áe: dL; doeDrdk Ūk kj j I L; fibu%i cU/k; ekuk%i fl ¼ , oA⁴ fuLI ng izU/kka ds I eku eDrdka ea Hkh jI cU/kfefuoš kh dfo n[ks t krs gA tš sve: d dfo ds Ūk kj jI dks i d k fgr djusokyseDrd izU/k: i rk dks /kkj.k djus okys i fl ¼ gA

i ks vfHk jkt jkt ūnz feJ ds 'krd&dk0; fo" k; ofo/; dh nīV I s Hkh vl; re gA vfHk jkt I gl de~ea I d fyr 10 'krddk0; ka ds fo" k; fofok o uohu gA Lo; a dfo ds vuq kj buoxfu iqj kfu n' k 'krddk0; kfu i DŪrfo" k; ofŪr fo" k; ofo/; Hk t p orDra ikd'kl u'krda (dkx y& fot ; k i jI Ke) r=i ek. leA xk<axl gelukulai Bdkul d r s'krdsos s qoj hof rz eguh; k I lextr fuLI AlpegaoDrfePNkfeA , "qdk0; sqi efH0; Draor r see 0; fdrRoalHok'pA fo'knHrk orDra eU; sjfl dkl rRI oēRI Rdfj"; UR; oAP⁵

Li "V gSbu 10 'krd&dk0; ka ea fo" k; fofokrk vkš vr; f/kd I kexh gS ftuea dfo dk Hkkokutkfr; ka I s I Ei lu cgyk; keh 0; fDrRo I ek; k gqk gA i kphu ijEij kxr HkkoHkfe ij [kMk gksdj dfo uohu dk I akku djrk gA ešknir dh ijEij k ij fy [ks'izk k'krde* ea; {k useš k dksnir u cukdj I Unš k Hkst us dk ek/; e i = dksppkA ; g 'krd dk0; tc fy [kk x; k gksck rc 'kk; n eksckby brusipyu eaughajgk gksck vr% dfo us i = dksek/; e cuk; kA ; g uohurk dk vuq akku gh gA

I Lī r ok³e; eavudkanir dk0; ešknir dk mi th0; i kdj fy [ksx; A 'krddk0; ka dh ijEij k o I poh cgr yEch gA Hkržfj ds Ūk kj] oš kx; o uhrxr Hkkokai j vucl 'krdka dh j puk gpZ yfdu 'krd&dk0; vf/kdrj bz oj o nōh; Lrfr; ka eamy>dj jg jgkA vokphu I Ldr dfo; ka us'krd&dk0; fo/kk dksbu

Lrfr dk0; ka l sfudkydj u; k : i inku fd; k gA vkt ds 'krd&dk0; ka ea
 l el kef; d fLFkfr; ka dk ; FkkFKz o.ku gA , s 'krdka ea Jh fuokl 'kkL=h dk
'dfyifjnou'krde t xUukFk 0; kl dk **'nfjnujk; .k'krde** MKW johUnz
 dek j i .Mk dk **'mRdy'krde** fuj 'tu feJ dk **'ykdri='krde** **'vkrAokn'krde**
 vkfn gStksorZeku Hkkjr dh ; FkkFKz fLFkfr; ka o ?kVukvka dk o.ku djrsgA buea
 l oFkk fHkUu HkkoHkfe ij fy [ks x; su; siz kxoknh dfo MKW g"kh ek/ko ds nks
 'krd dk0; **'eR; qkrde** o **'Hwri e'krde** gA MKW jkt bnz feJ ustks44 'krd
 dk0; fy [ks os fofok HkkoHkfe; ka ij fy [ks x; s gA muea **'ijJEck'krde** ea ekj
 Hkxorh dh Lrfr gSrksfoeku; **k=k'krde**-eafoku ; k=k ds vutkoka dk o.ku gA
fgekpy'krde- eanohkfe fgeky; dk l qnj o vnhkq i kdrd o.ku gA bl ds
 vfrfjDr vf/kdrj 'krdka ea Hkkjr dh orZeku i fjLFkfr; ka l l dr ds voel; u
 o al] Hkkjr dh jktuSrd fLFkfr; ka dk o.ku gA **'Mjlek.Moh; e] oSkylh'krde**
mTtf; uh'krde **xqj'krde**-ea t gk; i kphu xkS oi wkZ Hkkjr ds bfrgkl dk
 o.ku gSrks **Hkj rhi fjnou'krde**-o **ikd'kl u'krde**-ea orZeku Hkkjr dk ; FkkFKz
 fp=.k gA Hkkjr rhi fjnou'krde- jkthoxk/kh dks J% 'tfy : i ea fy [kk x; k
 'krd gSvr% Hkkj rekrk vius i kphu oBko vkj orZeku fLFkfr; ka ij 0; fFkr gS
 rks **'ikd'kl u'krde** ea orZeku Hkkjr ea vkrAokn] i MkS h nsk i kfdLrku dh
 Hkfedk vkj dkfxz; ; q ds nks ku 'kghn l sudka dks Uk% 'tfy nh x; h gA

vokphu l l dr dfo; ka dk l l dr ok³e; dks l el kef; d ?kVukvka l s
 l Ec¼ djus dk ; g iz kl Lrfr; gA bl ea MKW vfHkkt jkt bnz feJ fuf'pr
 : isk dfuf" Bdkf/kf" Vr gSD; kAd jktho xk/kh dh eR; qdk l ekpkj i krsgh onuk
 l sfoxfyr dfo us Hkkjr rhi fjnou'krde- vFkok jktho J% 'tfy'krde- fy [k
 MkykA m/kj dkfxz; ; q gvk fd i kd'kl u'krde- fy [k dfo us i kfdLrku dh
 ekufi drk o Hkkjr rh; 'kghnka dks J% 'tfy ds: i ea vius jk"V" i e dk ifjp;
 fn; k gA

vokphu l ldr ok³e; eadn 'krd 0; x; o vl; kDr 'kSyh eaHkh fy [ks
 x; A buea i ü'kkL=h dk pk; 'krde} fl uek'krde} v#.kplUn'kkL=hdr
 gkL; 'krde} Jh fuokl 'kkL=h ds dfyi fjnøu'krde- eaHkh foMEcu 'kSyh ea
 vkt dh fLFkfr; ka dk fu#i .k gA Lo; avfhkkt th dk vk; kD; kDr'krde-gS
 fdUrqvfhkkt l gl de-dsl dfyr 'krddk0; kaefole'krde~ ; k foLe; **ygjh**
 foMEcu'kSyh ea fy [kk 'krddk0; gSft l ea dfo us orëku dh foMEcuRed
 fLFkfr; ka i j ^dkd dsek/; e l s0; x; fd; k gA Hkkjfo ds vuq kj **fgraeukj**
p nyhaop% fgrdkjh o eukjkh opu nyk gks gS vr% dfo us nsk dh
 ; FkkFkz fLFkfr; ka dk tks o.ku fd; k gS ml l s dVq l R; vkj og ugha dg
 l drk D; kd yskadh vkt 1/ r o l R; ea: fp gh ughagS ; g l Hkh fLFkfr; k
 dfo dksfoMEcr djrh g&

br%ijaofPe u fdf`pnqa

fgrau iF; aHkorlfr fl 1eA

jfruZdL; ki 1rsp l R; s

n"Vofr esfoLe; efrpÙkeAAfoLe; -&100

; gk dfo dk iz kst u fdl h dh fullnk ; k Lrfjr djuk ughagSoju-i jUrq
 fcuk Hk; ds oLrq fLFkfr dks dguk gh dfo dk eUr0; gA vi us yskadh
 nq g%onuk dks ns[kdj vkj 'kkl u dh ui d drk dks ns[kdj m}fyr l kxj ds
 l eku dfo yskadh ygjka dk ; g l enj ckVuk pkgrk gA ; Fkk&

n'ken'kukjraLot uu{elonukanl gl

fo}SWXufo/kuuSleul la; Ruku~[kykukai q%A

DyhcRoafdy 'kl ul; l fpja l Ei f; nlyk/; rls

jkt Unygyjhp; aforuqs0; kykyfl U/qi HAAfoLe; -104

fu"d"kr-% vokphu l ldr 'krd&dk0; ys[ku ijEijk ea iks vfkhkkt
 jktUnzfeJ th dk egUoi wkZLFkku gA 'krd&dk0; fo/kk dksft ruk feJ th us

I e¼cuk; k gSmruk i kphu o volkphu fdI h dfo usughA dfo usfofo/k fo"k; ka
 ij 'krd fy[ksgãmueal kr dk0;] nirdk0;] ygjhdk0;] ; k=kdk0;] Lrfrdk0;]
 vU; kSDrdk0; vkfn [k.Mdk0; ds I Hkh izdkj 'kkfey gks x; s gA muds 'krd
 dk0; t gk; i kphu Hkkjrh; I ùdfr dk xk\$oxku djrsgA Hkkskfyd] , frgkfl d]
 I kùdfrd fLFkr; kadk o.ku djrsgAogk orëku dh ; FkFkZfLFkr; k] I el kef; d
 ?kVukvka dk Hkh C; k\$ k nrs gA I ùdfr Hk"kk dh orëku fLFkr ij Hkh [kn 0; Dr
 djrsgA I kùfLrd'krde-I ùdfr nks g; kadk 'kfi r djrk gA bl izdkj dfo ds
 cg;k; keh i frHkkI Ei Uu 0; fDrRo dh Hkkr muds }kjk fy[kx; s 'krd&dk0;
 Hkh cg;k; keh] fofo/kfo"k; ka I s vkr i kr gA

iks vfhkjt jktbnzfeJ dkeuork dksl msk &

iks vfhkjt jktbnzfeJ dk0; dh jpuk eEeV ; k vU; dk0; 'kkfL=; ka
 dh rjg ; 'k] /ku] 0; ogkj Kku ughaekursmudsvud kj rksdfo deZLoHkkot
 g\$ osrks tletlekrj dsi q; kao I ùdkjka dk Qy gA Li "V gSdk0; ys[ku eadfo
 nsh; i i k dksgh egÙoi wkZekurk gA ftI izdkj Hkøjk fcuk xq tu-dsmM+ugha
 I drk ml h izdkj dfo fcuk dfo deZfd; sjg ugha I drkA⁶ vr%feJ th ds
 vud kj dfodeZLoHkkot g&

dk0; erÙkrsel; sdfodeZLoHkkot eA

tletlekrjk okrfn0; I ùdkj I RQyeAAvfhk-26

dfodeZLoHkkot gks I drk gSyfdu og tksfy[k jgk gSmI dk dkbZu
 dkbZmís; rksgrk gh gA dk0; fpUrkdadschp dk0; fdI fy, fy[kk tkrk gS; g
 fpUruk dk izu jgk gA 'LokUr%I qk; j?kqkFk xkFk' vks ^ijki dkjk; iq; k;
ikik; ijihMue* 0; kl L; opua}; a; g fl ¼ djrsgafd dk0; fy[kusdk dkbZu
 dkbZmís; rks gA ik' pkr; dk0; 'kkL= eaHkh ^dyk dyk dsfy, gS ; k ^dyk
thou dsfy, gS fopkj .kk dk egÙoi wkZfcUnqjgk gA

MWtxlufk iBd dk nd-fo'k'k'ad 10 ea eD; kafy [krk gik y[k bl fo'k;
eafn'kk funf'kr dj l drk gA Beay[ku dks, d /keZds: i eafuHkkuk pkgrk
gji D; kAd bl h ek/; e l seavi usHkhrj m}fyr gksrgg fopkjka dks vfhk0; fDr
nsl drk gA Hkysgh ; sfopkj fd l h vkj dsfy, mi ; kxh u gkarFkk osfd l h 0; fDr
dksi Hkkfor Hkh ughadj i k jgsgka dHkh&dHkh , d k Hkh egl w gkrk gSfd y[ku
/keZea l a Dik gkus l sge vkRe&fujh{k.k dsek/; e l si fj"dkj Hkh djrsgA ; g
vi usvki ea okrkzyki dk Hkh cMk mUke l k/ku gA⁷ Li "V gS l kfgR; y[ku
vkRekyu o 'LokUr% l q'kk; * dk l k/ku gA

nl jk egloi wZfclnqgSft l dh vkj txlufk i kBd /; ku vka"V dj kuk
pkgrsgA Bvkt dh l cl scMk fodV l eL; k gS l oZuk'k dh vkj ekuork dk
dne&nj&dne c<fstkukA D; kAd vkt pkjka vkj , d i p.M nokuy Qsy pph
gS fga k dh vkx HkMed pph gA vkneh vi uk gh ?kkj 'k=q gks x; k gA bl
i fjfLFkr eafd l h y[ku /keZdk rVLFk y[ku Hkysgh ml dh futh vlRrRo dh
xfr'khyrk eadke vk tk; } fdUrqml dk bl HkMedsgg i p.M nokuy dks'kkUr
djusdh fn'kk eaD; k mi ; kx gks l drk gS , d fodV iz u gA D; kAd og y[ku/keZ
vi usdksek= bl l sl gjf{kr Hkh rksughaj [k l drkA vr%LokUtkur l R; dksml s
bl l fopLrr txr-ea0; klr nokuy dks'kkUr djusvkj ekuork dks l oZuk'k l s
cpkusdh fn'kk eadN iz kl rksdjuk gh gkska Bhd gSfd bl iz Ru eavi us
yk[kka l eku/keZ y[ka dka dh Hkkfr vdf'pRdj gh fl ¼ gksk fdUrqvi usvki
eaddkz iz kl Hkh dN l kFkd gh gkrk gA iz kl ek= iz kl l sl kFkd gkrk gS
ml dk eW; kadu l Qyrk vl Qyrk l sugha gkskA⁸

bl izdkj l kfgR; y[ku dk nl jk mIs ; ekuork dks fouk'k l scpkuk
nl jk mIs ; gA bl h ckr dksLi "V djrsgg osdgrsgafd l kfgR; fd l h u fd l h
egku-mIs ; l sfufeZ gkrk gA eWyr%ekuo ek= dk dY; k.k ml dk mIs ; gkrk
gS ; fn og oxZfo'k'kek= dsfgr dsfy, fufeZ gkrk gS rksog 'kA l kfgR; ds
uke l svfhkgr gks; kx; ughajg tkrkA fu'p; gh l kfgR; dkj ekuoek= ds

fgr dsmís ; I sy[ku ea i ðík gkrsgg vi usy[ku dsØe ea LokUr% I [k% dh Hkh mi yfC/k djrk gA⁹

vi usvokþhu dk0; 'kkL=h; xðFk **ejgl fcgjh f}onh** dk0; dks i fj Hkkf"kr djrsgg blghanksmís ; ka dks crkrsg&

I ânkaân; kínsykdneksp I ÁriA

i Klor%dosl }kd~dl0; ; feR; fe/h; rAA¹⁰

1- I ân; kínu &

dk0; dk e[; mís; I ân; kínu o nll jk mís; ykd dk mneksku gA tc I kfgR; y{; ghu gks tkrk gS; k fdl h egr-mís; dksydj ughapyrk rksog 'okXtky* ek= cudj jg tkrk gA i ks jktðnzfeJ ds'krd dk0; kaea thou ds egr-mís; fufgr gA muea i kphu J'B i jEi jkvka dk xksoxku gSorðku ds i fr vkØks k o fpurk gSrks Hkfo"; ds i fr vk'kkokfnrk dk Loj gA J'B I kfgR; dkj dHkh Hkh {kqz LokFkk dksydj ughapyrk ml dh cð¼ ea I dh.krk dk y[kek= Hkh ughagkrKA osrks i kphu váki jEi jkvkaea uohurk dk vk/kku djusdsfy, rRi j jgrk gA vfhkjt; 'kkkkk.ke-eafeJ th dgrsg&fd&

uk Lekdalkjrh; kulapsuk fez rsDofprA

I k l nkorðkuL; Loxrlnø thofrAA¹

ge Hkkjrh; ka dh pruk dHkh ejrh ugha gA og 'orðku* ds Lokxr vfhkuUnu I sgh thfor jgrk gA osrksorðku dsvoeV; u ea uohu ekxZ dks [kxstusvkS Hkfo"; dsfodkl o mlufir ds i fr vk'oLr gA ml dk n<+eUr0; gs fd ol Ur dsvkxeu ij o{ k i q%ol Ur dh 'kkkk dks/kkj.k djrsg&vkS thou dk o{ k i q%gjk Hkj k gks tkrk gA

I elxrk; kafofi usl eUrWyl nøl UrfJf; i kni S4

LQjifUr i =k.k i frnøUranø%l ekjuksr i qnøRoeAA i ckk86

thou I [k o nðk nksuka dk I ello; gA I [k dsckn nðk o nðk dsckn I [k thou eapØ dsvkjsdh rjg ?kærsjgrsg& vr%/kS Z/kkj.k djdsvkxr dk

blurtkj djA ; g fLFkfr; k; fl QZfojkgoLFkk ds l ECU/k eagh ughagSoju-oržeku
Hkkjr dh fpUrktud] foMEcukRed fLFkfr; ka i j Hkh ; gh ckr ykxwgrh gA /kS Z
o LokoyEcu nks, d sxqk gS tks gj i fjLFkfr ea i fjLFkfr; ka dks l guso mudk
i frdkj djusdh {kerk inku djrsgA vr%; {k dgrk g&

fiz d futuB futan/ksya u LokoyEckRijefLr fdf`prA izckk-84
; {k dk izckk i = ek = ifedk dks fy [kk , d i = ugha gS og , d dfo dk
^ok^e; foxg* gS tks l an; ka dks i R; {k i hfr j l k; u dh vuBkfr djkrk gA
l kfgR; dk mIs; Hkh ; gh gSfd og ekuo eu dk i fj"dkj dj l dA dk0; ; k
l kfgR; i <usdsckn eu dk i fj"dkj dj l dA dk0; ; k l kfgR; i <usdsckn eu
vkI kfnr gks mBA eukjks dks nij djus eagh dfork : ih vksf/k dk egr-
mIs; fufgr gA

i = fiz d gur`HoBurlraek#tkarsarek/lgh.kaA

iWleZlraf'k'kj`p i'pkn-o'V; k'edYiaro ekul L; krAA izckk99

i k- feJ dh gj jpuk eaml dk mIs; funf'kr gSvkS dfork dk mIs;
LokUr l qkk; ds l kFk i kBdkadksHkh vkufUnr djuk gA /kkjkuj's k Hkkt ds vi wZ
pfj = dk xqkxku Hkh dfo us LokUr l qkk; ds l kFk&l kFk i fj"dr eu okys
i kBdkadksHkh vkuln i gpuk gA bl rF; dksdfo usLo; ai Lr q fd; k gA

/kjs'ojki pfrdYi fenaá i w±

LokUr% qkk; e; dki fuc'dk0; eA

Hw knxqkSkI qnlaxreRl jk.ka

i kkorkeeri kude`t qS eAA/kjk105

Hkkt egkRl o dsnkS ku Hkkt'kkyk eadfo jktUnzfeJ usLo; ajktk Hkkt
ij dfork i <h Fkh vks ek.MwngZdksns[kdj dfo dseu eavi usvrhr dk obko
xat rk jgk gkskA Ykkjkek.Moh; e*- dfo dsml h l wuk foxfyr eu dh i fj .kfr

gA i kphu dk Lej.k dj uohurk ds l kfk Hkkst ds pfj = dks fy [kuk ; g fl ¼
djr k gSfd dfo dks i jEi jk dh xgjh l e> gSvkj ml eauohurk dk i v nðj
og i k Bdkard i gpkuk pkgrk gA

/kjk eoξ; fui qk auuqek. Molna
xHok u i thl q 'kka; f/Hkt 'k yeA
dl0; a; Fk: fp fy [kfe uohu0la
i R; k; dal qul kaLoxri ek. keAA/kjk-106

'fgekpy' krde* ea Hkh fgeky; Hkfe ds vnHkr l k0n; Z dk o. kzu djrs
gg dfo ml dk m1s; ^ l ps l ka ekul r k k l ¼ S gh crkrk gA

; Fk f {ky {; hd'reke; Ru&
; FkUq ^ pkr l q T tuh; %
l ps l ka ekul r k k l ¼ S
; 'kRfK noHqE; k0reAA fgekpy-101

fuf'pr : isk dk0; thou ea vkuln o l Urq'v inku djrk gA dk0;
vkuln gh ughansr k oju-fp0k l seRI jrk }Sk] dYeo vkfn ujk' ; tud Hkkoka dks
gVkdj ml eauopruk dk l pkj djrk gA dk0; 0; Fk Hkj dksHkh de dj nrk
gA oSkkyh ds i kphu oBko o or0ku dh fol xfri wkZ fLFkfr; ka dksns [kdj dfo
dfork : ih vkSkf/k l sgh vi uh 0; Fk dksnj djrk gA ; Fk&

oSkkyh 'kukaxh. k0; FkHkj al q q l geA
vi guokulsjkt ths xg-kR dfork/keAA oSkkyh-101

dk0; ker dk j l i ku dj dseuq; ea i j .kk o mRI kg dk l pkj gkrk gA
'foLe; 'krde* ea fol x r fLFkfr; ka o Hkjr dh fpUrktud fLFkfr; ka dk dfo
usdkdq dsek/; e l stko. kzu fd; k gSm l l sdfo dksfo'okl gSfd jk"VnkDrkaea
uohurk dk l pkj gskA vr%jk"VnkDrka dsfy, exy dh dkeuk o jk"Vhkfsg; ka
dsfouk'k dh dkeuk dkbzjk"VnkDr dfo gh dj l drk gA

fuih; dK0; keeresnio±
uohdrk%L; qZujK'VNDrkA
i rUrqrzfo"lePNzKlrs
LojK'Vfonkjrk%dr?ukAAfoLe; -103

I |% fjfuofÜk dK0; dk iæqk iz kstu gSvkj LokUr% I qkk; ds I kFk
; 'ki kflr Hkh gks rks dfo dsfy, bl I svf/kd vkÍkn dk nI jk fo"k; ugha gks
I drkA dfo vi usdfoRo dh izkã k I qdj vi uk vgbkKX; ekurk gA oLr%
jfl d ; k I ân; gh dfo dsI kjLor iz Ru dks tkursgA xqtj fuokfi ; ka }kjk
vi usdK0; dh izkã k I qdj dfo Hkko foà y gA

rnlr HkjHk; aeadfoRoL; ki; fufhrea
jfl dk ,o tkufur ; rLI kjLorJeeAAxqtj-102

bl izkj dfo }kjk vi us'krddK0; kaeadfork dk iæqk mÍs; I ân; ka
dksjI kLoknu gh ekuk gSftI dksI iæ.k i Lr% fd; k gA

2- ykd dkmneku &

dK0; jpuk dk nI jk iæqk mÍs; ykd dksI UekxZij i DÜk djuk gA MKW
jgl fcgkjhf}onh dsvuq kj&

vI UraekZèRl T; I Uraxef; rqtueA
ânÍ knd; k okpk i Klokuk&dK0; eÁrAA¹²

i Klokuk jpukdj vI r-ekxZdksNkM+I ReKxZij pyusdsfy, ân; kÍknd
ok.kh }kjk i fjr djrk gA

i ks vfhkjt jktbnz feJ us vi us 'krd&dK0; ka ea orëku jktuhr]
urkvka ds okLrfod pfj=] ifrr gksr thou eY; ka I kekftd fol æfr; ka dk
; FkkFkZfp=.k i Lr% fd; k gA I Ldr dk vokphu I kfgR; bl nÍV I segÜoiwkZ
gA D; kÍd orëku ykd I onuk dksml eai ; kÍr LFkku fey jgk gA dfo Lo; abl

rF; dks Lohdkj djrs gq dgrk gS fd& BvgUrq I Mefuoška foo{LijfLe
; nolpbul adres I adreA volphues oLrqI lekft d eW; afoHfrI iR; fHKlua
tu; fr] i fr" Bk' pki i n; fr] u rkoRi phueA i kphuaolrqdoyaxkSokulHfr
fo" k; 13A

dfo usBhd oS k gh o. kU vi usdk0; kaef d; k gA , d i | i kphu xkS o
dksn' kzk gSrks , d i | Hkjr dh oržku n' k dk crkrk gS; Fkk&

; =lxR; pfj=aloal dk' knxt leukeA
vf' k{Ur ijk dkysi fFk0; kal ožkuokAA
rLeLuqHkjrso" kS i 3 dyk v | yEi vka
c. MHk. Mnjkpkj nqpfj= k% i d' pdkAAHkjr h: 24& 25

vkt I Ei wZn'sk eavjkt dk 0; klr gA gR; k] vi gj .k] "kM; U= cykRdkj
vkfn tS s ykeg" kZ d pR; ka }kjk urk I ekt dks MjkrsgA vkt ykdrU=
'kkdra= cu x; k gA gj {k= eapkgSog I ekt gkS f' k{kk gksI oZ= jktulfr 0; klr
gA jk" V^a dh mlufR o i xfr earRi j ; fn dkbZfdI h ds {kqz LokFkks dk guu djrk
gSrksml sekjuk gh , d ek= I ek/kku I e> rsgA vkt tc Hkjr h; I Ldfr] i e]
cu/kqo] 'kkfUr I c dN u" V gksjgk gS, S seadfo dk {kqz iz kl D; k dj I drk\
xhrk ea d". k ds ; s okD; fd& B; nk ; nk fg /keL; XykfuHkzfr Hkjr! rnk
rnk ákRekua I tKE; gAp 'kk; n LO; a d". k viuh i frKk Hkoy x; s gA vks]
Hkjr ugha vkrA

fo' kkus [kykularqI kS I; 'kDr% i rh; rA
rLeRi fr KlafoleR; Hkjr auk; ; kl frAAHkjr h: 106

Hkjr h; ykdra= dh foMEcukRed fLFkfr; ka dksns [krsgq dfo ; g I kpus
ij foo' k gSfd& ^ykdra= sk ykdkS ; a dFkAkjafu; U«; rkeA* ykdra= ykd ds
}kjk dS sfu; fl=r o vuqkfl r fd; k tk; A I ekt dksi fjr djusokyspyfp=
vkt Lo; avU; i Fk ij py jgsgamlgau dy /keZdh fpUr k gSvks] u gh ykd ds
dY; k. k dhA

dyau 'hjal e; su /keš
u pfi ykdk H; q; L; fpürkA
vU; ksf i UFK' pyfp=Hkt la
n"Vøfr esfoLe; efr fpùkeAA foLe; -10

vkt dk l kfgR; dkj i jkuh tM+ekU; rkvkadk fojkšk gSrk i jkuh xkš oe; h
ijEijkvka ds i fr ureLrd Hkh gA osu; h ijEijkvka eW; ka o ekU; rkvka dk i {k/kj
gSrk soržeku dh mRÜkq kyrkoknh i dfÜk; kadk fojkšk Hkh gA og pyfp= }kj nh
x; h vi l ðdfr] oš kHkkk] LoPNUnrk] e; kzhghurk dk i {k/kj ugha gA og , d s
LoPN ve; kñr 0; ogkj dksn[kdj foMfEcr gA ; Fkk&

Do tlenkrk tud%Do i qh
Do l kñjST; \$Bdfu"BdkSok
I ošl gLFk; fi cUR; i š a
n"Vøfr esfoLe; efr fpùkeAA foLe; -18

i ks feJ ea dyØekxr fglnþo ds i fr Jk dk Hkko gA vi us/keZ dh
voekuuk djusokyka dh osfulnk dj rsgA mlgavi usnš k] vi usnš k dh l ðdfr]
jke] xhrk o on=; h ds i fr mudh i wkZvLFk gA vkt fglnþka o eq yekukaea
ijLij fo}šk dh fLFkr n[k dfo fpflrr gSog pkgrk gSfd jk"Vª ea dkbZ ubZ
l ðdfr dk fuekZk gksy fdu bl fo"K; eadkbZ iz Ru ughadj jgkA ; Fkk&

vrls/lqk i ξ; r , o l E; d~
dkfpluok l ðdfrj= jk"Vª
u rnfo/kusfØ; rsiz Ruls
n"Vøfr esfoLe; efr fpùkeAA foLe; -56

vkt nš k ea fgln&eqLyeka ds chp tks }šk 0; klr gš dfo ml }šk dh
l ekfir pkgrk gA i jUrq/keW/krk ds vixsosxþusVeduk Hkh ugha pkgrkA Hkj rHkie
ds HkDrka }kj k /keW/krk dkš vieku dks l gu ughafd; k tk l drkA

/keW/krkt U; i jk oeku&
i rhdlHrauuq; Ri ek. leA
I g; au rn-Hkj rHfeHDr&
nVøfr esfoLe; efr fpÙkeAA foLe; -58

dfo i kBdka dksl nsk nrk gSfd vl r-o i ki dk fojksk gj fLFkr eadjuk
pkfg; A tksnw jkadksvi uh i ki ofÙk dk f'kdj cuk jgsgå, d suj i 'kqu fglhwgš
u eq yekuA Li "V gSdfo ekuo/keZdk i {ki krh gÅ nti jkadks i hMk i gpkusokyk
fdl h Hkh /keZdk vuq k; h ughagks l drk D; kfid gj /keZekuo dY; k.k dh ckr
l kprk gSvlg ml sl UekxZ ij i dÙk djrk gÅ

Lo i ki oR; k ui 'lqZfdal %
I Urki d' | ksfq fo 'kaenW/ka
fglhqZpkl ksu r# "d , o
n"Vøfr esfoLe; efr fpÙkeAA foLe; -61

tks jk"Vhkg ea jr gS rFkk nsk dks ckVus ea yxs gÅ /keZ ds uke ij
fo}Sk QSyk jgsgå, d snjkRekvka dk uke dfo l dfr dh Mk; jh eafy [kuk ugha
pkgrkA l ekt o jk"V^a eaofeUL; QSykusokys; syks i ffkoh ij dyd : i gÅ
dfo ds' kCnkae&

, ofo/Wulax. luk u dk; lZ
nglReulal dfrif t dk; leA
dyÁHrk% [kyqrsi fFIO; k
n"Vøfr esfoLe; efr fpÙkeAA foLe; -62

MkW txlukk i kBd Bhd gh dgrsgSfd& Bekuo eu dk ifj"dkj Hh
I kgr; dk drD; gkrk gSvlg 0; fDrxr rlg ij , d sgh l kgr; dh jpuk dkeå
ekyd ekurk gprtksvi usdF; }kj {lqzekuo eu dksl d dfr , oai fj"dr djs
vlg ml sfluru dsu; svk; le ndj mtkxj djAP⁴ jkt ðnzfeJ ds' krd&dk0; ka

eaI dh.kzekuo eu dksizkLr dj jgsgA ostkfr /kezo oxZdsvk/kkj ij cA/s
yLxkadsl ekurk dh jkg ij pyusdh f'k{kk nrsgA; kAd fcuk , drk dsi xfr
I Hko ughagA

eL=%I e%L; kRI fefr%I ekuh
I ekueLekdfenluqfpUkeA
fouD; Hkoi xfruzHMO; k
n"Vofr esfoLe; efr fpUkeAA foLe; -63

vkt f'k{kk dscy ij mlufr iklr dh tk I drh gSfQj tkfr dly dk
vfhkeku 0; FkZgA vkt Loræ Hkkjr eaI fo/kku eaI Hkh dksI eku f'k{kk o I erk
dk vf/kdkj gSeut; vi usiz Ru I sl c vftR dj I drk gSfQj ijLij iæ D; ka
ughagA D; ka eut; ijLin I ak"kr gA

Lof'k{k; k iHufrij | yH; k
rrksoFk tkfrdyk oekuA
ijLijarfgZdFlau jlxls
n"Vofr esfoLe; efr fpUkeAA foLe; -64

vkt vKkuU/kkj I svkoUk bl jk"Va dsfo'kksku dh vko' ; drk gA bl ea
izkl u ; fn I gh dne mBk; srksifjorZu I Ehko gksI drk gSfdUrqrqVhdj.k dh
uhfr dsdkj.k ykdexy dgai hNsNW tkrk gA vkt j{k d gh Hk{k d cu x; sgA
vr%0; fDr viuh 0; Fkk dgsHkh rksfdI I s I ekt eaerL; U; k; 0; klr gSvFkkZ~
ftI dsikl vf/kd /kuj cy o vf/kdkj gSog vi usI sghu dk 'kksk.k dj jgk
gA I oZ= jktuhfr 0; klr gA f'k{kk dk {ks= Hkh bl I svNirk ughagA bu foijhr
ijfLFkr; ka eaHkh dN vi usj"Va dh j{k dsfy, drl dYi gA tksU; k; dsi Fk
ij py jgsgA , s sohjka dksn[kdj dfo fofler gA dfo Hkkjr; ka dk vkaku
djr gSfd gea; g ?kksk.k djuh pkg; sfd ge fglnpdy eamRi uu vk; ZgA

**I xožsR[kyq?KSk.kh; e~
vk; kzo; kfglnqly i d wka
veR; i qk%l rraLorU=k
n"Vøsr esfoLe; efr fpÙkeAA foLe; -96**

Hkkjr jk"V^a ea jgus okys i R; d Hkkjrh; ds fy, dfo xaxkj xhrk o
xholZkck.kh (I ùdr) dk Kku vko' ; d gS; fn osbu rhukadk I Eeku ughadjrk
rksml dk euq; tle 0; FkZgA ftI izdkj eNyh xaxk ty dsi Hkko I svi fjr
efDr i klr ughadjrh ml h izdkj Hkkjr ea jgdj Hkh ftUgaxaxk dh egÙkkj xhrk
dk Kku vksj xholZkok.kh (I ùdr) dk egÙo Kkr ughagS osfuf' pr : isk efDr
i klr ughadj I dra dfo Li"V djrk gSfd ; g u fulnk gS u fdI h dh Lrqr gS
vksj u gh fojksk I smRi uu dkbZokfXoykl ; k okdfor.Mk gS dfo rksfujkrad
gSmI sHkyk fdI dk Hk; gkI drk gS vr%dfo fuHkhZdrk I sdgrk g&

**u pk = fulnk u p I arqrolZ
u ok i rhdkj tokfXoykl ka
I R; afujkrÁfenae; kDra
ojk%i d mUrq[kyk fez UrkeAA foLe; -102**

i ks vfHkkt jktÙnzfeJ jk"V^a dsfgr dsfy, ftI izdkj mnekS/kr djrs
gS ml h izdkj I ùdr Hkk"kk ds fodkl dsfy, Hkh ykd dk vkàku djrs gA
'I kofLrd'krde* eadfo usI ùdr ok.kh dh mlufR ea yxsykxkadh fot ; dh
gS; Fkk& **nook.khI etuR; SR; DroÙoI Ei n%A**

t ; flr HkK; olrLrsi Bufo | fop{k.kkA I kD-13

nook.kh I ùdr gekjh I ùdfr dh Hkk"kk gA gekjk I Ei wkZ Kku&foKku]
n'kz bl Hkk"kk dsI kfgR; eaof.kR gA ; fn ge I ùdr dk foykMtu djrsgsrks
oržku dh Hk; kog fLFkr; kavksj I ekt dh j{kk dsfy, geavkskf/k fey I drh
gSvr%dfo I ùdr Hkk"kk dsfodkl ij cy nrk g&

fl Wurfli Ulfelsi I efla fu.k k ereA

tkral ekt j{k; SHkjHO; aegkS/keAA I 16-22

ge ; fn Hkkjr jk"Va dh mlufv pkrsgarksgeandok.kh I Ldr dks i q%ml s
ogh I Eeku fnykuk gkskA osugha tkursfd I Ldr dh mlufv I sgh mudh gj
i zdkj dh mlufv t h gA Hkkjr nqusdkg Fkk 'fuf Hk'k mlufv vgsI c mlufv
dlsey* ml h Hkko dksdfo us0; Dr fd ; k g&

rsu tkufv nqzk ; fn; aHkjr h 'HKA

rSkal olo/Hkjadrpdk Hkp {keAA I 16- 62

nook.kh fojks/k; ka ds i fr dfo dk jksk tk; t gA thoulkj ek; Hkkjr h vks
I Ldr dh I ok ea yxs i ks jkt n z feJ usnook.kh fojks/k; ka dks tedj yrkMk
gA osrksml fnu dk Lolu I at ks sgStc /kkj kuxjh ds I eku ogk; dk ydMgkj k
Hkh I Ldr eackyskA og I Ldr dks tu&tu dh Hk'k cukuk pkrsg&

I exeo jk"Va L; Kjkuxj I flueeA

cpk| = dfohksfi nook.kal dRi qAA

I olzHk'k%i d/Wrkafufo?ual hdirklorkA

oSh f'k[kjLFk L; knHkjrL; ; Fk HkpAA I 16- 97&98

n'sk dh vkrfjd I eL; kvkadsco t m cká vkØe.k I sn'sk dh j{k i Fke
e'k gA dxfxy ; q ds n'sku i kfdLrku }kj dxfxy ij fd; sx; svkØe.k I s
dfo dk jk"Va i e tkx mBrk gA osi kfdLrku dh nufv dk fojksk djrsg&D; kd
osugha pkrk fd Hkkjr eal keuL; cuk jgA os dxfxy ; q ea' kghn gq , d&, d
I sud dks uker% ; kn djrs gA 'kghnka dks Jk 'tfy Lo: i fy[ks x; s
'i kd' kkl u'krde~ dk m'is ; Hkkjr h; ka ds eu ea jk"Va i o jk"VHk'fDr dk Hkko
tkxir djuk gA

dfo n'sk ij ej feVusokys' kghnka dks i fr J'Wkko 0; Dr djrk gA n'sk
ij ej feVusokys' kh'k rksejdj Hkh ge'skk thfor jgsA

I eNjfr okRI Y; aJ'Wko'p rWjfrA

fnoArLofni i kT; aohjk thofur HkjraA i kds142

fu"d"kr-%ge dg I drsgsfid i ks vfhkkt jktbnzfeJ dk 'krd y[ku
fo/kk ij vf/kdkj gA mlgkausvokphu I Ldr ok³e; dksvi usfoigy y[ku I s
I e%o oBko'kkyh cuk; k gA mudsnl 'krdkaei kphurk o uohurk dk vnHkr
I ello; gA tgl; ^kkjkek.Moh; e] mTtf; uh'krd] fgekpy'krd] xqt.] 'krd
gekjsn'sk dsobkoi wkz i kphu vrhr o or'eku Hkkjr Hkrie dsl kOn; Zdk xkso gh
ughagSofsoLFkfi r gksseW; kao akl gksrh I Ldfr dks tkxr djusdk dke Hkh
djrsgafd geaviusml i kphu xksoi wkz vrhr dh j {kk djuh gA ^i zks'k'krde*
tgk; dkfynkl dh ijEijk dksvkxsxfre; rk o fujUrjrk inku djrk gA dfo
I an; kadksfo; kxUkakj dsek/; e I siæ ds'kk'or] I ukru Lo: i dksI e>krk
gSrFkk vkn'kz nkei R; dh LFkki uk I s vkt ds VWr&fc [kjrs Lug I ædka dks
vkyEcu inku djkr gA ogh foLe; 'krd dh foLe; rk fdl h dks Hkh or'eku
Hkkjr dh fLFkr ij I kpusdsfy, foo'k dj I drh gA bu 100 i |kaeadfo us
n'sk dh I kekftd] I kLdfrd] jktu'srd] /kkfeZd vkfn I Hkh fLFkr; ka ij dkdq
I stks'kOn i gkj fd; sgog I keku; dfo dscl dh ckr ughagA

'Hkkjrhi fjnou'krde*] ^ekrkHkrie% i e-ks ge~i fFKO; k% dk I Ei wkz fnXn'kz
djk nrk gA Hkkjr ek; dh onuk dksolr%jktbnzfeJ tS k ekrHkDr o jk"VHkDr
dfo gh I e> I drk Fkka jk"VHkDr dk , d vU; mnkgj .k gS^i kd'kkl u'krde*
ftI ea dkfxzy 'kghnka dks dfo us vi us onukfoxfyr an; o ue vkq[ka I s
J'k' tfy nh gA dQ 'krd tgl; i kphurk dh HkkoHkrie ij fy [ksx; sgarksdQ
'krd I | ?kfVr I el kef; d jkf"V^a; I eL; kvka ij vk/kkfjr gA fuf'pr : isk
dfo i kphu o uohu nksuka/kkjkvkadk I ello; d dfo gA osijEijk dh HkkoHkrie

ij [kMk gkdj vrhr dh xfjek dk n"Vk gSrksoržeku dh i hMk dk HkDrk o
Hkfo"; dh I EHkkoukvka dk I "Vk Hkh gA ^dfoežh" i fjHkLo; Hk dh mnkUk
ij Hk"kk i ks vfhkkt jktžnzfeJ tš sjk"VHkDr dfo ij I gh mrjrh gA fuf'pr
: isk oržeku dk dfo ykd onukvka dk okgd gA bl n"V I sfej th ds
I Ei wZ'krd tul onukvka ds, d u; h fn'kk o n"V inku djrsgA

I UnHzi ph &

- 1- 'f=os khdf0% vfHkjt Mkw jktBnz feJ] i`&187
- 2- vfHkjtI gl zle~ Hkfiedk I s
- 3- vk/kfudl l d'rdk0; 'kkL=l eh{k.ke} i`&44
- 4- /ol; kykd] rri; m |kr] i`&86
- 5- vfHkjtI gl zle} Hkfiedk I s
- 6- ; Fkk uk&ifrfa 'kDrks Hkejs xq' tuknirA
rFkk dfoj; a dk0; knrs 'kDrks u thforAA vfHkjt- dk0; iz kstu25
- 7- nd} vdl 10] i`&2
- 8- nd} vdl 10] i`&3&4
- 9- nd} vdl 10] i`&5
- 10- vfHkjt; 'kkkkkk.ke} i`&49
- 11- vfHkjt; 'kkkkkk.ke} i`&26
- 12- vfHkjt; 'kkkkkk.ke} i`&31
- 13- volphu I ldr I kfgR;] n'kk , oafn'kk] i`&7
- 14- nd} vdl 10] i`&6

mi l gkj

i ks vfHkjkt jktŋnz feJ vokp̄hu l ãdr l kfgR; dh l rr i ðkgeku /kkjk dksvi uh uokbesk' kkfyuh i frHkk ds }kjk uoLi Unu o xfr i nku djrsgA mudk l ãdr dh i kphu o uohu nksuka i ðkj dh fo/kkvka i j l eku vf/kdkj gA mlgkaus Hkkjrh; l kãdfrd eW; ka ds okgd ^tkudhtthoue~ vksj ^okekorj .ke~ t\$ s dksfonkLok | nksegkdK0; fy [ksrks l ân; kLok | kãdsfy, fo' kky egkdK0; ka dh vi {kk y?kpyoj 'krddK0; kãdk izk; u Hkh fd; kA mlgkaus l ân; kãdksfy; s vudkaxhr xk; srksHkkj r ds; FkkFkz thou dksn' kãzrh vudkãdFkk; ao ykdK0Lok | ka dksvkufŋnr djusdsfy, ukVd o , dkdhl æg Hkh fy [kã mudh xtya l ãdr ok³e; eau; k gh v/; k; tãMfh gA dgusdk vfHki k; bruk gh gSfd feJ th dk egkdK0;] 'krddK0;] xhr] xty] ukVd] , dkdhl & l dyu] ukVdk] y?kpyoj Nanc¼ o NneDr dfork l Hkh ij l eku vf/kdkj gA ; gh dkj .k gSfd **MMW txlufk i l Bd** usjktŋnz feJ dkschl oal nh mUkj/kz dh l ãdr dfork dk ; **æ fuekz** k dfo dgk gA osyxHkx 40 o"kkæ l s l ãdr l j Hkkjrh dks vud l ŋnj dk0; jRu i nku djrsvk jgsgA

i ks vfHkjkt jktŋnz feJ us l okz/kd 44 'krd dk0; fy [kdj l ãdr ok³e; ea' krd ys [ku ijEijk ea l okz/kd 'krd ys [kd dh mi l Fkfr ntZdjok , d u; k dhfræku LFkfi r fd; k gA i kphu o vokp̄hu l ãdr l kfgR; ea' kk; n gh dkãZ, s k dfo gksft l usbrus' krd&dk0; l kFk gh vU; l eLr fo/kkvka ea bruk fo i y l kfgR; fy [kk gkã mlgkaus fofo/k fo/kkvka ea l kfgR; ys [ku gh ugha fd; k oju~ l ãdr ok³e; ea fy [kh tk jgh uohu fo/kkvka l æzk ea tc y {k .k xBFkka o i fjHkk"kkvka dh deh egl ų dh x; h rks l ãdr v/; ; srkvka dsfy, mlgkaus 'kkL=h; xBFk ^vfHkjkt; 'kkãkik .ke~ dh Hkh jpuk dhA ml ea gj fo/kk

dFkk] xhfr] xhr] ygjh&dk0;] nlr&dk0;] xt-y] y?kqFkk] , dkdh] ykdNUnka
vlfndsfy, y{k.k o i fjHkk"kk; afy[kdj l ldr ok³e; dh bl deh dks i jk
fd; k gA

'krd y[ku eadfo usft l i djk l okz/kd 'krddk0; fy[ksm l h i djk
fo"k; dh n^fV l shkh buds'krdkaeafoko/krk gA buds'krd dk0; kaethou o
txr-dsfofo/k fo"k; l ekfgr gA **osvi usl kfk vi usdky dh l exzijEi jk dks
y d j pysgA mudsdk0; kaal edkyhu volphu l ldr dfo; kadh dk0; & i jEi jk
i jh r j g i frfcfcr gkrh gStkl ldr&l kgr; dsbfrgkl eaHkh l eh(klads
fy, nhi f'k[klor-ekzh'ku djrsjgxA mudsdN 'krd ts siczsk'krde]-
/kkjkek.Moh; e- i kphu i jEi jk dk i frfuf/kRo djrs gA rks 'foeku; k=k'krde^z-
tksubzfnYyh l sckyh}hi dh jkt/kkuh Mui l kj rd dh gokbz; k=k dk foj .k
i Lr r djrk rks **cyhi R; fHkku'krde~rFkk ; o l kgr; 'krde~ckyh }hi ds
vklrfjd o cká l kn; Zdks i Lr r djrk gA bu 'krdkaeafoko dh ubzn^fV dk
i j p; feyrk gA dN 'krd&dk0; l el kef; d ?kVukvka i j vk/kfjr gA bu ea
ckyh}hi ds i dkl dky ds nkyku fy[kk x; k **nook.kgÁkj 'krde^z** ubz f'k{k
uhfr eal ldr dscfg"dkj i j dfo usl ldr dh vkj l svi usguu i j Øk k l s
gdkj Hkj h gA **Hkj rh i j nou'krde^z** jktho xk/kh dh gr; k fd; s tkus i j Hkjr
ekrk dk vi usi e ds [kkus i j onuk foxfy r #nu gsrks **'ikd'kl u'krde^z** ea
i kfdLrku }kjk dkj fxy i j fd; sx; svkØe.k dk Hkjr h; l sudka dsR; kx o
cfynku dk o.ku gA 'l kofLrd'krde^z dfo }kjk u; k gh i z, kx fd; k x; k gA
nook.kh i j "kn} ubz fnYyh ds v/; {k jgs MKW feJ v/; {kdky dh l ekfir i j
nook.kh i j "kn} ubz fnYyh dk e s i j h ea gks jgs l ekjkg ea dfo us v/; {kh;
Hkk" k.k dk0; ds: i eafn; k gA 'l kofLrd'krde^z eadfo usnook.kh l ldr ds
mlufr o fodkl dh dkeuk dh gsrFkk l ldr dk foj k k djus okys nook.kh****

fontsg; ka dks 'kki fn; k gA muds 'krd dko; ka ea mudh i kj [kh i Kk] uokdeSk
'kkfyuh i frHkk rFkk uru n"V dk I E; d~l k{kkRdkj gksrk gA

ej's 'kksk ds fo"K; ds : i ea i ks vfhkkt jktUnz feJ }kjk jfpr
^vfhkktI gl de* dks gh vius v/; ; u dk vk/kkj cuk; k gA MKW feJ
^vfhkktI gl de* dks **dkdkd10**; dh I Kk nrs gA mudsbl dks dko; ea 10
'krdka dk I dyu gA buea/kkjk. Moh; e~; k Hkkt 'krde} mTtf; uh'krde}
fgekpy'krde} oSkkyh'krde-rFkk xqtj'krde~; s i kp 'krd rks Hkjr ds fofo/k
i kUrka ogk; ds i kdfrd I kOn; j muds xksoi wkz i kphu bfrgkI] mudh /kkfeZ]
I kLdfrd] jktufrd o I keftd ekU; rkvdks i dV djrsgArks'kSk i kp 'krd
fofo/k fo"K; ka i j vk/kkj gA **iczk'krde-rks dkfynkl** }kjk fy [ksx; sxhfrdk0;
eSknr dh i jEi jk dk vuq j.k djrk gA eSknr eadfo ^eSk* dksnr cukdj ; {k
dh vkj I s; f{k.kh dks I ns'k Hkstrk gSmI h i zkj i czk'krde-dk ; {k i = dsek/
; e I s; f{k.kh dks I ns'k Hkstrk gA ; g Hkjr h; I Ldfv dsvkn'kznkEi R; thou
dk i frfuf/kRo djrk gA

br%i jaekufu! uksi FkDRoal Eck/krs }Sfo/Mudarra

tk; kif; z fogk; Hnal ekuqseAynEi rRoEAA iczk100

Li "V gSd10; gk\$ I kfgR; gks; k thou dfo Hkjr h; i jEi jkvdh xgjh
I e> j [krk gA ^kkjk. Moh; e* ea jtkk Hkkt dh i kphu oBkoi wkz uxjh /kkjk]
ogk; dh dykvk f'k{kk I Ldfv vkj I kfgR; dk vnHkq o.kz dfo usbl 'krd
eafd; k gA bl 'krd dks i <dj ekyosoj dk oBkoi wkz fp= vkj [kka ds I keus
I k{kkr~mi fLFkr gks tkrk gA I an; i kbd dseu eavi uh oBkoi wkz I Ldfv ds
i fr Lor%gh xkso dk Hkko tkxr gksmBrk gA

^fgeky; 'krde* eafgekpy dh vi ffer I tnrk dk o.kz gA fgekpy
Hkfe dfo dh dk; LFky o fuokl LFkyh jgh gSvr%dfo usl qer I sfgekpy dh

I tñjrk] ogk; ds tuthou] ogk; dh /kkfeZd ekU; rkvk] ogk; ds 'kfDri hBka dk
I tñj o.kZu fd; k gA mi ekvka o mRi {kkvka eafgekpy dso.kZu dks i <ej dkbZ
Hkh I ân; xnxn-gks mBxka ; FkkFkZ ea #fp j [kus okys dfo us fgekpy dk
; kFkkF; o.kZu gh fd; k g&

i k; ks; FkkFkZ #fp %dohula

uksy{; rsHkfj l rdYi uRokrA

fdURo= l okfi ; FkkFkZ, o

e; k³ drksU; ôrdYi uRokrAAfgekpy-102

^mTtf; uh'krde~ ea egkdky dh uxjh rFkk dkfynkl dh tUeLFkyh
mTtf; uh dk o.kZu gA mTtf; uh'krd dk vij uke ^dkfynkl egkRl o'krde~
Hkh gS vr% dkfynkl & egkRl o ds vol j ij dkfynkl dh l eLr jpukvka o
dkfynkl dh fo'k'krkvka dscrkrsgq dfo us dkfynkl & egkRl o dk o.kZu fd; k gA

oSkkyh'krde~ ea oSkkyh ds ikphu obko] oTthl akypNoh jktkvka dh
I akkRed 'kkl uizkkyh] ogk; dh U; k; 0; oLFkk i fl ¼ foØefo' ofo | ky; vkj
rFkkxr c] ds vxeu l sifo= gq oSkkyh ds vud LFkkuka dk dfo us o.kZu
fd; k gA oSkkyh ds ykdra= dks; kn dj ds vkt ds ykdra= dh dfo usfulnk dh
gSrFkk oSkkyh ds ykd thou dsfp= fo'k'kdj /kku jka rh efgyk; HkS ka dh i hB
ij p<sgq xkpa dscPp; xkp ds jkxka ea xhr 'krd i <ej yxrk gSfd dfo
ykd thou l sfdruk t]k gqk gA

xqj'krde~ ea ikphu vkurZ (l kSj"V^a) dk o.kZu gA l keukFk eflñj]
ml ds i q#%kj] }kj dk vkfn dk o.kZu rFkk ikphu dfo; karFkk orZku egki # "kka
xk/kh] ukjk; .kLokh ^nkekñj*] Jhi knl kroydj] egkfj cki wdk o.kZu gA o.kZu
rksdfo usvkl kjk dk Hkh fd; k gS'kk; n dghavkdyu eadfo n"V Hkh pñd x; h
gA xqj'krde~ ea ykddykvk] uR;] oknu] xk; u rFkk ogk; ds ykxka ds Lusg
0; ogkj l Hkh dk o.kZu dfo usfd; k gA

'foLe; 'krde~ ft l dksdfo us'foLe; ygjh* Hkh dgk gSl ân; i kBoKads
fpÛk eaokdbzfoLe; dksmRi Uu djrk gA orëku l e; dh fojkskkRed fLFkfr; ka
dksns[krsgg dfo fofLer gA gj 'ykd dh vÛre i ÆDr eadfo us^n"Vofr ea
foLe; efr fpÛke~ ndj foLe; dks i dV fd; k gA i Eke rhu pj. kka eafofo/k
fojkskkRed fLFkfr; kadksn'kkzsgg vÛre pj. k ea i q%mi ; Dr i ÆDr dh i qjkoFÛk
ygjkads l eku i q%i i q%ml h Hkko dks i qV djusdsdkj. k dfo usbl 'krd dks
ygjh&dk0; dh l Kk Hkh i nku dh gA vi usyxska dh onuk]nqVkad h nqVrk rFkk
i z kkl u dh ui q drk '0; kykyfl U/kq Hk% dfo dksygfj; ksds l epp; dksforfjr
djusdksck/; djrh g&

n'ken'keLotuu(ekonukanh l gla

fo}Wkxfo/kuuSleul la; Ruku& [kykulai q%A

DyhcRoafdy 'kl uL; l fpjal Ei Æ; nkyk; rls

jkt hnsyggjh; aforuqs0; kykyfl U/kq HkAA foLe; -104

'l kofLrd'krde~ nook.kh l Ldr dh orëku fLFkfr dksn'kkzrk gA jktho
xk/kh dh eR; qij fy [kk x; k 'Hkj rhi fjnsu'krde~ rFkk dkfxzy ; q dsnsku
fy [kk x; k 'ikd'kl u'krde~ i kfdLrku dh i hB eaNgk Hkksusokyh nqhr dh
dMs' kCnkæaefulnk dh x; h gA Li "V gSdN 'krd i kphu Hkj rh; xkso dksn'kkzrs
garksdN 'krd ; FkkFz thou dh l eL; kvkadksn'kkzsgA dN 'krd l el kef; d
epnka dks mBkrs gA rFkk mul s futkr i kus dk rjhdk Hkh crkrs gA Li "V gS
vfHjkt l gl zde~ds'krddk0; ka eafo"k; ofo/; dh nf"V l s dfo dk ^dsuokl *
cgq foLr'r gSmUgkaus thou dsfofo/k jaxkal sml sl ân; kLok | cuk; k gA

'krddk0; kadk Hkko i {k ft ruk ofo/; i wkz gSmruk gh ofo/; o i kfmR; i wkz
gSmudk dyki {kA muds'krddk0; ka ea mi tkfr] l x/kjk vuqBq} mi hnotk
vkfn vud Nankadk i z ksx gqk gA dfo Nan i z ksx eafu". kkr gA vyokj dk0;

ds^je.kh; kFKZ dks i tV djrsgA ; Fkk l e; dfo usmRi {kk] miek] : id] ; ed]
vui kl 'ySk vkfn vud vydkj i z akud kj iz kx fd; s gA ij dgha Hkh
ckf>yrk dh vutkfr ughagkrhA vydkj l gt: i l svkdj dk0; l kOn; Zof¼
eal gk; d cursgA dfo dh j l n^V vykdd gA **izck'krde**-eaÜkckj j l ds
fo; kx i {k dk l tñj fp=.k dfo dh ys[kuh }kjk gqk gA vij dkfynkl dgs
tkusokysjktÙnzfeJ dh efr ea^ešknir* jpk cl k gSvr%mlgkausešknir dsdñ
LFkykadk gwgwfp=.k i zck'krde-eafd; k gA mlgkausešknir dk vupk^{cnj}**Hby**
ekjk nr!* Hkkt i gh eaHkh fd; k gSvr%i kphu nir ijEijk dksvks<krh dfo
dh izck'krde-jpuk i kphu o uohu dk vnHkr l æe gA i kphu ijEijk dh
HkkoHkrfe ij [kMk dfo ml dksu; sl nHkks-eaMkydj i Lrñ djrk gA dfo i kphu
ijEijkvka dk l ðkgd Hkh gSvkš uohu ijEijkvka dk 'kkskd Hkh gA osnksuka gh
: ikaeal ekt dsfy, Lrñ; gA jktk Hkkt dso.kz eaohj j l dh vutkfr gkrh
gS tkn; kohj] /kebhj] ; ðohj vkfn dks i Lrñ djrh gA **Hkj rhij nou'krde**-
ea Hkjrekrk dk i e fo; kx ea foyki d#.k j l dh mRi fÜk djrk gS rks
foLe; 'krde~ vnHkr j l dh l^V djrk gSbl h izdkj i kd'kkl u 'krde-ea
Hkj rh; l sudksds i k.kk l xzeahj j l dh vutkfr gS rks l sudkads cfynku ij
d#.kk mRi uu gkrh gA bl izdkj ^vfHkjt l gl ðe~ ds 'krddk0; ka ea Ükckj]
ohj] vnHkr] d#.k vkfn vud j l ka dk iwz ifj i kd gA

Hk"kk vfHk0; fDr dk i e[k l k/ku gkrh gA ftl dfo dk Hk"kk ij
vf/kdkj gksk ml dfo dh vfHk0; fDr Hkh l 'kDr gkskh i ks vfHkjt feJ dk
Hk"kk Kku vR; Ur l e¼ gSmUgkaus vi us 'krd&dk0; ka ea uohu rRl e 'kCnka ds
iz kx dj i kn fvli f.k; ka eamu 'kCnka dh 0; ði fÜk; k rFkk vej dksk xÜFkka ds l kç;
fn; s gA ; g , d i kf.MR; iwz i z[kjeskk l Ei uu l kfgR; dkj gh dj l drk gA
volpohu l ldr ok³e; ea tgk 'kCnka ds rnHko iz kx 0; kdjf.kd v'kq¼ ka o
Hk"kk dsL[kyu fcUnqfopkj.kk dsfo"K; gSogk i ks jktÙnzfeJ ds i kf.MR; iwz

iz, ksc] Hkk"kk dh ik´tyrk] okD; kadk inclU/k vksj 'kCn l á kj dk foi gy oBko
dfo dksvokzphu l kfgR; dkjkaeadkfyntl ds l eku dfuf" Bdkf/kf" Br dj nrk
gA ik´ty] rRl e Hkk"kk o inclU/k dh nf"V l smudk **7Mjlek.Moh; e*** 'krd&dK0;
l ádr dsfdl h ikphu 'kkL=h; dfo dk Lej.k dj k nrk gA **'i zkk'krde*** ea
dfo dh Hkk"kk l ân; kLok/kj e/kj] el`k o dkeydkUr inkoyh l EiUu gA
oBkHkzjhfr ds l tñj iz, ksc dfo dh viuh fof' kf"Vrk gA l el kef; d ?kVukvka
l si wkz 'krd&dK0; kae adfo dh Hkk"kk fcYdy l gt] l jy] i rhr gkrh g\$ ml ea
l e>us ea dgha dkbz iz, kl ugha djuk i MfKA Hkkj rhi fjno'u'krde}
ikd'kkl u'krde-rFk l ksfLrd'krde-bl dsmngj .k gA dñ 'krddK0; kadh
Hkk"kk l ekl cgykj ; ed'ySk ds iz, kskal sxqEQR gSrksdñ 'krdka dh Hkk"kk' kSyh
oBkHkzjhfr l EiUu] dkey iðkge; h o ek/kq Zxqk l s l EiUu gSrksdñ 'krd
l gt&l jy Hkk"kk dsmngj .k gA chp&chp ea l fDr; kñ ykdksDr; kao egkojkads
iz, kskal sHkk"kk ea iðkge; rk] xfre; rk] rjyrk cuh gpZgA Hkk"kk ea uknl kOn; Z
y; rFkk 0; ´tuk o 'kCnkFkZ oBp«; ns[krscurk gA

dF; o f'kyi nksuka nf"V; ka l s JSB 'krddK0; kadh jpuk djus okys
i ks vfHkkt jktñzfeJ ds 'krd&dK0; kadh egUoi wkzfo' kSkrk gSfd ijEijk dh
HkkoHkfe ij [kM+gkdj og uohu dk vk/kkj djrs gA muds 'krd&dK0; ka ea
Hkkjrh; l ádr vksj ikphu eW; kadk xksj oxku gS ijUrqos tM+eK0; rkvka ds
i {k/kj ugha gA os ikphu vk"lz eW; kadks l ekt ea uohu ifjorZu ds l kFk ykuk
pkgrsgA ijUrqi fjorZu dsuke ij og nijn'kZu }kj k ijkl h x; h mRÜk[ky l ádr
dsi {k/kj ugha gA og u; sdsuke ij Hkkjrh; l ádr ds'kk'or eW; kadsâkl ds
i {k/kj ugha gA l ádr ds voeW; u ij mlgkaus fpUrK 0; Dr dh gA orZeku
jktuhfr] HkzVkpj] l ekt ea 0; klr tkfr o.kl ák"z HksnHkko] l Ttuka dh
voekuuk] fj'or] >B vkfn l Hkh fo"kerkvk] foMEcukvka o fol æfr; ka l s dfo
eu vkgr gA osrks l ekt ea l erk o l ke´tL; dk i {k/kj gA vr%'foLe; ygjh*

ea mlgkaus nsk o l ekt dh foMEcukRed fLFkfr; ka ij mudh fpUrK v{kj'k%
l gh g&

^vfhjkt l gl de* ds'krd&dk0; ka ea , d i æq[k fclnqdfodk jk"V^a i æ
g& nsk ea vkrÁ QSykus okys LokFkhZ rRoka dks mlgkaus tedj yrkMk g& os
fgln&eql ye , drk ds i {k/kj gS i jUrqviusfgln&po o vk; bly ijEi jkvka dk
fojksk mlga drbz i l un ughavr% tksfglnwfojks/k gsvk& l ekt eafo"k QSykus
dk dke dj jgsg&mlgaHkkjr eajgusdk vf/kdkj ughag& dfo bl rF; dksfcuk
fdl h Hk; ds0; Dr dj jgk g&

uk pk = fuk u p l ar&rolZ

u ok i rhdkj t okfXoykl k&

l R; afujkrÁfenæ; k&a

ojk&i l mUrq[kyk fez UrkeAA foLe; -102

dfo usvi us'krd&dk0; kadsek/; e l sjk"V^a HkfDr o jk"V^a i æ txkusdk
eglo i wkZdk; Zfd; k g& Hkkjr jk"V^a ds i fr dfo dh J% o HkfDr jkt ho xk/kh dks
nh x; h J% ^ tfy rFkk dkfx&y; & ij fy[ksmuds'krd&dk0; l si dV gksh g&
mlgkaus dkfx&y ds l Hkh {ks=ka dk og Hkkjr l sudka }kjk Øe'k% thrs x; s l Hkh
LFkkuka dk o.ku dj , srgkfl d n"V l sl Ei wkZrF; kadksrks i dV fd; k gSl kFk gh
nsk ij 'kghn gkaus okys l sudka dks Hkh J% ^ tfy vfi r dh g& ; g dfo dh
jk"VHkfDr gh gSfd os ^i kd'kkl u'kr de* ds: i eaHkkjr rh; l sudka dks nh x; h
J% ^ tfy l svi uh yq[kuh dks i fo= ekurk g& ; Fkk&

vfhjkt hrunt ks; arLeKUnxqk'ld u&

i fo=hd&rsLoh; layq[kuh ^ p l jLorheAA ikd-144

i ks vfhjkt jkt&nzfeJ dk ftruk nsk ds i fr l eiZk o J% gSmruh
gh J% dfo dh n&ok.kh l l dr ds i fr Hkh g& dfo dk l Ei wkZ0; fDrRo n&ok.kh

dsipkj&i7 kj dksl efi r gA nook.kh I 7dr dksegkd0;] [k.Mdk0;] ukVd] ,dkadh] xhr] xt-y] x |] dFkl kfgR;] Nanc7 NaneDrdfork I dyu] nrdk0;] ygjh dk0;] 'kkL= I kfgR; vkfn vud fo/kkvka }kjk I e7o obkoi wkZcuk; k gA dF; ughaf'KYi dh n'V I shk mlgkaus I gHkj rh dk 7kakj fd; k gA mn7 xt-y] ykd xhrka o Nanka dks rFk ukVdka ea or7ku ykdHk"kkvka ds iz kx mudh uouokle'sk' kfyuh i frHk dsgh mnkgj .k gA muds thou dk gj {k.k I 7dr ds ipkj i7 kj ea yxk g7k gA 'I k6fLrd'krde~ ea mlgkaus nook.kh i fj "kn~ds v/; {k in I s clyrs gq tks fopkj vfHk0; Dr fd; s gA os vfHk0; fDr; k; , d I 7drfu"B dfo dh gh gks I drh gA I 7dr'krde7 nook.kh g7kj 'krde7 I k6fLrd'krde-muds nook.kh I 7dr dsifr vxk/k&J7k] i7 o fu"Bk dsgh mnkgj .k gA osor7ku ea I 7dr dh fLFkr] mPp in ij cBsvf/kdkfj; ka dk I 7dr dsifr I k7syk 0; ogkj] Lo; a I 7dr v/; ki dka dk I 7dr eaokrkyki u djuk o ml dk frjLdkj djuk vkfn fLFkr; ka I svkgr gSvr%mlgkaus nook.kh fojkf/k; ka dks tedj yrkMk gA nook.kh dh n'kk dks n7kdj foxfyr dfo nook.kh fojkf/k; ka dks 'kki n7k gA dfo dk Lolu gSfd I 7dr tu&tu dh Hk"kk cusvkj jktkHkst ds I e; ftI izkj ydMgjk Hk I 7dr eaHk"kk.k djrk Fkk] ml h izkj I eLr Hkjr; I 7dr eaokrkyki dJA I 7dr dsifr ; g I eiZk fu"Bk o vxk/k i7 muds I Ei wkZ0; fDrRo I sifr fcfEcr gkrk gA I 7dr dh I ok ea vgfuzk jr , d s dfo dsifr ge J7k I sur gA

i ks vfHkjt jktbnz feJ dk I Ei wkZ 0; fDrRo o dfrRo vkt I 7dr v/; s rkvkadsfy, gh ugha I Ei wkZHkjr o"7Zdsfy, vkn'kZLo: i gA , d s I 7dr euh"kh dk fplru muds }kjk fyf[kr foi y I kfgR; vkusokyh i hf<+ ka dk ekxZ iz kLr djrk jg7kA

muds I Ei wkZ I kfgR; dks i <usdsfy, rks'kk; n , d thou de gkA e7s ek= ^vfHkjt I gl de~ ea I dfyr 10 'krddk0; ka dks gh vi us v/; ; u dk

vk/kkj cuk; k gA bu 'krd&dk0; ka eagh muds l 'tu/kfezk dsfofo/k i {k gekjs
 l keusmHkj dj vk; sgA og ft rusvkd"kd 0; fDrRo ds/kuh g\$ mudh ok.kh ea
 ft ruk xk\$ o o xkEHkh; Zg\$ mruh gh fopkj kadh xfjek l ldr dh i k ^ tyrk o
 l jyrk rFkk mudh vdB i frHkk dh rjg muds'krd&dk0; kadh i dkgi wkz' ksyh
 fdl h dks Hkh i Hkkfor fd; s fcuk ugha jg l drhA muds }kj fyf[kr
^vfhjkt l gl de* vokphu l ldr 'krd&dk0; ijEi jk eavi uk fo' k"V LFkku
 ef.Mr djsk ; g ml dsfofo/krki wkz dF; o osp«; i wkz f'kYi dh l eh{kk ds
 mijkur i rhr gkrk gA 'krd&dk0; ys[ku earks dfo i kphu&vokphu l Ei wkz
 dk0; /kkjk ea i Eke LFkku ij gSgh] f'kYi l dnuk o vfhk0; fDr dh nf"V l sHkh
 muds'krd&dk0; l oZSB gA dfo i dj] uoktesk' kkyuh i frHkk vk\$ i kf.MR; i wkz
 i Kk l Ei lu dfo ds vfhjkt l gl de-ds'krd&dk0; ka dks vi us' ksk dsfo"K;
 eaydj eusmudsfoiy l kfgR; ea l sek= , d fcUnqdk Li 'kzHkj fd; k gSrFkk
 vi uh {kqz c0/4 l smuds0; fDrRo dfrRo o 'krd&dk0; kadk l eh{k.k fd; k gA
 dk; Zdh xqkoUkk dh l eh{kk l qkhi kBd oln djakA /ku; oknA

I UnHkZxtFk I ph

y{k.k xtFk &

ØI a	i qrd	y{kd	i zk'kd
1-	vfHkjkt; 'kkkkk.ke~	MkWvfHkjkt jktBnz feJ	ošt; Ur i zk'ku] bykgckn 2006
2-	vfHkuodk0; kyÁkj I =e~	MkWjk/kkoYyHk f=i kBh	I Ei wkkZUn I d'r fo-fo-] okjk.kl h 2005
3-	dk0; i zk'k	eEeVkpK; Z	Kkue.My fyfeVM] okjk.kl h 2002
4-	dk0; ehedl k	jkt'k[kj	pk[Keck fo kHkou] okjk.kl h 1996
5-	dk0; kn'kZ	n.Mh	pk[Keck fo kHkou] okjk.kl h 1996
6-	dk0; kyÁkj	Hkkeg	pk[Keck fo kHkou] okjk.kl h1990
7-	/oU; kykd (ykpU VhdK I fgr)	vkulno/kZukpk; Z	pk[Keck I d'r Hkou] okjk.kl h 2001
8-	ukV; 'kkL=e~	Hkjrefu	fo kfuf/k i zk'ku] fnYyh 1998
9-	oØkDrthfore~	vkpk; Zdqrd	pk[Keck i zk'ku] fnYyh 1998
10-	I kfgR; niZk	vkpk; Zfo'oukFk	ekrhyky cukjI hnkI] ubZ fnYyh 2006

I ðr dsbfrgl vlypuk&I eh{kkRed xlfk

- 11- vokphu I ðr I a e´tyrk´kekz ifjey ifcyds´ku] I kfgR; %n´kk , oafn´kk fnYyh 2004
- 12- vk/kfud I ðr I a MKW txUukFk m-iz I ðr I ðFku] I kfgR; dk bfrgl ikBd y[kuÅ 2000 (I Ire [k.M)
- 13- vk/kfud I ðr dk0;´kkL= I a MKW jekdUR txnh´k iþrd efnj] (u0; dk0; rUoehed k] ik.Ms t; i] MKWjgl fcgjh f}onh)
- 14- izk´k´krde~ dk vuþkn jsq´kekz dk/k fo´ofok | ky;] ,oa I eh{kkRed v/; ; u dh ,efOy~ dh mi kf/k grqi Lr y?kq ksk&izU/k
- 15- f=oskh dfo vfhjkt MKW Jherh jktsk ost; Ur izk´ku] jktUnz feJ 0; fDrRo ,oa dþkjh bykgckn dfrRo
- 16- I ðr I kfgR; dk bfrgl cyno mi k/; k; ´kkjnk fudsru] okjk.kl h 1994
- 17- I ðr I kfgR; dk bfrgl nof´kz dykukFk ; fud VMI] ´kkL=h t; i] 2003
- 18- I ðr I pfo I eh{kk cyno mi k/; k; pks[Eck fo | khkou] okjk.kl h 1987
- 19- I ðr I kfgR; dk bfrgl MKW e/kq mu & I R; no

20- I Ľdr I kfgR; dk bfrgkl MKW i Ľdj nĽk ekshyky cukjI hnl
'kekZ ubZfnYyh

21- I Ľdr I kfgR; dk ckcjke f=i kBh foukn i Ľrd efinj
vkykpkRed bfrgkl vkxjk 1983

22- I Ľdr ok³e; dk cyno mi k/; k; pk[Eck fo | kHkou
bfrgkl okjk.kl h 2001

23- I Ľdr ok³e; dk ogn~ MKW cyno mi k/; k;] m-iz I Ľdr
bfrgkl ,oaMKW txĽukFk i kBd I ĽFku] y[kuÅ

24- bf.M; u fyVjppj folVjfuVt

dlĽ; xĽFk

25- vFkoĽo & xhrk i Ľ]
xkj [ki Ľ 2003

26- 'krd=; HkrĽfj ifjey i dk'ku] fnYyh
2005

dlĽk xĽFk

27- vej dlĽk vej fl Ľ pk[Eck I Ľdr
ifr"Bku fnYyh 1998

28- I Ľdr fgĽnh dlĽk okeu f'kojke chch-I Ľ] fnYyh
vklVs 2002

29- I Ľdr I kfgR; dlĽk MKW jktgd I gk; pk[Eck] jk"V^a Hkk"kk
xĽk ekyk

- 30- fglUnh I kfgR; dksk I a /khjUnz 'kekZ Kkue.My fyfeVM]
okjk.kl h 2009
- 31- Anglo Hindi Dictionary I - vkj- I h- ikBd Jh xÂk i t rdky;]
okjk.kl h

vU; I gk; d xLFk

- 32- vk; kZ gl j kee- MKW txUukFk i kBd jk"Vª; I ðdr I ðFku
bykgckn
- 33- egkdfo gky vkj xkgkl ðkl bz gfjjke vkpk;Z t; ij
- 34- I ðdfrd jk"Vbkn vkj MKW n; kd".k /kkfjdk i fcyds kuI]
Hkkjrh; I kfgR; ^fo t; * ubZfnYyh
- 35- I kfgR; dYir# MKW jktSk dekjH oSt; Ur i ðk'ku
vfHkjkt jktUnz feJ feJ bykgckn 2010
- 36- ykdI kfgR; vkj I ekt MKW ehuk{kh ckjky e/kpfr] 2006
- 37- evdkje fxfjHkkok MKW g"kh ek/ko jk"Vª; I ðdr
I ðFku] ubZfnYyh

vfHkjkt jktUnzfeJ dr xLFk

- 38- vfHkjktI gl ðe- vfHkjkt jktUnz feJ oSt; Ur i ðk'ku]
bykgckn 2000
- 39- yhykHkkstjkte- vfHkjkt jktUnz feJ oSt; Ur i ðk'ku]
bykgckn 2010

'Wsk i=&if=dk,i

- 40 - I kxfjdk I kxj fo' ofo |ky;] I kxj
- 41 - nd-Hkkjrh bykgckn] mÙkj inš k
- 42 - vokphu I ðdre~ nook.kh i fj"kn] fnYyh
- 43 - I ðdr ifrHkk I kfgR; vdkneh] fnYyh
- 44 - I EHKk" k.k I Unš k fxfj uxj] c&yj

